

COLLECTIVE MONOGRAPH

SCIENTIFIC
TRENDS:
MODERN
CHALLENGES

VOLUME 1

COMPILED BY
VIKTOR SHPAK

CHAIRMAN OF THE EDITORIAL BOARD
STANISLAV TABACHNIKOV

GS PUBLISHING SERVICES
SHERMAN OAKS
2021

The collective monograph is a scientific and practical publication that contains scientific articles by doctors and candidates of sciences, doctors of philosophy and art, graduate students, students, researchers and practitioners from European and other countries. The articles contain research that reflects current processes and trends in world science.

Text Copyright © 2021 by the Publisher “GS Publishing Services” and authors.

Illustrations © 2021 by the Publisher “GS Publishing Services” and authors.

Cover design: Publisher “GS Publishing Services” ©

Authors: Berezinska O., Bitaiiev V., Bozhko N., Cherep A., Cherep O., Dehtiarenko T., Drozd A., Dyshel G, Fedchyshyn D., Fedchyshyn N., Fedechko M., Fursik O., Huk-Leshnevskaya S., Hunenko I., Ignatyshyn A., Ignatyshyn M., Ignatyshyn V., Izhak T., Khar I., Khaustova O., Kodzhebash V., Korol Ya., Kovalenko N., Krylov D., Leshnevsky O., Marynin A., Masimova L., Matviichuk A., Matviichuk V., Morgun A., Mosenkis Iu., Nikitenko V., Omel'yanchyk S., Osukhovska O., Pakhomova T., Paraskiva D., Pashko L., Pasichnyi V., Pidubtseva O., Rak N., Riabinina I., Sadurska E., Serogin O., Shtefan Ye., Tischenko V., Vasylyeva G., Vasilieva P., Verbytsky S., Virna M., Vorobey O., Vorobey P., Voronkova V., Yarovoy V., Zarembo O., Zarembo V., Zarembo Ye., Zarembo-Fedchyshyn O., Zavalniuk V., Zolotariova N.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, or stored in a database or search engine without the prior written permission of the publisher. The authors are responsible for the content and reliability of their articles. Citation or other use of the monograph is possible only with reference to the publication.

Publisher “GS publishing service”
15137 Magnolia Blvd, # D,
Sherman Oaks, CA 91403, USA.

ISBN 978-1-7364133-2-6

DOI : 10.51587/9781-7364-13302-2021-003

Scientific editors-reviewers: Bobrovnyk S., Bondar Yu., Cherep A.,
Glukhovskiy P., Hovorov P., Kuznetsov Yu., Lazurenko V.,
Moiseienko V., Omelianchuk L., Protsiuk R., Virna Zh.

Scientific trends: modern challenges. Volume 1 : collective monograph / Compiled by V. Shpak;
Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services,
2021. 202 p.

Available at: DOI : 10.51587/9781-7364-13302-2021-002

CONTENT

Agricultural sciences

БОЖКО Наталія Володимирівна,
ТИЩЕНКО Василь Іванович,
ПАСІЧНИЙ Василь Миколайович,
МАРИНІН Андрій Іванович

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ КОРЕКЦІЇ ПЕРЕКИСНОГО
ОКИСЛЕННЯ ЛІПІДІВ В СИСТЕМАХ БІОЛОГІЧНОГО ПОХОДЖЕННЯ
З ВИКОРИСТАННЯМ БІОФЛАВОНОЇДНОГО КОМПЛЕКСУ ЯГІД 7

Oksana FURSIK

GELLING PROPERTIES OF COMPOSITIONS CONTAINING PROTEIN 15

Culturology

МАСІМОВА Лариса Гагівна,
САДУРСЬКА Єлизавета Павлівна

КОНТЕНТ-ПРОДЮСУВАННЯ МУЛЬТИМЕДІЙНОГО КІНО-
ПЕРФОРМАНСУ: ТЕОРЕТИЧНЕ ПІДҐРУНТЯ 20

БЕРЕЗІНСЬКА Олена Володимирівна

ОДЕСЬКА БЕССАРАБІЯ..... 26

Earth sciences

ІГНАТИШИН Василь Васильович,
ІГНАТИШИН Адальберт Васильович,
ВЕРБИЦЬКИЙ Сергій Тарасович,
ІГНАТИШИН Моніка Бейлівна,
ІЖАК Тібор Йосипович

ОЦІНКА СЕЙСМОТЕКТОНІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В КАРПАТСЬКОМУ
РЕГІОНІ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ ДИНАМІЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК
СУЧАСНИХ ГОРИЗОНТАЛЬНИХ РУХІВ 35

ВОРОНКОВА Валентина Григорівна,
НІКІТЕНКО Віталіна Олександрівна

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК КОНЦЕПЦІЇ VUCA В УМОВАХ
ГЛОБАЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЛЮДСТВА 44

Economic sciences

**ЧЕРЕП Алла Василівна,
КРИЛОВ Д.В.**

ЗОВНІШНІ ТА ВНУТРІШНІ ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА ФУНКЦІОНУВАННЯ
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ ІНВЕСТИЦІЙНОГО
ПРОЕКТУ ПРОМИСЛОВОГО ПІДПРИЄМСТВА 49

**ЧЕРЕП Олександр Григорович,
ДРОЗД Анастасія Сергіївна**

ФОРМУВАННЯ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ З УРАХУВАННЯМ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ 58

Energy

**Yevgenii SHTEFAN,
Olexander SEROGIN**

ENERGY INDEPENDENCE PROBLEM SOLVING BY BIOMASS
TECHNOLOGIES 64

Linguistics

**РЯБІНІНА Ірина Миколаївна,
ПАШКО Любов Василівна,
МОРГУН Антон Ігорович**

ФЕМІНІТИВИ ЯК ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ ЗДОБУТОК СУЧАСНОЇ
ЛІНГВІСТИКИ 71

Medicine

**ЗАРЕМБА Євгенія Хомівна,
ЗАРЕМБА Віталій Степанович,
ЗАРЕМБА-ФЕДЧИШИН Олена Віталіївна,
ЗАРЕМБА Ольга Віталіївна,
ВІРНА Маріанна Михайлівна,
РАК Наталія Олегівна,
ФЕДЧИШИН Данило Назарович**

ОПТИМАЛЬНИЙ МЕТОД ЛІКУВАННЯ ГЛЮКОКОРТИКОЇДАМИ
ПРЕПАРАТАМИ 75

**ЗАРЕМБА Віталій Степанович
ФЕДЧИШИН Назар Романович
КОРОЛЬ Ярослав Аркадійович**

АНАЛІЗ ТА РЕЗУЛЬТАТИ КОМПЛЕКСНОГО ХІРУРГІЧНОГО
ЛІКУВАННЯ ХВОРИХ НА СИНДРОМОМ ДІАБЕТИЧНОЇ СТОПИ 86

ЗАРЕМБА Євгенія Хомівна ФЕДЕЧКО Мар'яна Йосипівна ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕБІГУ ІШЕМІЧНОЇ ХВОРОБИ СЕРЦЯ У ПОЄДНАННІ З ХРОНІЧНИМ ОБСТРУКТИВНИМ ЗАХВОРЮВАННЯМ ЛЕГЕНЬ	93
ЗАРЕМБА Євгенія Хомівна, ГУК-ЛЕШНЕВСЬКА Зоряна Орестівна, ЛЕШНЕВСЬКИЙ Орест Богданович ОСОБЛИВОСТІ УРАЖЕННЯ СЕРЦЕВО-СУДИННОЇ СИСТЕМИ ПРИ ГОСТРОМУ ПОШКОДЖЕННІ ПІДШЛУНКОВОЇ ЗАЛОЗИ	102
КОВАЛЕНКО Наталя Володимирівна, ОСУХОВСЬКА Олена Сергіївна, ХАУСТОВА Олена Олександрівна СТРУКТУРОВАНІЙ ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ РОЗЛАДІВ ПСИХІКИ ТА ПОВЕДІНКИ У ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ	107
Ganna VASYLYEVA, Vyacheslav YAROVYU THE MAIN FEATURES OF PATIENTS FROM METHADONE MAINTENANCE TREATMENT PROGRAM IN UKRAINE	115
ЗОЛОТАРЄВА Наталя Артёмовна, ГУНЕНКО Ирина Игоревна, ПАРАСКИВА Дмитрий Георгиевич СПОСОБ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СКОРОСТИ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ПУЛЬСОВОЙ ВОЛНЫ В КЛИНИКЕ ВНУТРЕННИХ БОЛЕЗНЕЙ	122

Pedagogical sciences

Tatyana PAKHOMOVA, Polina VASILIEVA FORMATION OF FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATIVE COMPETENCE: GENESIS AND THE ESSENCE OF THE TERM IN HISTORICAL ASPECT	127
Tatyana PAKHOMOVA, Olga PIDDUBTSEVA FOREIGN LANGUAGE COMPETENCE IN THE CONTEXT OF VOCATIONAL TRAINING: THE EVOLUTION OF THE CONCEPT AND MODERN TENDENCIES	131

Philosophical sciences

БИТАЄВ Валерій Анатолійович,

МОСЕНКІС Юрій Леонідович

ДЕРЖАВНИЦЬКЕ ВИХОВАННЯ МИСТЕЦТВОМ 137

Political and legal sciences

ВОРОБЕЙ Петро Адамович

ВОРОБЕЙ Олена В'ячеславівна

СУСПІЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ ВІТЧИЗНЯНОГО ЗАКОНОДАВСТВА
ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ 141

ЗАВАЛЬНЮК Володимир Васильович

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ПРАВОВОГО БУТТЯ ЛЮДИНИ 147

ХАРЬ Інна Олексіївна

СУБ'ЄКТ СКЛАДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ
ПРОТИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА
ЗА ЧИННИМ КК УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ 156

МАТВІЙЧУК Валерій Костянтинівич,

МАТВІЙЧУК Анастасія Олександрівна

ПОНЯТТЯ ТА ОБ'ЄКТ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ
У СФЕРІ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНО
СЕРЕДОВИЩА: ДОСЛІДЖЕННЯ ПОНЯТІЙНОГО ТА Т
ЕРМІНОЛОГІЧНОГО АПАРАТУ 169

ОМЕЛЬЯНЧИК Сергій Володимирович

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ
ТА ВІДНОВЛЕННЯ БІОЛОГІЧНОГО РІЗНОМАНІТТЯ У
МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ ТА ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ 185

Psychology

Дегтяренко Тетяна Володимирівна,

КОДЖЕБАШ Владислав Федорович,

ДИШЕЛЬ Галина Олександрівна

АНАЛІЗ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ АДАПТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЮ АДАПТАЦІЄЮ ТА СТРЕСОСТІЙКІСТЮ ПЕДАГОГІВ ... 190

БОЖКО Наталія Володимирівна

канд. с.-г. наук, доцент

Медичний інститут

Сумський державний університет

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6440-0175>**ТИЩЕНКО Василь Іванович**

канд. с.-г. наук, доцент

Сумський національний аграрний університет

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8149-4919>**ПАСІЧНИЙ Василь Миколайович**

д-р техн. наук, професор

Національний університет харчових технологій

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0138-5590>**МАРИНІН Андрій Іванович**

канд. техн. наук, старш. науковий співробітник

Національний університет харчових технологій

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6692-7472>

Україна

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ КОРЕКЦІЇ ПЕРЕКИСНОГО ОКИСЛЕННЯ ЛІПІДІВ В СИСТЕМАХ БІОЛОГІЧНОГО ПОХОДЖЕННЯ З ВИКОРИСТАННЯМ БІОФЛАВОНОЇДНОГО КОМПЛЕКСУ ЯГІД

Ліпіди уявляють собою життєво необхідні речовини для правильного харчування людини. До основних функцій ліпідів в організмі людини відносяться надання енергії для біологічних процесів, побудова цитоплазматичних та інших мембран клітин. Також до цієї групи речовин відносяться незамінні жирні кислоти, жиророзчинні вітаміни, які можуть бути забезпечені лише дієтою. З точки зору харчових технологій ліпіди відповідають за багато бажаних характеристик м'яса та м'ясних продуктів. Вони впливають на смак та сприяють покращенню ніжності та соковитості м'яса¹. Тому жирність і склад м'яса мають головне значення для споживачів через їх важливість для якості та харчової цінності².

1 Purriños, L.; Bermúdez, R.; Franco, D.; Carballo, J.; Lorenzo, J.M. Development of volatile compounds during the manufacture of dry-cured "Lacón," a Spanish traditional meat product. *Journal of Food Science*, 2011, 76, pp. 89–97.

2 Amaral, A.B. da Silva, M.V. da Lannes, S.C.S. Lipid oxidation in meat: Mechanisms and protective factors - A review. *Food Science and Technology*. 2018, vol. 38, pp. 1-15.

Проте ліпіди чутливі до деструкції і деградації, і це насамперед, окислення. Окислення ліпідів є основною небактеріальною причиною погіршення якості м'яса та м'ясних продуктів³. Деградація починається з забою тварин і триває до споживання кінцевого продукту. Окислювальні реакції, що протікають в сировині, не тільки знижують харчову цінність м'яса через втрату незамінних жирних кислот і вітамінів. Як правило, перші зміни, що спостерігаються, призводять до поступового зниження органолептичних показників. Це стосується кольору, консистенції та зовнішнього вигляду, виникнення прогірклого запаху та смаку, що впливає на прийняття споживачами⁴.

Однією з найважливіших проблем окислення ліпідів є утворення токсичних шкідливих сполук, які можуть ініціювати розвиток патологічних процесів в організмі людини, зокрема атеросклероз, рак, запалення та процеси старіння⁵. Нещодавні дослідження показали, що альдегіди та окистероли, що утворюються в результаті окислення ліпідів, сприяють розвитку запалення, мають цитотоксичний та мутагенний ефекти⁶.

Отже, очевидно, що продукти окислення беруть участь у розвитку багатьох хвороб і мають бути максимально усунені з м'ясних продуктів.

Крім того, окисленню підлягають білки і пігменти м'яса. Протеїни, пошкоджені окисленням, можуть містити реакційноздатні групи, які сприяють пошкодженню мембрани та багатьох клітинних функцій. Окислювальні пошкодження в продуктах багатих на білки, таких як м'ясо, можуть впливати на активність ферментів, рецептори та мембранний транспорт, безпосередньо пов'язані з процесом дозрівання м'яса, термостійкістю та підвищенням сприйнятливості до протеолізу⁷.

Загальмувати окислення органічних речовин у харчових системах можна двома шляхами: перший - усунути фактори, що сприяють окисленню, тобто кисень повітря, вологість, високу температуру, і, другий – використати спеціальні речовини, що інгібують окислення або антиоксиданти. Антиоксидантні сполуки гальмують окислення ліпідів, і за механізмом дії класифікуються на дві широкі категорії: ланцюгові антиоксиданти, які діють на стадії розмноження радикалів (наприклад, феноли та ароматичні аміни) та первентивні антиоксиданти, які

3 Lorenzo, J.M.; Gómez, M. Shelflife of freshfoalmeatunder MAP, overwrap and vacuum packaging conditions. *Meat Sci.* 2012, vol. 92, pp. 610-618.

4 Domínguez, R.; Pateiro, M.; Gagaoua, M.; Barba, F.J.; Zhang, W.; Lorenzo, J.M. A Compre hensive ReviewonLipidOxidationin Meat and Meat Products. *Antioxidants*, 2019,vol. 8, 429-460.

5 Pereira, A.L.F.; Abreu, V.K.G. Lipidperoxidationinmeatandmeatproducts. In*LipidPeroxidation [WorkingTitle]*; Mansour, M.A., Ed.; IntechOpen: London, UK, 2018; pp. 1-14.

6 Sottero, B.,Leonarduzzi, G.,Testa, G.,Gargiulo, S.,Poli, G.,Biasi, F. Lipidoxidation derivedaldehydes and oxysterols bet weenthe alth and disease. *European Journal of Lipid Science and Technology*, 2019, vol. 121, pp.1700047.

7 Chaijan, M.; Panpipat, W. Mechanism of oxidationinfoods of animalorigin. In*NaturalAntioxidants. ApplicationsinFoods ofAnimalOrigin*; Banerjee, R., Verma, A.K., Siddiqui, M.W., Eds.; AppleAcademicPress, Inc.: BocaRaton, FL, USA, 2017; pp. 1-38.

діють на стадії ініціювання радикального процесу (такі як ферменти пероксидаза та каталаза)⁸.

В даний час найбільш вживана класифікація антиоксидантів підрозділяє їх на первинні, синергісти, засоби для видалення кисню, біологічні препарати, хелатируючі речовини та змішані антиоксиданти. Антиоксиданти, що застосовуються в харчових технологіях, і, зокрема, в м'ясній індустрії, можуть бути штучні (синтетичні) або натуральні. Штучні антиоксиданти, що використовуються у виробництві м'ясних продуктів, дозволені Комісією Кодексу Аліментаріус і обов'язково обмежуються максимально дозволеною кількістю для різних продуктів.

Дослідження показали, що такі речовини можуть мати несприятливий вплив на здоров'я, якщо їх не застосовувати у встановлених межах безпеки⁹.

Встановлено, що бутильований гідроксианізол (ВНА) та бутильований гідрокситолуол (ВНТ) можуть спричинити пошкодження та мутації в ДНК, викликаючи появу новоутворень. Крім того, вони підвищують вміст ліпідів і холестерину в крові, збільшуючи синтез печінкою ферментів для їх метаболізму, що пов'язано з ризиком руйнування важливих сполук, таких як вітамін D. Ці сполуки можуть також діяти як індуктори кропив'янки та екзематозного дерматиту¹⁰.

У цьому контексті використання натуральних природних антиоксидантів у м'ясних продуктах глибокої переробки, може бути життєздатною альтернативою. Натуральні антиокислювачі пригнічують окислення ліпідів, білків та пігментів, зберігаючи такі властивості, як колір, текстура, аромат, смак та загальна якість продукту¹¹. Натуральні антиоксиданти можуть бути використані безпосередньо у рецептурі різних видів м'ясних продуктів, включаючи вироби глибокої переробки, не створюючи втрат якості та скорочення терміну зберігання. Вони мають ефекти, які можна порівняти із синтетичними антиоксидантами. Крім того, природні антиоксиданти також можна додавати в активну упаковку, що має ряд переваг, таких як зменшена кількість активної речовини в продукті, відсутність взаємодії антиоксиданту з компонентами фаршу тощо. За останні кілька років було проведено багато кілька досліджень з метою аналізу використання екстрактів прянощів, фруктів та рослинних залишків як антиоксидантів у м'ясних продуктах¹².

8 Amaral AB, Silva MV, Lannes SCS (2018) Lipidoxidation in meat: mechanisms and protective factors – a review. *Food Science and Technology*, vol. 38, pp. 1-15.

9 Codex Alimentarius Commission – International food standards (2015) General standard for food additives. FAO/WHO. http://www.codexalimentarius.net/gsfaonline/docs/CXS_192e.pdf. Accessed 16 Nov 2015.

10 Aun M.V., Mafra C., Philippi J.C., Kalil J., Agondi R.C., Motta A.A. *Aditivos em alimentos*. *Rev Bras Alergia Imunopatol*, 2011, vol. 34, pp. 17-186.

11 Ribeiro J.S., Santos M., Silva L.K.R., Pereira LCL, Santos I.A., Lannes S.C.S., Silva M.V. Natural antioxidants in meat products: a brief review. *Meat Science*, 2019, vol. 148, pp. 181-188.

12 Ribeiro, Jéssica Souza, Larissa Kaully Rosa Silva, Marcondes Vianada Silva. Natural Antioxidants Used in Meat Products. *Plant Antioxidants and Health*, 2020, pp. 1-29.

Одним із напрямків гальмування окислення ліпідів м'ясних продуктів є використання натуральних антиоксидантів, екстрагованих з ягід¹³ та використання натуральних фруктових пюре. Ефективність екстрактів ягід була доведена при використанні їх у виробництві різних типів м'ясних і м'ясо-містких продуктів. Так, при виготовленні варених ковбас з м'яса водоплавної птиці було встановлено високу ефективність екстракту журавлини¹⁴, порошку з кісточок червоного винограду при виробництві напівфабрикатів з м'яса водоплавної птиці¹⁵, екстракту чорної смородини при додаванні у рецептуру варених ковбас¹⁶.

Проте подальший розвиток м'ясної індустрії вимагає нових інноваційних рішень щодо удосконалення технологій, використання нових нетрадиційних джерел повноцінних білків і біологічно цінних ліпідів у м'ясних і м'ясомістких продуктах, тому дослідження ефективності натуральних антиоксидантів рослинного походження в комбінованих продуктах з поєднанням різних видів сировини, а саме екстрактів ягід є актуальною задачею сьогодення.

З метою удосконалення технології м'ясомістких напівфабрикатів була розроблена рецептура заморожених січених напівфабрикатів, яка містила свинину напівжирну 20,5-30,5 %, фарш зі сріблястого карася – 30,5-39,5 %, хліб пшеничний, сухарі панірувальні, цибулю ріпчасту, яйця курячі і спеції¹⁷.

Технологія зберігання січених заморожених напівфабрикатів передбачає контроль за перебігом окислювальних і мікробіологічних процесів. Під час низькотемпературного зберігання важлива роль ліпідної фракції у збереженні якісних показників напівфабрикатів. Перебіг окислювальних реакцій відбувається інтенсивніше при більшій масовій частці жиру у виробках, особливо концентрація ненасичених жирних кислот. М'ясо прісноводної риби багате на жирні кислоти з подвійними зв'язками, тому технологія розроблених заморожених січених напівфабрикатів потребує додаткових технологічних прийомів для запобігання розвитку накопичення продуктів первинного і вторинного окислення¹⁸. З метою запобігання окисленню ліпідів було досліджено

13 Lorenzo, J. M., Pateiro, M., Domínguez, R., Barba, F. J., Putnik, P., Kovačević, D. B., Franco, D. Berries extract as natural antioxidants in meat products: A review. *Food Research International*, 2018, vol. 106, pp. 1095-1104.

14 Bozhko, N., Tischenko, V., Pasichnyi, V. Cranberry extract in the technology of boiled sausages with meat water fowl. *Scientific Messenger of LNU of Veterinary Medicine and Biotechnologies. Series: Food Technologies*, 2017, vol. 19(75), pp. 106-109.

15 Божко, Н. В., Тищенко, В. И., Пасичный, В. Н. Использование порошка виноградных косточек в технологии изготовления мясосодержащих полуфабрикатов с мясом утки. *Пищевая промышленность: наука и технологии*, 2017, № 4, с. 19-24.

16 Bozhko, N. V., Pasichnyi, V. N. Study on efficiency of natural antioxidant preparations in the technology of meat and meat-containing products with duck meat. In *Development of natural sciences in countries of the European Union taking into account the challenges of XXI century: Collective monograph*. Lublin : Izdevnieciba "Baltija Publishing", 2018. Pp. 58-76.

17 Божко Н.В., Тищенко В.И., Кожедуб М.М., Пасичний В.М. Функціонально-технологічні властивості модельних фаршів м'ясомістких січених напівфабрикатів із малоцінної прісноводної риби. // Матеріали VII Міжнародної науково-технічної конференції «Наукові проблеми харчових технологій та промислової біотехнології в контексті Євроінтеграції» (6-7 листопада 2018 р.). Київ, НУХТ, 2018, с.178-181.

18 Tischenko, V. I., Bozhko, N. V., Pasichnyi, V. M. Optimization of the recipes of meat loaves using hydrobionts. *Scientific Messenger of LNU of Veterinary Medicine and Biotechnologies*, 2017, vol. 19(80), 38-42.

антиокислювальну ефективність екстрактів ягід у технології м'ясо-містких січених напівфабрикатів з м'ясом свинини та сріблястого карася.

Під час приготування фаршу до дослідних зразків вносили препарати антиоксидантів за такою схемою: контроль- без додавання антиоксидантних препаратів, зразок 1 – екстракт смородини (*Ribes nigrum L.*) (ЕС) - 0,1%, зразок 2 – ЕС 0,15 %, зразок 3 – ЕС – 0,20 %, зразок 4 – екстракт журавлини (*Vaccinium oxycoccos*) (ЕЖ) – 0,1 %, зразок 5 – ЕЖ – 0,15 %, зразок 6 – ЕЖ – 0,20 %, зразок 7 – екстракт чорниці (*Vaccinium myrtillus L.*) (ЕЧ) – 0,1 %, зразок 8 – ЕЧ 0,15 %, зразок 9 – ЕЧ 0,20 %. Заморожені напівфабрикати зберігали при температурі -18°C протягом 100 діб. Під час зберігання досліджували динаміку окислювальних процесів за наступними показниками: кислотне число, перекісне число, тіобарбітурове число, мікробіологічні показники¹⁹.

Результати вивчення динаміки окислювальних процесів протягом зберігання заморожених котлет при температурі представлені в таблиці 1.

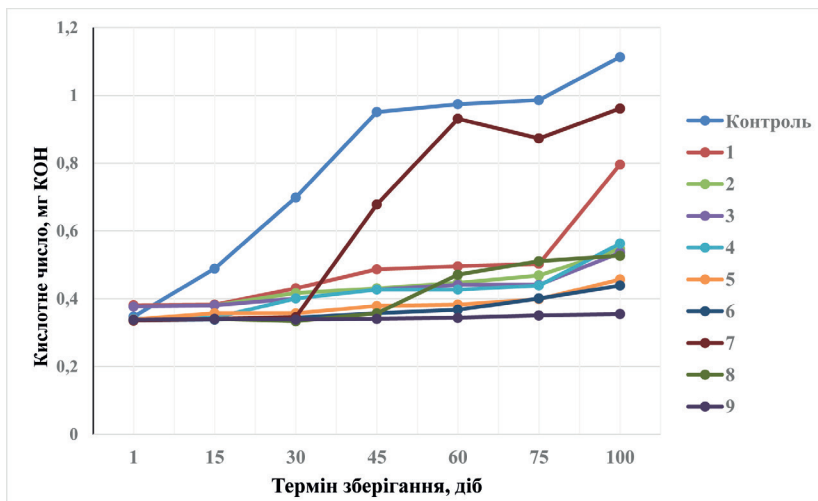

Рисунок 1. Динаміка гідролітичних процесів окислювання жиру у м'ясомістких січених напівфабрикатах з екстрактами ягід протягом тривалого зберігання

Аналіз даних рисунку показав, що при зберіганні напівфабрикатів при температурі -18°C протягом 100 діб відбувається поступове накопичення вільних жирних кислот в результаті гідролізу жиру в усіх зразках. Однак, в зразку без антиоксидантів швидкість накопичення вища. Так, КЧ в контролі на 45 добу зберігання становило $0,974 \pm 0,030$ мг КОН, тоді як у дослідних зразках цей показник коливався від $0,344 \pm 0,033$ до $0,931 \pm 0,033$ мг КОН, що на 4,41-64,68 % нижче ніж в

19 Bozhko, N., Tishchenko, V., Pasichnyi, V., Svyatnenko, R. Effectiveness of natural plant extracts in the technology of combined meat containing breads. *Ukrainian Food Journal*, 2019, vol. 8(3), pp. 522-532; Pasichnyi, V. M. Theory of variational modeling of meat and meat-containing products quality: dissertation theses. Kyiv, Ukraine: National University of food technologies, 2013, 46 p. Available at: <http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/handle/123456789/7803>.

котлетах без додавання антиокислювальних препаратів. В кінці терміну зберігання різниця залишилася і збільшилася до 68,10 %.

При порівнянні ступеня інгібування окислення ліпідів в залежності від виду екстракту слід відмітити, що найбільш ефективним виявився екстракт чорниці в концентрації 0,20 %. Так, в кінці терміну зберігання, тобто на 100 добу цей показник в зразку 9 становив $0,355 \pm 0,013$ мг КОН, що майже втричі нижче порівняно з контрольним.

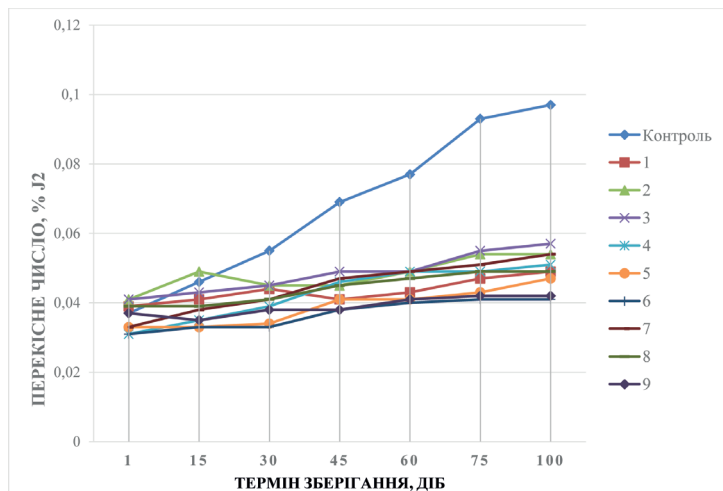

Рисунок 2. Динаміка перекисних процесів окислювання жиру у м'ясомістких січених напівфабрикатах з екстрактами ягід протягом тривалого зберігання

Аналогічна ситуація спостерігалася і при вивченні динаміки ПЧ. В кінці періоду зберігання кількість первинних продуктів окислення становила в контролі $0,097 \pm 0,011\%$ J_2 , що на 41,23-57,73 % вище порівняно з дослідними зразками. Серед трьох препаратів більш ефективними виявилися екстракт журавлини та екстракт чорниці у концентраціях 0,20 % до маси сировини.

На рисунку 3 наведені результати дослідження накопичення вторинних продуктів окислення, що реагують з тіобарбітуровою кислотою.

Встановлено, що в усіх зразках концентрація речовин, що реагують з тіобарбітуровою кислотою була в межах норми: ТБЧ < 1,0 мг МА/кг. Але слід відмітити, що в котлетах з антиокислювальними препаратами ТБЧ коливалось від $0,181 \pm 0,001$ до $0,613 \pm 0,003$ мг МА/кг, що на 32,64-80,11 % нижче порівняно з котлетами без антиокислювальних препаратів. Найбільш ефективними виявилися екстракт чорниці та екстракт журавлини в концентрації 0,20 %.

Наявністю флавонів, флавонолів і флавоноїдів в екстрактах ягід і пояснюється їх ефективність при використанні в технології продуктів тривалого зберігання. Журавлина багата фенольними сполуками, такими як фенольні кислоти, флавоноїди, антоціани, р-гідроксибензойна кислота та їх похідні²⁰.

20 Ehala S., Vaher M., Kaljurand M. Characterization of Phenolic Profiles of Northern European Berries by Capillary Electrophoresis and Determination of their Antioxidant Activity. Journal of Agricultural and Food Chemistry, 2005, vol. 53, pp. 6484-6490.

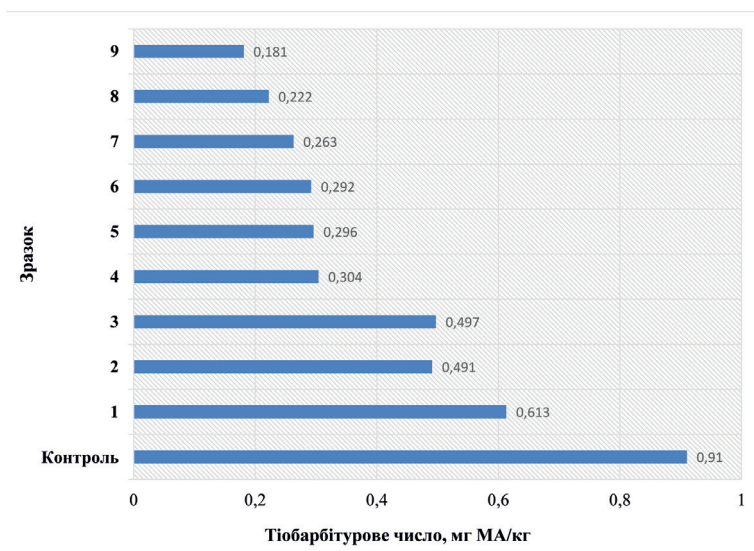

Рисунок 3. Вплив екстрактів ягід на ТБЧ м'ясо-містких січених напівфабрикатів, мг МА/кг

Зріла журавлина має загальний вміст фенолу 4745 мг / кг в еквівалентах галової кислоти та загальний вміст мономерних антоціанів 111,0 мг/кг. Антиоксидантна здатність журавлини пов'язана з вмістом у ній фенольних та антоціанін – антоціанідинових речовин.

Чорна смородина містить цианідин-глікозид – 138,72 мг/100 г, епікатехін – 11,48 мг/100 г, з фенольних кислот відмічений високий вміст елагової кислоти – 43,67 мг/100 г²¹. Чорниця відрізняється високою концентрацією хлорогенової кислоти та її ізомерів – 131,18 мг/100 г²². Сукупність поліфенольних сполук з різним механізмом антиоксидантної дії і зумовлює високу антиокислювальну здатність ягід та їх екстрактів при застосуванні у технології м'ясо-містких напівфабрикатів. Оскільки фенольні сполуки є хорошими донорами електронів і протонів, пероксид водню може перетворюватися ними у воду сполуки, що перешкоджає утворенню вторинних продуктів перекісного окислення в м'ясних продуктах²³.

Результати мікробіологічних досліджень січених м'ясомістких напівфабрикатів з м'ясом прісноводної аквакультури (сріблястого карася) наведені в таблиці 1.

Мікробіологічні показники котлет з антиоксидантними препаратами відповідають вимогам встановленим ДСТУ 4437:2005 для м'ясних посічених напівфабрикатів.

21 Cho, M.J., Howard L.R., Prior R.L., Clark J.R. Flavonoid glycosides and antioxidant capacity of various blackberry, blue berry and red grapegen otypesdeterminedbyhigh-performance liquid chromatography/massspectrometry. Journal of the Science of Food and Agriculture, 2004, vol. 84, pp. 1771-1782.

22 Zheng W., Wang S.Y. Oxygen radical absorbing capacity of phenolicsin blueberries, cranberries, chokeberries, and lingonberries. Journal of Agriculturaland Food Chemistry, 2003, vol. 51, pp. 502-509.

23 PapucC., Goran G. V., PredescuC. N., NicorescuV., StefanG. Plant Polyphenolsas Antioxidant and Antibacterial Agents for Shelf-LifeExtension of Meat and Meat Products: Classification, Structures, Sources, and Action Mechanisms. Comprehensive reviews in food science and food safety, 2017, vol.16, pp. 1243-1268.

**Результати мікробіологічних досліджень
м'ясо-містких січених напівфабрикатів з антиоксидантами
після заморожування та зберігання 100 діб**

Зразок	Кількість МАФнАМ, КУО в 1 г, не більше ніж	БГКП (coliforms), в 0,001 г	Патогенні мікроорганізми, в тому числі бактерії роду Salmonella, в 25 г
1	2	3	4
Допустимий рівень	1×10^7	Не допускається	Не допускається
Контроль	$3,54 \times 10^5$	Не виявлено	Не виявлено
1	$2,96 \times 10^4$	Не виявлено	Не виявлено
2	$2,87 \times 10^4$	Не виявлено	Не виявлено
3	$2,73 \times 10^4$	Не виявлено	Не виявлено
4	$2,68 \times 10^4$	Не виявлено	Не виявлено
5	$2,35 \times 10^4$	Не виявлено	Не виявлено
6	$2,31 \times 10^4$	Не виявлено	Не виявлено
7	$1,98 \times 10^4$	Не виявлено	Не виявлено
8	$1,75 \times 10^4$	Не виявлено	Не виявлено
9	$1,61 \times 10^4$	Не виявлено	Не виявлено

За результатами проведених досліджень встановлено, що бактерії групи кишкової палички в 0,001 г та патогенні мікроорганізми в 25 г напівфабрикатів з антиоксидантними препаратами не виявлені; кількість МАФнАМ в 1 г після зберігання в замороженому стані протягом 90 діб склала $1,61-2,96 \times 10^4$, що не перевищує допустимий рівень. Як бачимо з даних таблиці, екстракти ягід мають не тільки антиокислювальні властивості, але й здатні гальмувати ріст мікроорганізмів. Багато дослідників продемонстрували, що комерційно доступні поліфеноли та рослинні екстракти, багаті поліфенолами, можуть використовуватися як антиоксиданти та природні протимікробні засоби²⁴.

Дослідження *in vitro* показали, що поліфеноли мають протимікробну активність проти грампозитивних та грамнегативних бактерій. Механізми протимікробної активності поліфенолів ще не до кінця вирішені.

Таким чином, можна констатувати, що проведені дослідження ефективності екстрактів ягід при зберіганні заморожених напівфабрикатів із комбінованої м'ясної і рибної сировини доводять високі антиокислювальні властивості обраних ягідних екстрактів.

²⁴ Maqsood S, Manheem K, Abushelaibi A, Kadim IT. Retardation of quality of angeseincamel meat sausages by phenolic compound and phenolic extracts. *Animal Science Journal*, 2016, vol. 87(11), pp. 1433-42; Mhalla D, Bouaziz A, Ennouri K, Chawech R, Smaoui S, Jarraya R, Tounsi S, Trigui M. Antimicrobial activity and bioguided fractionation of *Rumex tinctorius* extracts for meat preservation. *Meat Science*, 2017, vol. 125, pp. 22-29.

Встановлено, що додавання екстракту чорної смородини до фаршу м'ясо-містких напівфабрикатів запобігає гідролітичному окисленню жиру під час тривалого зберігання протягом 100 днів при від'ємних температурах. Внаслідок зменшення гідролізу жиру знижується перекісне окислювальня вільних жирних кислот. Екстракт ефективний в дозах 0,1-0,2 % до маси фаршу.

Доведено, що внесення екстракту журавлини до рецептури м'ясо-містких напівфабрикатів призводить до гальмування окислювальних процесів в ліпідній фракції продукту під час зберігання. Кількість пероксидів, що утворюються в продукті протягом 100 днів, зменшується на 41,23-57,73 %. Аналогічний інгібуючий ефект на реакції перекісного окислення мав екстракт чорниці в концентрації 0,20 %.

Експериментально встановлено, що використання екстрактів ягід в концентраціях 0,1-0,2 % до маси сировини на 32,64-80,11 % знижують кількість вторинних продуктів окислення (малоновий альдегід). Найбільший ефект отримано від використання екстракту чорниці.

Результати досліджень підтверджують антимікробну активність екстрактів ягід, багатих на поліфенольні сполуки.

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-003-7-15-

FURSIK Oksana

Ph. D. (Technical science), Assistant
National University of Food Technologies
ORCID: 0000-0002-8816-0388
Kyiv, Ukraine

GELLING PROPERTIES OF COMPOSITIONS CONTAINING PROTEIN

Dietary proteins, in addition to being used as an energy source and providing the body with amino acids for protein synthesis, are important biological objects that help maintain overall human health, participate in the growth and development of the body and the functioning of cellular metabolism.¹ Animal origin products are main and usual sources of complete protein for humans.

According to a 2012 review of world agriculture by 2030/2050, total meat production needs to increase from 258 million tons in 2005 to 455 million tons by 2050 to meet the growing population.² Similar trends were observed for other high-quality protein

1 Fursik, O., Strashynskyi, I., & Pasichnyi, V. (2019). Deficiency of proteins and ways its solution, Youth Scientific Achievements to the 21st Century Nutrition Problem Solution, Book of Abstracts 85 International Scientific Conference of Young Scientist and Students, Part 1, Kyiv, Ukraine, April 11-12, 2019; NUFT: Kyiv. 339 pp.

2 Diouf, J. (2009). Documents FAO's director-general on how to feed the world in 2050. Popul. Dev. Rev., 5, 837-840.

sources. These forecasts show a significant increase in demand for protein to meet the needs of a growing population. This can be solved through the use of proteins derived from food waste and plant resources.³

Recovered proteins from the industrial food waste can be reused in a variety of ways: as nutrients for food and additives enrichment; as techno-functional food ingredients due to their emulsifying, gelling and moisture-binding properties; as a material for the development of biopolymers for various foods, non-food products; in the form of bioresources.⁴

These protein preparations may contain essential amino acids in insufficient quantities, which will reduce their value.⁵ Therefore, it is advisable to use them in the form of binary and multicomponent mixtures in certain ratios of components that provide mutual enrichment in amino acid composition and modification of functional and technological properties.⁶

Current trends in the field of improving the nutrition structure are increasingly aimed at creating an assortment of affordable foods with high protein content using complex's additives to stabilize quality.

We conducted research in the direction of creating functional compositions containing protein (FCCP) which based on plant and animal origin proteins with a mixture of hydrocolloids in different ratios.

A complex of animal and vegetable proteins was chosen as the main component for the creation of compositions containing protein.⁷ Dry whey was used to balance the amino acid composition of the composition's protein component. Whey powder enriches meat products with complete proteins (albumins and globulins), increases viscosity and emulsifying ability, improves the taste and tenderness of finished products. It is also advisable to use powdered egg albumin to balance the amino acid composition

The combination of protein preparations complex, balanced in amino acid profile, with high molecular weight components of hydrocarbon nature (hydrocolloids) in appropriate conditions and ratios is an economically and functionally advantageous strategy for the meat industry.⁸ Based on this, formulation of compositions contain-

- 3 FAO. Dietary protein evaluation in human nutrition: Report of an FAO expert consultation; FAO: Rome (Italy), 2013.
- 4 Gupta, P., & Nayak, K.K. (2015). Characteristics of protein-based biopolymer and its application. *Polymer Engineering & Science*, 55, 485–498.
- 5 Moure, A., Sineiro, J., Domínguez, H., & Parajo, J.C. (2006). Functionality of oilseed protein products: a review. *Food Research International*, 39, 945–963.
- 6 Fursik, O., Strashynskiy, I., & Pasichnyi, V. (2017). Advantages of combination protein preparation in technology of balanced product. In *Youth scientific achievements to the 21st century nutrition problem solution. Book of Abstracts 83 International scientific conference of young scientist and students. Part 1*, Kyiv, Ukraine, April 5-6, 2017; NUFT: Kyiv. 336 pp.
- 7 Fursik, O., Strashynskiy, I., Pasichnyi, V., & Kochubei-Lytvynenko, O. (2018). Quality assessment of proteins in cooked sausages with food composition. *Food Science and Technology*, 12(2), 80-88.
- 8 Strashynskiy, I., Fursik, O., Pasichnyi, V., Marynin, A., & Goncharov, G. (2016). The study of properties of minces in boiled sausage with functional food composition use. *Eureka: Life Sciences. Food Science and Technology*, 6, 31-36.

ing protein are a mixture of collagen-containing protein preparation, soy isolate, whey powder, egg albumin, k-carrageenan, xanthan gum and locust bean gum in the following ratio: №1 – 5,4:1,5:1,1:0,67:0,67:0,66; №2 – 3,6:1,5:1,6:1,3:0,67:0,67:0,66; №3 – 1,8:3:1,6:1,6:0,67:0,67:0,66; №4 – 4,05:0:1,15:0,8:1,34:1,34:1,32; №5 – 2,7:1,2:1,2:0,9:1,34:1,34:1,32; №6 – 1,35:2,25:1,2:1,2:1,34:1,34:1,32.

The main interactions between nanoparticles and compounds of food products and their direction increase food safety, extend shelf life, improve the taste and intake of nutrients, allow to change the functional properties of products, etc. After analyzing the research of domestic and foreign scientists, it can be argued that nanoparticles directly affect the absorption and assimilation of nutrients due to physicochemical modifications that occur during the interaction of food components with nanoparticles.⁹ In our studies we used nanocomposites (amorphous silicon dioxide (Aerosil) E551 brand A-300), synthesized by specialists of amorphous structures and structurally ordered oxides named after A.A. Chuiko NAS of Ukraine with a specific surface area $S_{\text{BET}}=232 \text{ m}^2 / \text{g}$, and the corresponding average radius of the primary nanoparticles is 5.88 nm and the bulk density is $\rho_0 \approx 22 \text{ g} / \text{cm}^3$.

Studies of the low gelling concentration (LGC) for FCCP were conducted to determine the quality of the developed compositions and to establish a rational ratio of protein and hydrocolloid components.

Gelling properties for experimental samples were determined by the method of Adebowale et al.¹⁰ with certain modifications. Suspensions of experimental samples for the study were prepared by diluting dry sample in distilled water at a concentration of from 2 to 10% (wt./wt.) In increments of 0.5-1% (wt./wt.). In test tubes were placed 5 ml of each suspension, heated for 1 hour in boiling water (90-95 °C) followed by rapid cooling in water (ice). After that, the tubes were kept for 24 h at a temperature of 4 °C. LGC is considered to be the concentration at which the sample from the inverted tube did not fall out and did not leak.

In parallel, we determined the effect of nanocomposite on the change in the LGC of the developed compositions. At this stage of research, before hydration of the composition to its composition was made nanocomposite in the amount of 0.3% by weight of the obtained dispersion. The following studies were performed according to the above method.

FCCP suspensions can turn into a gel at certain concentrations of the composition and due to the heat treatment of experimental samples. This phenomenon is important for determining the functional behavior of the formed systems in the product. Therefore,

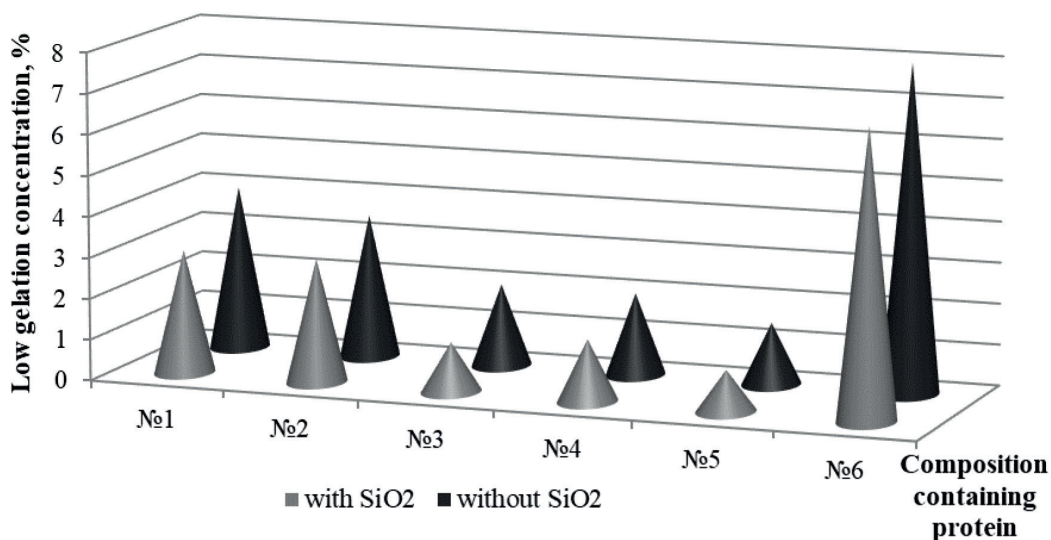
9 Fursik, O., Strashynskiy, I., Pasichniy, V., & Marynin, V. (2019). Some aspects of using the nanotechnology in food industry. *Ukrainian Journal of Food Science*, 7 (2), 298–306.

10 Adebowale, K.O., Olu-Owolabi, B.I., Olawumi, E.K., & Lawal, O.S. (2005). Functional properties of native, physically and chemically modified breadfruit (*artocarpus artillis*) starch. *Ind. Crops Prod.*, 21, 343-351.

to establish the minimum amount of composition's application to obtain a stable gel matrix, we determined the low gelling concentration shown in Fig.1.

For experimental samples №3 and №5, the initial formation of gel systems is observed at a concentration of 1-1.5% and is manifested in the obtained viscous solutions or dispersions with a loose structure, a concentration of 2% provides the formation of a stable gel structure for these samples. Slightly lower indicators of gelation are characterized by the experimental sample №4, for which the beginning of gelation is observed at a dry matter concentration of 2.5%. For the remaining samples, the process of formation spatial structure occurs at the concentration of FCCP in the dispersion at the level of 3.5-4% for the experimental samples №1, №2 and 8% for the experimental sample №6. The introduction of the nanocomposite in the form of pyrogenic silica allowed to improve the gelling properties for the experimental samples of FCCP due to the effect on the protein and hydrocolloid component. The maximum manifestation of synergism is characteristic of the experimental sample №5 for which the beginning of gel formation is observed at a concentration of 1%.

The constructed diagram (Figure 1) clearly showed the change in the LGC indicator depending on the ratio of ingredients in the FCCP and the effect on this indicator of pyrogenic silica in the form of a nanocomposite. After analyzing the obtained data, it was found that for the formation of the gel system when using FCCP № 3, № 4 and № 5, their minimum concentration should be 1.5-2%.

Notation: SiO₂ – pyrogenic silica in the nanocomposite form (brand “Aerosil” A300), food additive E551.

Figure 1. Low gelation concentration for experimental examples of composition containing protein

The application of nanocomposite slightly improves this indicator for all developed samples of FCCP (on average by 15-60%). One of the reasons for the manifestation of these properties in the experimental samples is the ability of soy isolate proteins to form an intertwined structure with molecules of collagen-containing protein preparations.¹¹ Therefore, soy protein molecules fill the gaps in the formed systems structure with collagen-containing protein preparations. Also due to protein thermal denaturation and the release of a significant number of reactive groups there is an enhanced interaction with hydrocolloids, which in this case play the role of crosslinking agents in the structure of gel systems.¹² These interactions basis is due to the formation of non-covalent bonds due to electrostatic attraction with ionic polysaccharides and hydrophobic bonding with uncharged polysaccharides.¹³

The improvement of this indicator when making a nanocomposite is justified by its ability to increase the surface area, which leads to multiple intensification of the processes caused by surface (interphase) interactions in relation to the components of FCCP.

The rational manifestation of gel-forming properties, which consisted in the formation of stable gel systems with high limit stress values, is characteristic of the experimental sample №4. It is established that the nanocomposite introduction leads to the modification of the formed gel systems strength with obtain the most stable gels characteristic of the experimental samples №3 and №5.

Confirmation of synergistic interactions between proteins and polysaccharides in aqueous systems allows us to speak about the prospects of further research, which consists in studying the behavior of these FCCP in the composition of various colloidal structures.

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-003-15-19-

11 Foegeding, E.A., & Davis, J.P. (2011). Food protein functionality: A comprehensive approach. *Food Hydrocoll.*, 25 (8), 1853–1864.

12 Gao, Z., Fan, Y., Cao, Y., Liao, H., Nishinari, K., & Phillips, G.O. (2017). Hydrocolloid-food component interactions. *Food Hydrocolloids*, 68, 149–156. doi:10.1016/j.foodhyd.2016.08.042

13 Le, X.T., Rioux, L.-E., & Turgeon, S.L. (2017). Formation and functional properties of protein-polysaccharide electrostatic hydrogels in comparison to protein or polysaccharide hydrogels. *Adv. Colloid Interface Sci.*, 239, 127-135.

МАСИМОВА Лариса Гагіківна

канд. наук із соціальних комунікацій, доцент,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
Україна

САДУРСЬКА Єлизавета Павлівна,

студентка, Київський університет імені Бориса Грінченка,
Україна

КОНТЕНТ-ПРОДЮСУВАННЯ МУЛЬТИМЕДІЙНОГО КІНОПЕРФОРМАНСУ: ТЕОРЕТИЧНЕ ПІДҐРУНТЯ

Підхід індустрії мистецтв до цифрових технологій кардинально змінився за останні кілька років. Якщо раніше творчі організації обговорювали саму лише необхідність використання соціальних мереж, то сьогодні присутність в Інтернеті вважається майже такою ж важливою, як і художній вміст, який ці організації виробляють.

На новому етапі розвитку культури – інтерактивному, мультимедійному, цифровому – у продюсера з'являються додаткові завдання, а сам він набуває нового статусу – розробника контенту. Серед найважливіших: 1) розробка нових форм комунікації з глядачем, який стає масовим, однак активним (прагне бути частиною процесу й брати участь у створенні творчого продукту); 2) пошук способів управління єдиним (трансмедійним) проектом, що розвивається на декількох різних платформах¹.

Загалом змінені практики медіаспоживання актуалізують нові технології створення і продюсування контенту, а традиційні, "фізичні" форми мистецтва набувають різноманітних онлайн-інтерпретацій. Вимога сучасної аудиторії (слухачів/ глядачів/ читачів) – мати доступ до контенту в будь-який час і на будь-якій платформі. Принципи вибірковості та готовності до споживання "тут і зараз" багато в чому визначають її поведінку. І виклик для контент-продюсера – створити онлайн-продукт, що не губитиметься серед різноманіття пропонованої інформації та легко знаходить свого поціновувача.

Перш за все, варто розібратися в понятті контент-продюсування мультимедійного кіноперформансу, розбивши термін на зрозумілі складники. Так як на розгляді саме мультимедійний кіноперформанс – це вже вважається контентом, адже поширення його відбувається через Інтернет-мережу. Тож традиційне про-

¹ Качкаева А. Весь мир – театр, а люди в нем – антрепренеры / А. Качкаева // Как это делается: продюсирование в креативных индустриях / А. Качкаева. – С. 21–22.

дюсування в онлайн-перформативному мистецтві набуває частки «контент», лишаючи за собою й початкову дефініцію, де продюсування, з одного боку, це творчий, а з іншого – менеджерський процес із задуму і створення проєкту, пошуку фінансування і просуванню певного творчого продукту. Слово однаково розуміється і в кіноіндустрії, і в телеіндустрії, і в інших сферах, пов'язаних з креативними та творчими процесами.

Під мультимедійністю розуміється різноманітність поєданого, різноплатформеність – особливі типи "мов" різних медіа (наприклад, текст, звук, відео), об'єднані в сучасному цифровому універсальному середовищі, що пропонують світові нові якості з точки зору формату, виробництва, навичок, інтенцій.

Оскільки основне завдання медіа цифрової епохи – передача співпереживання, відчуттів і виробництво емоцій, то залученість публіки в сюжет у момент медіаспоживання і, таким чином, визнання за публікою права на співтворчість – найважливіша відмінність нового (контент-)продюсера, пов'язаного з цифровим середовищем, від продюсера традиційного. При цьому продюсер може виступати і генератором контенту, і генератором замовлення, і джерелом фінансування.

Щодо самого поняття кіноперформансу, то це екранізація перформативного твору. Сам же перформанс можна визначити, як процесуальний вид мистецтва, який реально втілює в життя "принцип інновації", що полягає в тому, щоб вивести мистецтво на саму грань реальності та художнього замислу будь-якими засобами. Цей вид мистецтва визначається формотворчими принципами, які дозволяють повну імпровізацію з боку художника (продюсера) в ситуації, створеній ним же для власного ж персонажа, з яким сам творець не ототожнюється. Головною дією перформансу є проживання заданої ситуації "персонажем" (що чужий дійсності), нарочито, або випадково зануреним в життєву реальність². Тож, кіноперформанс – новий вид експериментального контенту, що стоїть на грані явища цифрового театру, кіноіндустрії та симбіозу інших видів мистецтва разом з цифровими інноваціями, а процес його створення та продюсування вимагає орієнтацію на діджитал-середовище та залучення різних форм мультимедіа.

Саме цифрове медіасередовище, мережа, стає місцем оформлення нових видів культурної практики, соціокультурного креативу. Цифрові медіатехнології дозволяють наблизити мистецтво до людини, зробити можливим зустріч з ним практично в будь-якій точці місцезнаходження, що особливо актуально в реаліях пандемії та постійних карантинних обмежень. Зміна природи комунікації в процесі "спілкування" з мистецтвом вплинула не тільки на очікування глядачів, а й на саме мистецтво, зумовивши особливий інтерес до кіноперформативних форм його представлення, які, у свою чергу, не тільки трансформували тради-

2 Гниренко Ю. Определение и формообразующие принципы перформанса / Юлия Гниренко // Перформанс как явление современного отечественного искусства / Юлия Гниренко., 2013

ції драматичного і музичного театрів, а й загалом впливали на види сучасної постановочної творчості, стерли грань постійного дискурсу між кіно- та театральним мистецтвом.

Хоча кіно і театр завжди існували у взаємозв'язку один з одним і впливали на розвиток один одного, зараз культурна історія знаходиться в тій точці, коли очевидні виклики онтологічного та інституційного статусу як театру, так і кіно: що таке "кіноперформанс" і що таке "кінофільм" з точки зору "кризи", викликані появою цифрових медіа³.

Творчі пошуки перетворення фізичного перформансу в цікаву аудиторії форму кінозображення ведуться постійно. Але якщо на рубежі ХХ століття їх застосування виконувало в основному завдання, схоже із завданнями раннього кінематографа – домогтися ефекту подиву (трюкацтво і епатаж), то в міру розвитку мистецтва в сторону інтелектуальних досліджень і спроб глибокого проникнення в сутність онтологічних дискурсів, які використовуються в перформансах та постановках, кіно- та відеоінтерпретації піднялися на якісно новий рівень з точки зору мультимедійного продакшену⁴. Таким чином сучасне якісне перформативне мистецтво зберігає навіть на екрані свою інтерактивність, несе свій імерсивний характер (де immersive – дослівно означає "створює ефект присутності, занурення".)

Якщо досліджувати можливості всесвітньої паутини як медіамайданчика для продакшену кіноперформансу, то необхідно врахувати особливості Інтернету "другого покоління" в порівнянні з "класичним":

- зміст контенту створюється разом із самими користувачами, відбувається активне функціонування соціальних мереж; дистрибуція медіаконтенту поза спеціалізованими інститутами завдяки можливості відчуження створених артефактів в цифровій формі – усе це є хорошими можливостями для масового поширення продукту перформативного мистецтва та зануренню в акт його створення й інтерпретації змісту;

- широке використання технології "вікі" (wiki), що дозволяє генерувати інформацію на колективній основі;

- "фолксономія" ("народна класифікація"), тобто спонтанне співробітництво користувачів з метою класифікації інформації⁵. Тому одне із завдань під час продюсування кіноперформансу – донести до глядачів унікальність та новизну жанру (хоча сам перформанс вважається поки все ж позажанровим мистецтвом).

Важливим для урахування продюсером такого проєкту є факт, що в будь-якій дії/бездіяльності, що демонструється в кіноперформансі, як правило, відсутня

3 Lowe V. Adapting Performance Between Stage and Screen / Victoria Lowe., 2020. – 220 с.

4 Ростовский Е. Г. Мультимедийное пространство театра / Евгений Григорьевич Ростовский. // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2014.

5 Жидович В. Е. Феномен трансмедиа в искусстве театра: опыт Беларуси / В. Е. Жидович. // Социологический альманах. – 2017. – С. 246–258.

тимчасова визначеність, тому глядач отримує можливість добудувати і заповнювати семантичні пропуски, запропоновані автором. Важливим моментом характеристики живої гри або дії у кіноперформансі є те, що глядач є кимось більше, аніж відстороненим спостерігачем, який слідкує за тим, що відбувається перед ним. Як учасник перформанс-артефакта він завжди є складовою частиною самої гри. І якщо перед контент-продюсером стоїть завдання захопити глядача в цю гру, завдання глядача зводиться до того, щоб зуміти почути і вчасно зреагувати на звернене до нього авторське послання⁶.

Автори дослідження Latitude сформулювали чотири ключові принципи підходу до генерації сучасного контенту та сторітелінгу з боку залучення медіааудиторії, що тісно пов'язані й зі створенням кіноперформансу як частини контент-середовища:

1. Ефект присутності (Чи можу я глибше зануритися в історію, чи впливає історія на всі мої почуття?).
2. Інтерактивність (Чи можу я впливати на елементи історії? Спілкуватися за допомогою неї з іншими людьми?).
3. Інтеграція (На яких платформах вона розповідається?).
4. Вплив (Чи здатна історія спонукати мене до дії в реальному житті? Наприклад, підштовхнути до/відкинути від продовження залученості в перформативний акт?)⁷.

Тому домінантний принцип кіноперформансу – це принцип антропологізму, який розуміється буквально як фізична присутність людини (художника-автора, продюсера, глядача) в процесі створення, презентації артефакту, трансляції кіноперформансу⁸. Тож на початковому етапі створення такої візуальної постановки важливою є наявність формоутворюючих принципів кіноперформансу: використання відеотехніки в загальній структурі артефакту, присутність "реальних" виконавців художньої постановки, що виражається в застосуванні живої дії або гри в якості драматургічного елемента кіноперформансу, а також яскраве простеження вищезгаданого антропологічного компоненту.

Що ж до мультимедійності, то саме вона дає змогу продовжити або розширити перформативний простір, генеруючи уявне ігрове поле, знищуючи кордони або створюючи складне постановочне середовище на екрані. Крім того, мультимедійні кіноперформанси або медіа-проекції в них можуть бути зосереджені в будь-якій ділянці сюжету чи супроводжувати увесь перформа-

6 Макаревич А. В. Видеоперформанс: формообразующие принципы и проблема определения / А. В. Макаревич. // Культура. Наука. Творчество. – 2016. – №10. – С. 245–249.

7 Карась Л. Театральный перформанс и перформативный театр: где грань между двумя видами искусства [Електронний ресурс] / Любовь Карась // Theory&Practice. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://theoryandpractice.ru/posts/18832-teatralnyy-performans-i-performativnyy-teatr-gde-gran-mezhdu-dvumyami-iskusstva>.

8 Макаревич А. В. Видеоперформанс: формообразующие принципы и проблема определения / А. В. Макаревич. // Культура. Наука. Творчество. – 2016. – №10. – С. 245–249.

тивний акт. Мультимедіа допомагають створити нові світи, в яких віртуальні персонажі і створені перформанси можуть проектуватися на мультимедійні портали, переміщатися через простір і відбуватися в кількох місцях відразу, що несе в собі нові естетичні можливості і відкриває широкі перспективи для кіноімпровізації. Мультимедійні складові можуть впливати на розподіл ролей між віртуальними персонажами і живими акторами, враховуючи, що віртуальні персонажі відображаються в мультимедійних порталах. На сьогодні непрості відносини технологій і мистецтва, зокрема перформативного, театрального набули форм, в яких "технологічна основа часто практично повністю визначає естетику". Злиття технологій і художньо-сценічних образів створює нові форми інтерактивної взаємодії. Віртуалізація та дематеріалізація змінюють традиційні художні процеси, створюючи нову естетику⁹.

Враховуючи екранне середовище існування кіноперформансу, контент-продюсер повинен створити для глядача відчуття присутності на відстані, використовуючи особливу композицію кадру, темп і прийоми монтажу, різні ракурси, що формують особливу форму видовища, яка в своєму естетичному наповненні має відрізнятись від театральної постановки чи традиційного фільму. Особливої уваги заслуговує те, як творці перформансу візуально відображають виконавчі й постановочні моменти на екрані, і як їхнє художнє рішення впливає на процес перегляду глядачем. І саме мультимедійність стає помічником для забезпечення імерсивності, привернення уваги, зацікавлення в творчому продукті. Серед основних поширених прийомів: доповнена і віртуальна реальність (AR і VR), звукові прийоми (різні звукові потоки, колажі, багатовимірні звукові ефекти тощо), цифрові методи створення декорацій (віртуальне оформлення, відеомепінг), використання периферійних пристроїв для зворотного зв'язку (наприклад, веб-камери), motion capture та інші.

Саме забезпечений відеооператорами постійний рух усередині "сценічного простору", завдяки якому кіноперформанс охоплює всі аспекти постановки, у поєднанні з цифровими прийомами створює ефект присутності в перформативному акті, асоціює з безпосереднім, особистим сприйняттям.

Отже, адаптація та злиття перформансу й кіно включають не тільки текстуральну, але й просторову і тимчасову реконфігурацію сюжетів, артикулюючи їх із використанням драматургічних систем нової форми і в цьому процесі потенційно створюючи гібридну естетику¹⁰. Описаний вище новий тип медіаспоживача сам контролює взаємодію з медіа, формуючи свій культурний медіапростір, тож

9 Ростовский Е. Г. Мультимедийное пространство театра / Евгений Григорьевич Ростовский. // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2014. Ростовский Е. Г. Мультимедийное пространство театра / Евгений Григорьевич Ростовский. // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2014.

10 Lowe V. Adapting Performance Between Stage and Screen / Victoria Lowe., 2020. – 220 с.

від кіноперформансу він очікує максимальної імерсивності, яку повинен забезпечити контент-продюсер. Якісно створений екранний перформанс має залучати в комунікаційний процес, надаючи можливість вибору не тільки змісту, але і форми, в якій він буде представлений.

Свіжий погляд на перформанс через digital-призму дозволяє розсунути колишні жанрові кордону і представити глядачеві квінтесенцію мистецтв (традиційного театру, кіно, телебачення, інсталяцій, відеоігор тощо) в режимі онлайн. Таким чином, діджиталізація перформативного мистецтва у цьому випадку сприяє усвідомленню безмежності глядацького досвіду¹¹. Використання нових медіатехнологій як засобу виразності перформансу, кіноінтерпритації як способу просторово-часового рішення постановки, звукових прийомів, доповненої реальності та інших спецефектів – все це становить єдину структуру, комплексний жанр, який в процесі ускладнення його різними інформаційними потоками розуміється кожним глядачем по-різному. І це істотно ускладнює оцінку таких явищ в креативних індустріях, як кіноперформанс, побудований на конвергенції сучасних технологій і театральної реальності. З іншого боку, медіатехнології в перформативному мистецтві як культурне явище відображають реальність – той перформанс, який, на думку Джона Маккензі, присутній сьогодні абсолютно у всіх сферах життя (культурний перформанс, перформанс управління, технологічний перформанс та ін.)¹².

Тож у підсумку, за рахунок нових інформаційно-комунікаційних технологій та їх можливого впровадження в перформативне мистецтво найбільш передові та ефективні проєкти виникають шляхом експериментальних пошуків та створенням інноваційних форм, серед яких домінантне місце посідає мультимедійний кіноперформанс. Вихід сучасних перформативних ідей в інтернет-простір створює можливість формувати нові виразні засоби цифрового театру як сьогочасні форми контенту. Якісно продумані контент-продюсером постановки здатні стимулювати розвиток технологій залучення в проєкти масової аудиторії та стати креативним середовищем для формування нових форм на стику перформансу, кіно, цифрових технологій та індивідуального досвіду автора.

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-003-20-25

11 Слышкин Г. Г. Коммуникативное пространство театра: digital-эволюция и перспективы / Г. Г. Слышкин, Л. А. Борботько. // Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики. – 2018. – №4. – С. 126–132.

12 Жидович В. Е. «Квинтэссенция аудиовизуального»: к вопросу о роли медиатехнологий в современном театральном искусстве / Владислав Евгеньевич Жидович. // Вестник Чувашского государственного института культуры и искусств. – 2019. – №14. – С. 218–228.

БЕРЕЗІНСЬКА Олена Володимирівна
Старший викладач кафедри іноземних мов
професійного спілкування
Міжнародний гуманітарний університет
ORCID ID: 0000-0001-8542-4600
Україна

ОДЕСЬКА БЕССАРАБІЯ

Південь України є складним культурним простором, який утворився шляхом історичного нашарування етнокультур і різногенетичних народних традицій. У науковій літературі зустрічаємо різноаспектні дослідження невеликих (мікро) територій (одна або дві області) у межах певних загальноприйнятих регіонів, де автори наголошують на субрегіональній специфіці таких областей. Сучасні дослідники Причорноморського краю, історики А.О. Добролюбський¹, В.Г. Кушнір² виділяють субрегіон Північно-Західне Причорномор'я (Одеська, Миколаївська обл.). Усі автори наводять ознаки специфічності даних субрегіонів, але при уважному погляді, попри визнання їх обґрунтованої специфіки, ми бачимо багато спільного у їх історії, етнографії, звичаєвому господарстві, культурі. Численні історичні джерела, археологічні знахідки свідчать, що у сукупності зазначені території, з причин свого принадливого географічного розташування (близькість до Чорного моря, родючі землі, зручні торговельні шляхи), з давніх часів були у колі зацікавлень багатьох держав та народів. Все це зумовило специфічний соціокультурний компонент Одеського регіону, призвело до перманентного стану історико-культурної маргінальності краю³. Протягом століть внаслідок вільних та державницьких переселень окремих народів та етнічних груп, одна культура змінювала іншу, один тип господарства межував з іншим.

З кінця XVIII–початку XIX ст. соціально-економічне життя поліетнічного населення Причорноморського краю утворило велике розмаїття напрямів соціально-господарської та трудової діяльності його мешканців. Вже з XVIII ст. прослідковуються певні види зайнятості представників тієї чи іншої національності, які зумовлені генетично, але відродилися у нових умовах проживання та адаптувалися до таких. Наприклад, історик А.О. Скальковський зазначав, що на теренах краю різні етнічні групи мали свою спеціалізацію: вірмени – циркульники, молдавани – вугільники, греки – булочники, болгары – городники, євреї – склярі, ремісники, торговці; італійці – рибалки, великороси – теслярі,

1 Добролюбский А. О. Тайны Одесских Курганов. Одесса: Оптимум, 2005. 220 с.

2 Кушнір В. Г. Народознавство Одещини / В. Г. Кушнір // Навч. посіб. Одеса : Гермес, 1998. 245 с.

3 Самойлов Ф. О. Історія Одещини і Одеси II половина XIX ст. / Ф. О. Самойлов // Навч. посіб. Одеса : Астропринт, 2006. 240 с.

бондарі; жіноча прислуга – українського та польського походження⁴. В органічному зв'язку із трудовою діяльністю та побутовим життям етнічно строкатого населення, розвивалася і народна творчість. Її неповторність та оригінальність знайшли своє втілення в оформленні та настінних розписах жител, вишивках, різьбленні по дереву, гончарстві, ткацтві, килимарстві, у народних піснях та музикуванні. Проте тісне співмешкання та спілкування представників різногенетичних народів утворили розмаїття міжетнічних варіантів у різних сферах побутової та духовної культури.

У житті людини дуже важливими є почуття правди і добра. Культура доповнює ці два елементи ще поняттям краси. Було б корисно замислитися над сучасним станом культури в українському суспільстві, намагатися пізнати її надбаня та з'ясувати, як те духовне багатство ми можемо й повинні використати на благо нашого народу. У минулому столітті теренами України прокотилися дві страшні війни, різні нищівні окупації, був Голодомор та довгий період заперечення людської гідності. Це все залишило глибокі рани у свідомості нашого народу. На щастя, не вдалося знищити всіх культурних надбань.

Було б великим промахом недооцінити важливість культури. На мою думку, на цьому треба часто наголошувати, бо годі бути справді зрілим народом, не віддаючи належне культурі. Взаємовплив мов – це результат контактів, які мають значно ширший характер, ніж лише взаємовплив мовний, і ґрунтуються переважно на економічному та культурному обміні між народами. Нерідко вирішальну роль при формуванні «сильної» позиції відіграють різні фактори політичного, економічного, наукового і, нарешті, психологічного характеру. З двох контактуючих етносів «сильну» позицію зазвичай займає той, який перебуває на вищому рівні економічного чи культурного розвитку. Хоча, на думку Б. Задорожного, протиставлення «сильний-слабкий» не обов'язково відповідає протиставленню «з вищим рівнем культури – з нижчим рівнем культури»⁵. Як правило, необхідність запозичень зумовлена інтелектуальним станом етносу, його усвідомленою потребою назвати певне явище, предмет, абстрактне поняття.

Кубей – найбільше село Одеської області. Це історичне, наповнене автентичністю місце з часів ногайських племен і переселення тюркських народів. Ще за багато тисячоліть до виникнення Кубею, територія села була коридором, через який зі сходу на захід перетинали численні кочові племена і народи. З часу виникнення поселення воно було центром торгівлі, ремесел і культурного життя південної частини Буджака. Сьогодні Кубей не тільки зберіг в собі величезний

4 Боровой С. Я. А. А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины // Записки Одес. археологич. о-ва, 1960. Т. 1.

5 Задорожный Б. История языка и экстралингвистические факторы / Б. Задорожный // Вопросы языкознания. Москва, 1975. № 1. С. 178–194.

пласт історії, але й є місцем, де зосереджено багато унікальних пам'яток, особливостей, як природного, так і культурно - історичного характеру.

Село Кубей розташоване на заході Болградського району Одеської області, на правому березі річки Карасулак, яка має також назву Кайнакі (з тюрк. Кайнак «джерело»), оскільки підживлюється тут численними джерелами. Карасулак південніше території села впадає в найбільше озеро України – Ялпуг. Саме в Кубей знаходиться найвища точка Болградського району, де в сонячну погоду можна побачити Карпати.

Сучасне село має тривалу передісторію. На його території та в околицях, судячи з археологічних знахідок, люди проживали і використовували ці землі в своїх господарських цілях ще з самого раннього періоду людської історії – палеоліту. Продовжували жити тут, змінюючи одне одного, представники різних землеробських і кочівницьких культур і в наступні роки. Досить перерахувати виявлені в околицях села 10 поселень Сабатинівської культури епохи пізньої бронзи (XIV-XII ст. до н.е.), 1 поселення скіфо-античного часу, 7 поселень Черняхівської культури (з римськими амфорами II-III ст. н.е.), 2 поселення Салтово-маяцької культури (VIII століття) і одне поселення ранніх слов'ян (IX-X ст.). На південь від села розкопували ділянку відомого Нижнього Троянова вала. Серед унікальних знахідок необхідно відзначити багате поховання гуннського воєначальника і бронзовий амулет Салтівської культури (тюрко-болгари).

Після відходу з земель Буджака Золотої Орди, на деякий час цей край потрапляє під юриспруденцію Молдавського князівства, а потім стає прикордонною зоною між останнім і ногайською Буджацькою Ордою, васальною Кримському ханству і Османською імперією, поки ця територія не була включена до складу кочової орди.

Назва села Кубей дісталася у спадщину від ногайських кочевників. В результаті російсько-турецької війни 1806–1812 рр. Бессарабія увійшла до складу Російської імперії, одночасно, на рубежі 1800–1810 рр., тут починають селитися гагаузи та болгари, які переселилися з Османської імперії, нащадки яких і складають основну частину сучасного населення села.

Обставини після Кримської війни, а саме відторгнення Росією смуги землі в нижньому Дунаї – по межі нижнього Троянова вала і в Припруття на користь Молдавського князівства, привели до різкого підвищення значення поселення Кубей. Село в 1860-1870 рр фактично стає наступником Болграда, який опинився під юрисдикцією сусідньої держави. Кубей стає волосним центром, якому були підпорядковані ряд прилеглих колоній, тут ґрунтується прикордонний карантин і митниця, а отже він стає найважливішим торговим центром. Більш того, з Болграда в Кубей переселяється значна група колоністів, в тому числі представники патріотично налаштованої інтелігенції, що визначає духовне обличчя

села на багато років вперед і робить його одним з найважливіших культурних і духовних центрів болгарської та гагаузької етнічних груп в Бессарабії. Кубей стає одним з найбільш революційно налаштованих сіл, його уродженці беруть активну участь у революційних подіях 1905 і 1917 рр., а румунський період – в Татарбунарському повстанні 1924 р.

Сучасне поселення з'явилося в історичному центрі болгарського заселення Південної Бессарабії, в кінці XVIII–початку XIX ст. тоді на ці землі прийшло багато болгар, гагаузів та албанців, які рятувалися від утисків з боку Османської імперії. Село Кубей було засновано переселенцями з Болгарії в 1809 році. Основні групи переселенців –болгари і гагаузи – прийшли з сіл Дурмуш-Кьой (суч. Лозево, Шуменська область), Енні Махалі (суч. Ново-Село, Слівенська область), Косовча (суч. Косово, Шуменська область) і міста Шумен. Як адміністративна одиниця, село Кубей було позначено на карті в 1814 році – в цей час завелись метричні книги.

Засновники села Кубей поселились на місці поселення ногайських татар, з од-нойменною назвою. На новій вітчизні болгари і гагаузи отримали від імператорського двору по 60 десятин землі на родину у довічне користування без права купівлі-продажу. Вони звільнялись на 10-річний термін від податків та від обов'язкової військової та цивільної служби. Такі умови сприяли швидкому зростанню кількості жителів Кубея: якщо у 1816 році в селі проживало 133 родини – 652 людини, то у 1848 році – вже 1516 людини. За переписом населення 2001 року в селі мешкало 6213 осіб.

Оскільки більшість сіл Бессарабії є мультинаціональними (там поруч мешкають болгари, албанці, гагузи, молдовани, румуни, українці та інші народи), то і свята у них часто спільні. З 2018 року в Кубеї кожного літа проводиться етно-фестиваль «Трифон Зарізан». В Цей день влаштовують святкову ходу, готують традиційні болгарські страви та смакують вином. Серед господарів обирають найвправнішого та одягають йому на голову корону «Царя Трифона», який робить перший надріз виноградної лози на врожай.

Трифонов день – день в народному календарі слов'ян, що припадає на 1 (14) лютого; Напівсвята у східних і південних слов'ян, пов'язаний з наближенням весни. Особливо широко відзначається в Болгарії, Північній Македонії та Сербії, де має характер свята з численними обрядами. Вважається передвесняним святом виноградарів, оскільки святий Трифон вважається їх покровителем. У південних слов'ян перші три дні лютого (Трифонов день, Стрітення, день святого Симеона) вважаються кордоном між зимою і весною. Святому Трифону моляться під час нападу шкідників на посіви і насадження. У числі інших недуг і напастей святому моляться про заступництво сімейного вогнища, любові і миру подружжя, в скорботі, в смутку і зневірі, про хороших женихів і наречених, про позбавлення від храпу, очних хвороб, про вигнання лукавих духів від людини, про позбавлення від чар.

Назва свята в Болгарії, Македонії та східній Сербії – Зарізан або Орізач – з причини того, що святкується під час першої обрізки винограду. У південних слов'ян поширений переказ про Трифона та Богородицю, якій присвячений наступний день й які вважалися братом та сестрою. За легендою Богородиця прокляла Трифона за образу, завдану їй і дитині дорогою до церкви, після чого святий відрізав собі ніс. За іншою версією Трифона називають Зарізан, бо коли на підпитку він підрізав лозу, помилково порізав собі ніс. Звідси інша народна назва – Трифон-п'яниця. Свято входить до циклу трьох послідовних днів, відомих як Трифунці (1, 2, 3 лютого).

На Трифона у болгарських храмах звучить особлива молитва. У ній парафіяни називаються «лозою Господньою», а у молитві йдеться про те, щоб «благодать зійшла на кожну лозу», тобто на кожного парафіянина. У храмах освячується вода, у деяких місцях читають спеціальну молитву від шкідників.

Цього дня вино ллється без обмежень. На трапезу кожен несе флягу з вином, до якої опускаються виноградні гілочки. Наприкінці частування розвеселі й добре почастовані чоловіки вирушають до села. Відповідно до обряду обходять будинки, де їх знову пригощають вином. «Царя» несуть на руках, при цьому постійно поливаючи вином. «Як вино ллється, так нехай лози ростуть», – приговорюють усі.

У церковному живописі сербських й болгарських етнічних районів святий зображується у вигляді юнака, який тримає спеціальний ніж для підрізання лози.

Рис. 1 Святий Трифон.

Болгарське свято виноградарів вважається залишком культу фригійско-фракійського бога родючості й природи Сабазія (Діоніса). Болгари про цей день говорять: «Святий Трифон вкладає голову у землю й вона починає зігріватися» (болг. *Св. Трифон забива главата си в земята и по този начин я затопля*), тобто з цього дня природа починає готуватися до весни. Святий Трифон у вигляді юнака, який тримає спеціальний ніж для підрізання лози, показано на рис. 1.

День Трифона Зарізана святкують болгарські поселення України. Бессарабське село Кубей організовує 14 лютого святкову ходу вулицями

цями, люди їдуть в ошатних традиційних возах, із музикою. «Хо́да Трифонів» – чоловіки на підводах, господині пішки. У розпалі свята серед господарів обирають найвправнішого та одягають йому на голову корону «Царя Трифона».

Іншим прикладом сучасних одеських сіл є албанське село Каракурт. Каракурт (алб. Karakurti) розташоване поблизу Болграда, на Бессарабії. За радянських часів його перейменували на чергове Жовтневе і цю назву воно носило аж до 2016 року, коли у процесі декомунізації селу повернули історичну назву. Слово «каракурт» – тюркського походження і означає дослівно «чорний жак». Так називається один із видів отруйних павуків. Залишається хіба що гадати, чому албанські, болгарські та гагаузькі колоністи вирішили саме так назвати село, яке заснували тут 1811 року.

Сьогодні мешканці Каракурта розмовляють п'ятьма мовами: албанською, болгарською, гагаузькою, українською та російською. Місцеві розповідають, що коли в селі зустрічаються троє людей різних національностей і в когось із них рідна мова – албанська, то всі троє переходять на неї, бо албанська тут є основною мовою міжнаціонального спілкування.

Чимало українських албанців стали жертвами голодоморів, організованих радянською владою. У 1932-1933 рр. у селі Дівнинське на Приазов'ї загинуло приблизно 500 албанців, а у 1946–1947 рр. численні жертви були також і на Бессарабії. Зокрема, у Болградському районі жертв було найбільше. Тож і так малочисельна албанська спільнота значно зменшилася внаслідок цих жахливих актів геноциду.

Сучасна спільнота українських албанців налічує, за різними даними, від 5 до 10 тисяч осіб, тоді як албанською мовою розмовляють менше половини. Окрім сіл на Бессарабії та Приазов'ї, албанці мешкають також у таких великих містах, як Одеса, Ізмаїл, Донецьк, Луганськ, Київ, Харків, Львів тощо.

Каракурт, що розкинулося в Буджацькому степу на берегах річки Карасулак, зовні схоже на десятки інших бессарабських сіл. Ні по домівках, ні по одягу місцевих жителів етнічний склад населення не визначити. Однак на питання про національність кожен другий з гордістю відповідає, що він албанець.

Зараз в Каракурті проживає приблизно 2600 чоловік. За грубими підрахунками, 60% з них албанці, 25% – болгарари, 10% – гагаузи, решта 5% – представники інших національностей, характерних для Бессарабії. Положення албанської мови – унікальне: жителі Каракурта зберігають мову далеко від інших носіїв і не маючи писемної традиції. Як фольклор, він передається з вуст у уста, від батьків до дітей. Інтерес до української діаспори виявляють і вчені з Албанії та Косово. За словами сільського голови, делегації з Косово пропонували випускникам шкіл надходити в косовські університети, щоб потім повернутися і викладати албанську мову в рідному селі. Однак ніхто з хлопців на заклик не відгукнувся.

Кілька років тому з ініціативи почесного консула Албанії в Україні Джеват Ріри був відкритий центр албанської культури. Спочатку він розташовувався в Одесі, де кочував з місця на місце, а зараз «переїхав» у ДК Каракурт. Тут зберігається література про Албанію, картини з видами історичної батьківщини, албанський прапор тощо. Інші подарунки – костюми для ансамблю «Колорит» показано на рис. 2.

Рис. 2 Краєзнавчий музей у ДК Жовтнєве.

Невеликий краєзнавчий музей займає частину навчальної кімнати. На стіні рушники та вишиванки з національним албанським візерунком, дерев'яна начиння. Набагато значніше колекція Будинку культури. За два дні до нашого приїзду колишній житель села, який перебрався в Ізмаїл, презентував музею величезну колекцію всіляких інструментів: від кам'яних жорен до дерев'яних ткацьких верстатів. Артефакти поки ще просто розставлені вздовж стін на другому поверсі, але незабаром, за словами завідуючої бібліотекою і музеєм Марини Бітової, будуть музеїфіковані і включені в експозицію.

Треба сказати, що каракуртські албанці володіють мовою предків і використовують її в побуті, розбавляючи болгарськими словами. Однак – і це унікальна ситуація – за два століття вони втратили писемність, тобто читати і писати албанською майже не можуть. Рідна мова для них як фольклор, його передають з вуст у вуста, від батьків до дітей. Чому їх досі не асимілювали, незрозуміло. Зараз ситуацію намагаються виправити. За сприяння албанського МЗС і почесного консула цієї країни в селі відкрили культурний центр, куди регулярно надходить література на gjuha shqipe.

За двісті років існування села албанці, болгари і гагаузи навчилися жити в мирі і дружбі. Міжнаціональні весілля стали звичайною справою, і сьогодні жителі села досконало знають як мінімум три мови.

До речі, албанська мова, як українська, болгарська і молдавська, відноситься до індоєвропейської сім'ї, чим відрізняється від тої ж гагаузької, тюркської (алтайська сім'я). Але вона унікальна, як грецька і вірменська: близькоспоріднених мов у албанського немає. Албанці – нащадки древнього населення Балкан, іллірійців, які в силу войовничості і незалежного характеру майже не були романізовані. При цьому албанці Каракурта відрізняються від своїх балканських родичів вірою – вони православні християни.

Сучасні дослідники розглядають етноцентризм як притаманну людям власність «сприймати й оцінювати життєві явища крізь призму традицій і цінностей власної етнічної групи, яка виступає в якості певного еталона або оптимуму»⁶. На переконання В. Стравінського, «...справжня традиція не є свідченням зниклого минулого, навпаки, це жива сила, яка тонізує й інформує сучасність»⁷. Український варіант модернізації культури має відбуватись за допомогою традицій, а не відмови від них, як це сталося в ряді західноєвропейських культур.

Український культурний процес часто звинувачують у провінціалізмі, містечковості, певній недорозвиненості міської культури. Проте в сучасних реаліях українська народна творчість, український фольклор у контексті етнічної самосвідомості, як чинники національної самоідентифікації українців, допомагають кожній особистості ідентифікувати себе з національною культурою свого народу.

За приклад можна навести Н. Сюпюр, яка народилася в селі Каракурт Болградського району Одеської області. На рис. 3 зображено герб села Каракурт.

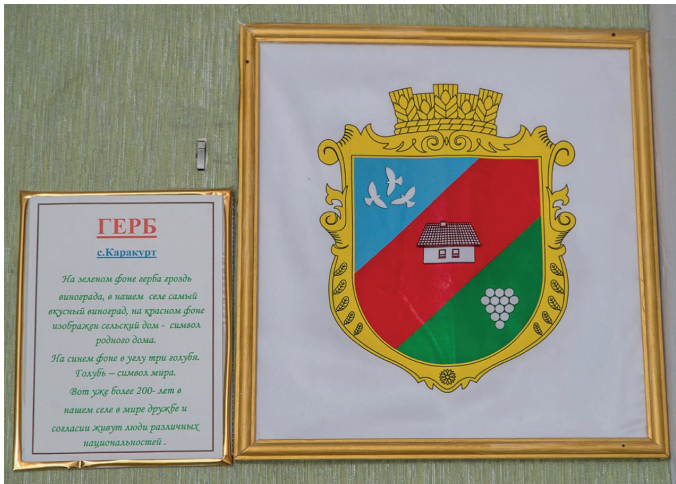

Рис. 3 Герб села Каракурт.

6 Савицька О. В., Співак Л. М. Етноцентризм як механізм міжгрупового сприймання // Етнопсихологія. К.: Каравела, 2011. 264 с.

7 Кавалеров А. А. Цінність у соціокультурній трансформації: Монографія. Одеса: Астропринт, 2001. С. 165–177.

У дитячому віці виїхала разом з батьками до Албанії, однак до 16-ти років щоліта приїздила в гості до родичів, зберігши, за її свідченням, знання мови й національний дух. Свої перші танцювальні кроки вона зробила в п'ять років у складі зразкового танцювального колективу «Катюша» в Ізмаїлі. Після школи вступила на кафедру народної хореографії Київського національного університету культури й мистецтва, який закінчила у 2002 році. Професійний хореограф, албанка за національністю, Н. Сюпюр займалася з дітьми та дорослими у селі Каракурт протягом тижня й поставила кілька албанських танців. Результатом роботи став флешмоб і виступ самої титулованої професійної танцівниці перед жителями села та гостями. Також вона розповіла про історію албанського костюма і провела майстер-клас з техніки сценічного макіяжу для учасників художньої самодіяльності Каракуртського Будинку культури. Святоковий захід відбувся завдяки сприянню консульства Республіки Албанія у Харкові та особисто надзвичайного і повноважного посла Республіки Албанія в Україні Шпреси Курети.

Вижити, зберігши людський соціум, може тільки спільнота. І як показує досвід японців, корейців, караїмів, кримчаків, кримських татар та інших народів – *національна спільнота*. У ній духовний початок захищається цілим рядом напрацьованих століттями традицій, обрядів і правил, які давали можливість народу зберегти себе в чужорідному середовищі, протистояти розмиванню національної своєрідності, асиміляції та знищенню. Культурна спільнота передбачає входження в контакт культур (звичайно більш розвинені національні культури тяжіють до діалогу з іншими культурами більше, ніж менш розвинуті національні культури).

Діалогічний підхід до культури («діалог культур») вважає, що культура – це форма спілкування її суб'єктів. У цьому підході виділяються етнічні та національні культури. Субкультури виділяються всередині національних культур.

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-003-26-34

ІГНАТИШИН Василь Васильович,

канд. фіз.-мат. наук, старший науковий співробітник

Інститут геофізики ім.С.І. Субботіна НАН України;

доцент,

Закарпатський угорський інститут ім.Ференца Ракоці II

ІГНАТИШИН Адальберт Васильович,

інженер II категорії,

ВЕРБИЦЬКИЙ Сергій Тарасович,

канд. фіз.-мат. наук, провідний науковий співробітник

ІГНАТИШИН Моніка Бейлівна,

провідний інженер

Інститут геофізики ім.С.І. Субботіна НАН України

ІЖАК Тібор Йосипович.

канд. географічних наук, PhD, доцент

Закарпатський угорський інститут ім.Ференца Ракоці II,
Україна

ОЦІНКА СЕЙСМОТЕКТОНІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В КАРПАТСЬКОМУ РЕГІОНІ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ ДИНАМІЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК СУЧАСНИХ ГОРИЗОНТАЛЬНИХ РУХІВ

Актуальність роботи. Геодинамічний стан сейсмогенеруючих регіонів Землі, зокрема Карпатського геодинамічного полігону-характеристика, що визначає екологічний стан регіону, його можливі негативні наслідки. На території Закарпаття періодично реєструються землетруси різного енергетичного класу. Індикатором активізації сейсмічності регіону є прояв відчутних місцевих землетрусів. Середня частота прояву відчутних місцевих землетрусів на території Закарпаття становила від одного до 6 підземних поштовхів. Виділяють інтервали часу, коли на фоні багатьох місцевих землетрусів, відчутних землетрусів не відбувалося. Актуальність дослідження причин прояву місцевої сейсмічності викликана також зростанням ймовірності прояву землетрусу з більшою магнітудою. Сильні підземні поштовхи на території Закарпатського внутрішнього прогину можуть стати причиною погіршення екологічного стану регіону. На території Закарпаття пролягають численні трубопроводи, по яких транспортуються нафта, газ, лінії електропередач, залізниця, та інші об'єкти підвищеної небезпеки. Згідно карт сейсмічного районування на досліджуваній території можуть відбуватися землетруси силою до 7-8 балів за шкалою MSK-64. Потужний землетрус на території Закарпаття згідно історичних даних відбувся на початку 20 ст. в районі м. Свалява. Періодичність сильних землетрусів

такого класу становить 100 ± 30 років, що також актуалізує проведення дослідження сеймотектонічних процесів в регіоні. Дослідження проводяться на основі результатів режимних геофізичних спостережень на території Закарпатського внутрішнього прогину, які виконуються на пунктах геофізичних, сейсмологічних та деформометричних спостережень Відділу сейсмічності Карпатського регіону Інституту геофізики ім. С. І. Субботіна НАН України (рисунк 1).

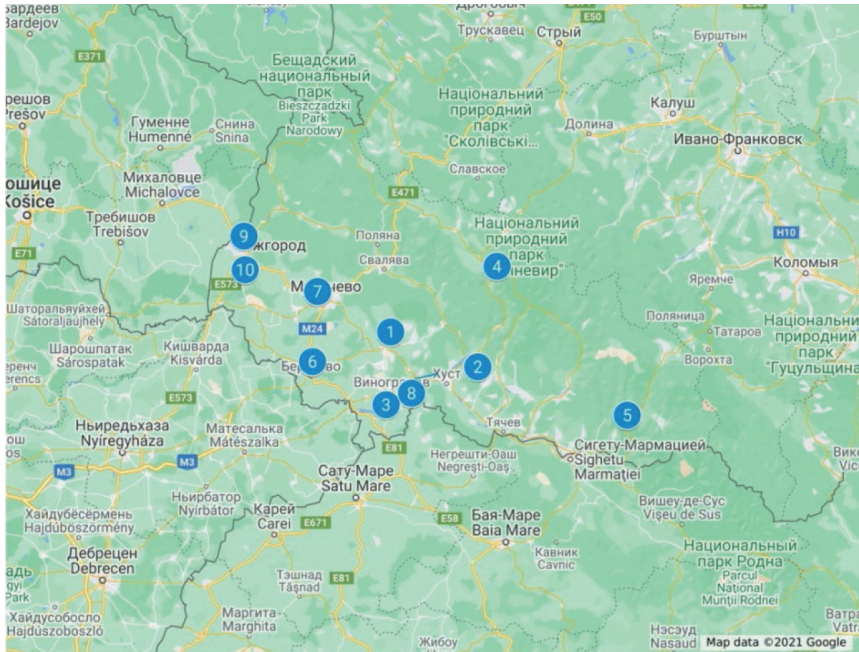

Рис. 1. Сейсмологічні та деформометричні спостереження на Закарпатті.

(1 – РГС «Брід»; 2 – РГС «Нижнє Селище»; 3 – РГС «Тросник»;
4 – Сейсмічна станція «Міжгір'я»; 5 – сейсмічна станція «Рахів»;
6 – РГС «Берегове»; 7 – РГС «Мукачево»;
8 – пункт деформометричних спостережень «Королеве»;
9 – Сейсмічна станція «Ужгород»; 10 – сейсмічна станція «Холмці» Карпатської
дослідно-методичної геофізичної та сейсмологічної партії Відділу сейсмічності
Карпатського регіону Інституту геофізики ім. С.І. Субботіна НАН України)¹.

Геофізичні та сейсмологічні спостереження в краї проводяться на Карпатському геодинамічному полігоні, який був створений в 60-х роках. Інтенсивність дослідження підвищилася з утворенням сітки геофізичних та сейсмологічних пунктів спостережень в 80-х роках ХХ ст.

Результати раніше виконаних досліджень. На створеній сітці режимних геофізичних та сейсмологічних станцій проводяться спостереження параметрів геофізичних полів: магнітного поля Землі, електромагнітної емісії, параметрів радіоактивного фону. Також проводиться моніторинг метеорологічного стану, гідрогеологічних параметрів, досліджується їх зв'язок із сучасними горизонтальними рухами кори в регіону та їх впливом на сейсмічність регіону. Інформативність геофізичних

¹ https://www.google.com/maps/d/pdf?mid=1a8Caxd_IRw0Gn84OFTr41rfqQVGLMvUp&hl=ru&pagew=792&page=612&llsw=47.391482%2C21.802482&llne=49.311348%2C24.686393.

даних підвищилася із створенням на території Карпатського геодинамічного полігону унікальних деформометричних пунктів спостережень, де були в різний період змонтовані кварцові деформографи, різних азимутів та баз: від 6 м до 24.5 м. На початку 80-х років в штольні на горі Мужіївській(с. Мужієве, Берегівського району) змонтовані два деформографи, базами 11.5 м та 22 м). За результатами спостережень горизонтальних рухів в зоні Берегівського горбогір'я отримано характер рухів кори: розширення в близько меридіональному напрямку, стиснення в близько широтному напрямку. З метою вивчення характеру рухів кори в центральній частині Закарпатського внутрішнього прогину було створено деформометричні станції на режимній геофізичній станції «Берегове» базами 6м та 24.5 м. Результати дослідження підтвердили висновки, отримані на основі деформографічних спостережень, що вказало на успадкованість сучасних горизонтальних рухів кори в Карпатському геодинамічному полігоні.

В 1999 році почала працювати деформометрична станція базою 24.5 м та азимутом 80°(напрямком E-W) на пункті деформометричних спостережень «Королеве» (смт Королеве, Виноградівського району). Отримані результати за перші інтервали спостережень відмітили суттєву особливість – сучасні рухи кори в зоні Оашського глибинного розлому вказували на інтенсивне розширення порід в напрямку схід-захід. Отримані результати підтвердили наявність складної геологічної будови Закарпатського внутрішнього прогину. Така різнонаправленість горизонтальних зміщень верхніх шарів земної кори важлива, оскільки рухи кори можуть бути причиною прояву місцевої сейсмічності. Визначальну роль в геодинамічному стані регіону відіграють вертикальні рухи. Для вимірювання використовують сучасні супутникові технології, за результатами яких зона Оашського глибинного розлому відноситься до території, яка розділяє поверхні різного вертикального спрямування, частина території Закарпатського внутрішнього прогину зазнає стиснення, інша – південно-східна, характерна підняттям. Однією із можливих причин сильного землетрусу в 1965 році в м. Берегове припускають наявність різного напрямку вертикальних рухів територій Закарпатського внутрішнього прогину. За результатами досліджень в зоні Оашського глибинного розлому відмічено зв'язок інтенсивних рухів кори із сейсмічністю регіону. Зокрема, застосування фізичних параметрів геомеханічних рухів в поясненні геологічних процесів в регіоні, відмітило кореляцію інтервалів інтенсивних рухів в регіоні та зареєстрованих місцевих землетрусів. Було використано швидкість зміщень земної кори, виміряних на пункті деформометричних спостережень “Королеве”, досліджено на предмет виділення аномальних рухів кори в інтервалах прояву місцевої сейсмічності. Найбільш тісний зв'язок між геодинамікою регіону та сейсмічністю відмітили варіації прискорень сучасних горизонтальних рухів земної кори. Особливість сейсмоктонічних процесів в краї є низька частота відчутних місцевих землетрусів. Крім того, важливе значення мають сейсмічні явища малих магнітуд та їх відгук в рухах земної кори. Необхідно врахувати результати досліджень, проведені для вирішення завдань пов'язаних із будовою земної кори, вивчення геофізичних та геологічних процесів, що проходять в сейсмонезбезпечних регіонах. Побудова моделі напружено-деформованого стану земної

кори регіону необхідна для подальших геолого-пошукових та інженерно-геологічних досліджень². Розроблена методика формування розрахункових сейсмогеологічних моделей ґрунтової товщі шляхом введення залежностей, які відображають нелінійні властивості ґрунту, дозволяє максимально наблизити обчислювані частотні характеристики ґрунтової товщі до реальних². Найбільш активними в сучасному сейсмотектонічному процесі є розриви карпатського простягання. Одна із особливостей вивчених вогнищ полягає в тому, що в межах тієї самої території відбуваються землетруси протилежних типів, що логічно з урахуванням того, що в тилової зоні насувів формуються умови розтягу в тому напрямку, що й стиснення в їхній фронтів частині³. В регіоні переважають поля напружень зсувного та скидового типу, які характеризуються субгоризонтальною південно-західною – північно-східною орієнтацією вісі розтягу, що подібно до механізмів тячівських землетрусів. У найближчих до епіцентральної зони відслоненнях аналогічно орієнтовані осі розтягу в полях скидового, та зсувного типу. Відмічено, що орієнтації осей розтягу, визначених за тектонофізичними і сейсмологічними даними дозволяють ідентифікувати поля напружень⁴. Встановлено зв'язок між ділянками з підвищеною сейсмічною активністю та областями додатного приросту "мантіїно-літосферної" компоненти геомагнітного поля, які в тектонічному відношенні відповідають зонам зчленування літосферних плит⁵. Досліджено використання природного мікросейсмічного випромінювання Землі для пошуку та моделювання геологічного середовища, визначення джерел походження та характеру розповсюдження в земній корі, визначено діапазон, який є найбільш інформативним для геологічного дослідження⁶. Тектоніка плит пов'язана з проблемами земної кори, мантії, корисних копалин, гідросфери, вулканізму, атмосфери, біосфери, палеокліматології та екології, а дослідження структур в рухомих зонах відмітив існування горизонтальних тектонічних переміщень впоперек цих зон, осадові породи займають меншу площу за геосинклінальні прогини⁷. Велика схожість хвильових форм динамічних спектрів та висока взаємна акустична та електромагнітна когерентність коливань є доказом наявності електромагнітно-деформаційних хвиль різних видів⁸. Земноприпливні спостереження дають інформацію про стан внутрішнього ядра Землі через його вплив на динаміку

- 2 Мичак С., Курило С., Муровська Г. Структурні особливості кристалічного фундаменту Голованіської шовної зони в басейні р. Ятрань за тектонофізичними даними. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Геологія, 1(80)/2018. с.23–31.
- 3 Кендзера О., Семенова Ю. Деформаційні характеристики розрахункових моделей ґрунтової товщі. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Геологія, 3(78)/2017. С. 17–29
- 4 Малицький Д., Муровська А., Обідіна О., Гнип А., Грицай О., Павлова А., Пугач А. Визначення полів напружень у земній корі за механізмами вогнищ місцевих землетрусів у Закарпатті. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Геологія, 3(78)/2017. С.36–45.
- 5 Малицький Д., Муровська А., Гінтов О., Гнип А., Обідіна О., Мичак С., Грицай О., Павлова А. Механізми вогнищ землетрусів та поле напружень солотвинської западини Закарпаття. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Геологія 2(77)/2017. С.43–51.
- 6 Орлюк М., Марченко А., Роменець А. Зв'язок сейсмічності Землі та вікових змін її магнітного поля. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Геологія, 4(75)/2016. С.50–54.
- 7 Зацерковний В., Тишаєв І., Шульга Р. Джерела походження та взаємодія мікросейсми з геологічним середовищем. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Геологія, 4(75)/2016. С.82–87.
- 8 Белявцев Р. А., Блажко В. И., Терещенко С. И. О термодинамической эволюции земной коры и тектонике плит. Геофизический журнал. Т.№38, 6.2016. С.118–136.

земної поверхні (динамічний ефект рідкого ядра Землі)⁹. Фундаментальна властивість геосистем-степені залежності розподілу сильних сейсмічних явищ та наявність стадії їх підготовки, з наближенням до події відбувається аномальний ріст флуктуацій, наявність локальних зон затишшя, формування деформаційних фронтів. При цьому сейсмічні методи є основними при діагностиці глибинної будови сейсмоактивної області та зміни її параметрів¹⁰. Запропонована концепція утворення сейсмогенної зони Вранча, яка не порушує основних принципів геодинамічного розвитку Карпатського сегменту альпід, та показує, що феномен зони Вранча викликаний факторами пов'язаними із аномальним напружено-деформованим станом ділянки Карпатської дуги¹¹. Дослідження геодинамічних процесів в Закарпатському внутрішньому прогині відмітили зв'язок характеру сучасних горизонтальних рухів земної кори в зоні Оашського глибинного розлому з інтервалами підвищеної сейсмічності: землетруси відбуваються при стисненнях верхніх шарів земної кори¹². Були розраховані величини динаміки зміщень поверхні земної кори, прискорення добових рухів в горизонтальному напрямку.

Мета роботи та задачі. Метою роботи є дослідження геодинамічного стану регіону, просторово-часового розподілу місцевої сейсмічності, їх взаємозв'язку, вивчення зв'язку геофізичних процесів із екологічним станом Закарпатського внутрішнього прогину.

Об'єкт дослідження – сейсмотектонічні процеси в регіоні. Предмет дослідження - варіації кінематичних характеристик сучасних горизонтальних рухів кори, зв'язок із сейсмічністю регіону, відгук сейсмічності на аномальні рухи кори. Згідно поставленої мети в роботі розглянуто задачі: розглянуто сейсмотектонічні процеси в регіоні за минулий період дослідження; аналіз дослідження просторово часового розподілу місцевої сейсмічності за 2019 рік; аналіз сучасних горизонтальних рухів кори в зоні Оашського глибинного розлому за досліджуваний період та розрахунок динамічних параметрів геомеханічних рухів кори; вивчення зв'язку геодинамічного стану із сейсмічністю регіону; поповнення бази даних сейсмічних явищ та рухів кори в напрямку E-W.

Характеристика вихідного матеріалу. Для вирішення поставлених задач використано результати безперервних геофізичних спостережень на режимних геофізичних станціях, сейсмічних станціях, деформометричних станціях Карпатської дослідно-методичної геофізичної та сейсмологічної партії Відділу сейсмічності Карпатського регіону Інституту геофізики ім. С. І. Субботіна НАН України за 2019 рік. Сейсмічність регіону досліджується за результатами даних сучасних цифрових

9 Уваров В.Н. Электромагнитно-деформационные волны земной коры. Геофизический журнал. Т.38.6.2016. С.180–185.

10 Кутний А. М., Павлик В. Г., Булацен В. Г., Голубицький В. Г., Богдан І. Ю., Корба П. С., Бабич Т. М., Плис В. П. Результати та аналіз земно припливних спостережень на території України. Геофізичний журнал. Т.37.2.2015. С.56–72.

11 Шуман В. Н. Нелинейная динамика, сейсмичность и аерокосмические зондирующие системы. Геофизический журнал. №2.Т.37.2015. С.38–55.

12 Фарфуляк Л. Ф., Амашукелі Т. А. Глубинная сейсмогенная зона Вранча как индикатор геодинамического процесса. Геофизический журнал. №3.Т.37. 2015 . С.22–49.

сейсмометрів DAS-05, встановлених на пунктах спостережень, характер рухів кори вивчався за результатами вимірювань рухів кори горизонтальним деформографом на пункті в смт Королеве.

Методика виконання досліджень. Побудовано графіки розподілу місцевої сейсмічності за 2019 рік. Представлено часовий розподіл динаміки сучасних рухів кори в зоні Оашського глибинного розлому в добовому діапазоні, проаналізовано інтервали інтенсивних рухів кори та інтервали підвищеної сейсмічної активності, сейсмічного затишшя. Розраховано прискорення зміщень верхніх шарів земної кори, вивчено зв'язок сейсмічності та прискорення геомеханічних рухів в регіоні, зроблено висновки.

Одержані результати, їх аналіз. Динамічні характеристики рухів кори та вивчення геодинамічного та сейсмотектонічного станів регіону за 2019 рік. Закарпатський внутрішній прогин. За 2019 рік сейсмічними пунктами спостережень зареєстровано на території Закарпатського внутрішнього прогину 118 місцевих землетрусів, слід зауважити – відчутних землетрусів не відмічено. Представлено просторово-часовий розподіл місцевої сейсмічності за 2019 рік, розраховано динамічні параметри сучасних горизонтальних рухів кори в зоні Оашського глибинного розлому. Виміряні рухи кори в штольні пункту деформометричних спостережень "Королеве" за період 2019 року представлені розширеннями порід величиною $+6.5 \times 10^{-7}$.

Таким чином, після періоду можливих знакозмінних та мінімальних рухів кори, реєструються розширення порід із віковим ходом, притаманним горизонтальним рухам Карпато-Балканського регіону, в діапазоні -30×10^{-7} ; $+30 \times 10^{-7}$. На території Бергівського горбогір'я, за даними деформографів деформометричних станцій : Берегово-1 та Берегово-2, відбулася зміна рухів кори в напрямку північ-південь із розширення порід на стиснення. Розраховано прискорення рухів, використовуючи результати вимірювання швидкостей рухів за 2019 рік в зоні Оашського глибинного розлому. В січні 2019 року на території Закарпатського внутрішнього прогину зареєстровано 4 місцеві землетруси. Прискорення сучасних горизонтальних рухів в зоні Оашського глибинного розлому становить: $+0.414$ мкм /добу² (рисунок 2).

Рис. 2. Прискорення рухів кори в зоні Оашського глибинного розлому в січні 2019 року.

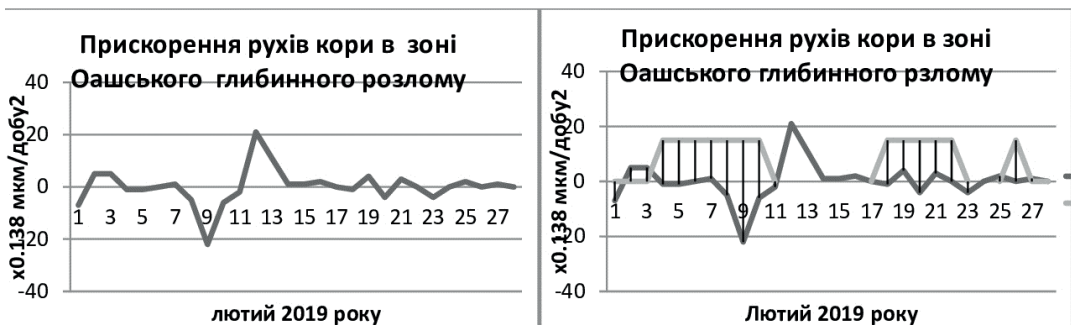
Початок місяця характерний підвищеними величинами прискорення сучасних горизонтальних рухів кори в регіоні. Величина середньодобових величин прискорення становить: $+13$ нстр/добу². Остання декада січня також характерна динамічними рухами кори (рисунок 3).

Рис. 3. Сейсмічність регіону (діаграма сірого кольору) та прискорення рухів кори (крива чорного кольору) в зоні Оашського глибинного розлому в січні 2019 року.

Закарпатського внутрішнього прогину в січні 2019 року відмічена в першій декаді місяця та інтервали аномальних прискорень сучасних горизонтальних рухів в зоні Оашського глибинного розлому знаходяться в одному часовому інтервалі. На протязі 7-и днів спостерігається інтенсивний рух кори, в другій половині цього періоду зареєстровано місцевий землетрус. В кінці місяця зареєстровано серія місцевих землетрусів, реєструють аномалії прискорення рухів кори. Необхідно встановити взаємозв'язок рухів кори та сейсмічної розрядки, оскільки підземні поштовхи відбуваються на початку періоду інтенсивних рухів кори.

В лютому місяці на території Закарпатського внутрішнього прогину зареєстровано 12 місцевих землетрусів. Відбувається стиснення порід, прискорення рухів становить: 0.552 мкм/добу² (рисунок 4. а).

а)

б)

Рис. 4. а)-Прискорення рухів кори в зоні Оашського глибинного розлому в лютому 2019 року; б)- Прискорення рухів кори в зоні Оашського глибинного розлому (крива чорного кольору), сейсмічність Закарпатського внутрішнього прогину (діаграма сірого кольору) в лютому 2019 року.

Середньодобова величина прискорення становить: 19.7 нстр/добу^2 . Проведено порівняння періодів сейсмічної активності та аномальних величин рухів кори в лютому 2019 році (рисунок 4,б). Серія місцевих землетрусів в першій декаді 2019 року охоплює період інтенсивних рухів кори першої половини місяця. Друга половина місяця відмічена інтенсивною сейсмічністю, динаміка рухів кори лежить в інтервалі середньодобових величин для даного регіону. Очевидно, землетруси представляють собою процес не тільки розрядки але і накопичення енергії геомеханічних рухів. В березні 2019 року зареєстровано 10 місцевих землетрусів. Прискорення рухів кори в зоні Оашського глибинного розлому за березень 2019 року становить : -0.55 мкм/добу^2 (рисунок 5,а).

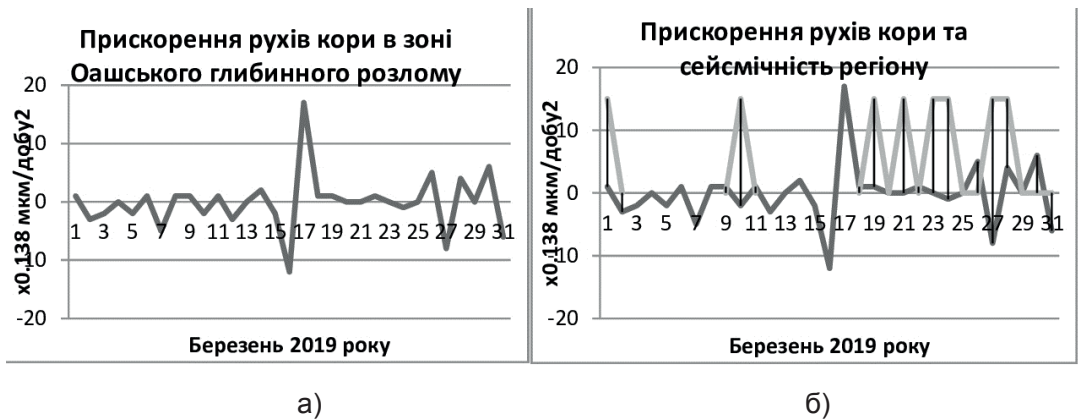

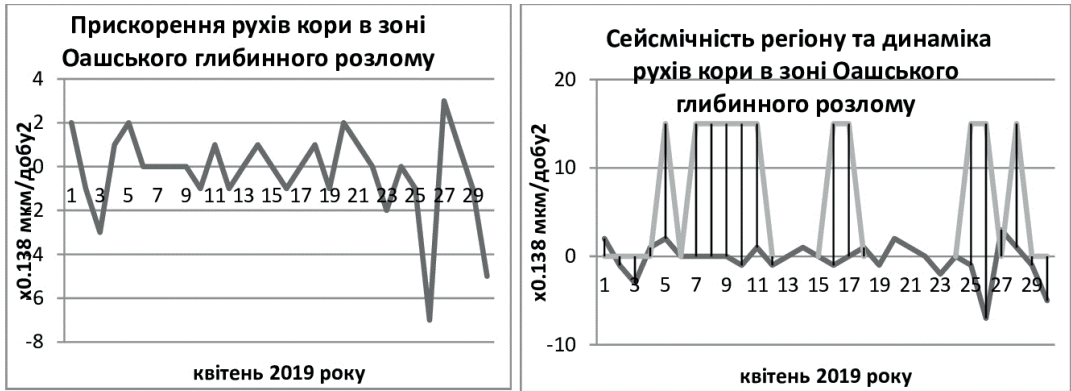
Рис. 5.а) Прискорення рухів кори в зоні Оашського глибинного розлому в березні 2019 року; б) Прискорення сучасних горизонтальних рухів кори (крива чорного кольору), місцева сейсмічність (діаграма сірого кольору) в березні 2019 року. Закарпатський внутрішній прогин.

Середня величина прискорення рухів кори за березень 2019 року становить: -17.8 мкм/добу^2 . Максимальне значення прискорення припадає на середину місяця величиною 2.07 мкм/добу^2 (рисунок 5,б). Серія місцевих землетрусів зареєстрована в другій половині березня 2019 року.

Квітень 2019 року. В квітні 2019 року в Закарпатському внутрішньому прогині зареєстровано 11 місцевих землетрусів. Прискорення рухів кори мають середньомісячні значення : -1.24 мкм/добу^2 (рисунок 6,а).

Розраховано середньодобове прискорення за квітень 2019 року становить: -41.4 мкм/добу^2 (рисунок 6,б). Землетруси реєструються в періоди швидких рухів кори або через декілька днів після аномальних рухів кори.

Висновки. Закарпаття – сейсмогенеруючий регіон, де періодично реєструються місцеві землетруси, серед яких виділяють відчутні підземні поштовхи. Необхідність проведення вивчення сейсмічності регіону та її зв'язку із геодинамічним станом викликана особливостями геофізичних процесів в регіоні, просторо-

а)

б)

Рис. 6. а) Прискорення рухів кори в зоні Оашського глибинного розлому в квітні 2019 року; б) Сейсмічність регіону (діаграма сірого кольору) та динаміка рухів кори (крива чорного кольору) в зоні Оашського глибинного розлому в квітні 2019 року.

во-часовим розподілом місцевої сейсмічності. Тривалий період на території Закарпатського внутрішнього прогину на фоні численних слабких землетрусів не реєстрували відчутних місцевих землетрусів, що є індикатором аномальних періодів геодинаміки регіону. Сейсмотектонічні процеси в регіоні супроводжуються періодами інтенсивних варіацій параметрів геофізичних полів, відмічені зв'язки метеорологічного та гідрогеологічного станів регіону із сучасними горизонтальними рухами кори в зоні Оашського глибинного розлому. Визначено характер рухів кори в 2019 році – розширення порід величиною: $+6.5 \times 10^{-7}$, що властивим для Карпато-Балканського регіону. В 2019 році число зареєстрованих землетрусів становило 118 подій. Розраховано динаміку рухів, визначено прискорення добових зміщень верхніх шарів земної кори, побудовано часовий розподіл розрахованої фізичної величини геомеханічних рухів, порівняно із сейсмічністю регіону в досліджуваній період. Слід відмітити: землетруси в Закарпатському внутрішньому прогині реєструються при інтенсивних горизонтальних рухах кори в зоні Оашського глибинного розлому, більшість подій відбувається при стисненні порід, відємних динамічних характеристиках.

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-003-35-43

ВОРОНКОВА Валентина Григорівна,

д-р філос. наук, професор,
Академік академії наук вищої освіти України,
завідувач кафедри менеджменту організацій та управління
проектами, Інженерний навчально-науковий інститут
Запорізького національного університету
ORCID: 0000-0002-0719-1546

НІКІТЕНКО Віталіна Олександрівна,

канд. філос. наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту організацій та управління
проектами, Інженерний навчально-науковий інститут
Запорізького національного університету
ORCID: 0000-0001-9588-7836

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК КОНЦЕПЦІЇ VUCA В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЛЮДСТВА

Актуальність теми дослідження у тому, що ми живемо у час глибокої нестабільності та кризи, переходу до цифрового розвитку суспільства, яке відбувається під впливом Четвертої промислової революції, яка вимагає перезавантаження цивілізації, пошуку інноваційних підходів до її реалізації. Сучасна цивілізація, викликана кризою глобальною і парадигмальною, потребує перезавантаження світоглядних засад, так як охоплена глобальними викликами, постільки переживає кризу цінностей всього світовлаштування¹. Концепція VUCA породжена кризою сучасного суспільства та викликана пандемією COVID-19, що привела до «суспільства ризику» як наслідку сучасної цивілізації². Концепція VUCA пов'язана з несталістю суспільства і походить від англійських слів: 1) volatility (нестабільність); 2) uncertainty (невизначеність); 3) complexity (складність); 4) ambiguity (неоднозначність). Концепція VUCA – концепція Четвертої промислової революції, що отримала другу назву «навчання, що продовжується все життя». Щоб вижити в умовах цього світу, треба бути динамічним, здатним швидко адаптуватися³. Сучасна концепція VUCA базується на теорії складних систем, в основі яких *AGILE-методологія і AGILE-філософія*, що представляє методологію складності, яка застосову-

1 Апелло Юрген. Менеджмент 3.0. Agile-менеджмент. Лідерство та управління командами». Харків : Ранок : Фабула, 2019. 432 с.

2 What VUCA Really Means for You – Harvard Business Review [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hbr.org/2014/01/what-vuca-really-means-for-you> - Дата доступу: 30.03.2021.

3 Voronkova Valentyna H., Nikitenko Vitalina A., Teslenko Tatyana V., Bilohur Vlada E. Impact of the worldwide trends on the development of the digital economy. Amazonia Snvestia, 2020. Volume 9. Issue 32. С. 81-90.

ється до аналізу складних систем нестабільності. Концепція VUCA включає сукупність різних методів, прийомів та різних підходів до розробки програмного забезпечення набору цінностей, які базуються на принципах «Маніфеста гнучкої розробки програмного забезпечення», в якому закладена складність систем, пов'язаних з ризиком⁴. Принципи, методи і підходи до аналізу складної системи здатні привести до змін на всіх стадіях удосконалення алгоритмів дій та управлінських механізмів, у контексті яких AGILE методологія виступає як система нових цінностей. AGILE-методологія розповсюджується на аналіз цифрової парадигми економіки та менеджменту, включаючи Scrum - підхід «структури» і Kanban – «підхід балансу», які використовуються в інноваційній діяльності, що сприяють створенню інноваційного продукту, збільшення частки цифрових продуктів і послуг, нових форм бізнесу на основі цифрових технологій (digital economy)⁵. Теорія самоорганізаційних систем сприяє аналізу нерівноважності, невизначеності, біфуркації, стохастичності інформації, дрейфу системи, вихід з яких повинен привести до зміни пріоритетів. Для аналізу концепції VUCA використовується методологія SySt (системна структурна методологія) як методологія процесу розвитку змін у напрямку стабільності⁶. Концепція VUCA, в основі якої попередження чи пом'якшення кризи та нестабільності, посилення кількості нововведень, освоєння та трансфер технологій як інструментів реалізації інноваційної діяльності, реформування системи управління з використанням AGILE-методології, перебудова свідомості людей та вироблення нової системи цінностей⁷. Volatility (нестабільність, плінність, нестійкість, волатильність), в основі якої ситуація, що змінюється швидко і непередбачувано, на основі чого неможливо уявити майбутню ситуацію чи планувати свої дії. 2. Uncertainty (невизначеність), в основі – руйнівні зміни, які приводять до того, що важко передбачити майбутнє. 3. Complexity (складність) приводить до того, що сукупність складних для розуміння фактів, причин і факторів сприяють появі все більшої кількості проблем. 4. Ambiguity (неоднозначність, неясність, невизначеність) приводять до того, що важко відповісти на питання «хто, що, коли і чому»⁸. Volatility включає стан нестабільності системи, що характеризує нестійкі ситуації і непередбачувані зміни щодо швидкості, природи, об'єму, динаміки в умовах нестабільних ринків, швидко плінних обставин суспільства⁹. Термін Uncertainty (невизначеність)

4 Луман Н. Понятие риска. Москва: THESIS. 1994. № 5. С.141.

5 Nikitenko Vitalina Andriukaitiene Regina Puchenko Oleg. Formation of sustainable digital economical concept: challenges, threats, priorities. Humanities studies : зб. наук. пр. / Запорізь. нац. ун-т. Запоріжжя: ЗНУ, 2019. Issue 1(78). 140-153.

6 Melnik Victoria. Agile-management 3.0 concept as a factor of technological progress development in the digital society. Humanities Studies. 2019. Випуск 1(78). С. 130-139.

7 Buhaichuk Oksana. Strategies of information and innovation activity development at enterprise in digital conditions. Humanities Studies. 2019. P.75-85.

8 Скворець В.В. Українське суспільство як соціоісторичний організм. Humanities studies : зб. наук. пр. / Запорізь. нац. ун-т. Запоріжжя: ЗНУ, 2020. Issue 4(81). С. 92-107.

9 Череп А.В. Управління витратами підприємств харчової промисловості в ринкових умовах господарювання. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук 2008. С.7.

означає відсутність інформації для прогнозування наслідків і планування необхідних дій. Введений всесвітній індекс невизначеності (ВІН), пов'язаний з ситуацією нестабільності і макроекономічними показниками, що базуються на волатильності ключових фінансових та економічних змінних, ризиках, низькому росту ВВП, економічних нестабільностях, що охоплюють 143 країни світу з населенням майже 2 мільярди людей. Complexity (складність) приводить до того, що сукупність складних фактів, причин і факторів сприяють появі все більшої кількості проблем. Складні системи – це системи, які складаються з величезної багатоманітності частин, що володіють здатністю породжувати нові якості, проявом яких є спонтанне формування темпоральних, просторових і функціональних структур. Складні системи включають самоорганізацію, нелінійну динаміку, теорію турбулентності, синергетику, динамічні системи, стохастичні процеси, які впливають на життя людини у цифрову епоху машин¹⁰. Ambiguity (неоднозначність, неясність, невизначеність, неоднозначність, двозначність, сумнівність) є реальністю, так як нічого стабільного немає, людство повинно визнати зміни, які зможе контролювати, у результаті відсутності чіткого розуміння правил гри. Тому сьогодні слід адаптуватися до всього, що відбувається, розвивати креативність, комунікацію, критичне мислення¹¹. Можливо до пандемії не звертали уваги і не бачили загрози економічному балансу, що привело до хаосу, який наступив у результаті швидких непередбачуваних змін, які накопичувалися багато років у результаті відсутності критичного мислення¹². Цьому сприяла і інформаційна стохастичність, так як відбувається експоненціальне збільшення інформації (великих даних), керівникам не вистачає інформації; панує індетермінованість, яка не сприяє передбачуваності. Інформаційна стохастичність панує в умовах нестабільності, невизначеності, турбулентності, хаосу, ризиків, тому керівники повинні оволодівати всім об'ємом інформації, передовими креативними технологіями, щоб вижити в умовах пандемії коронавірусу, для чого необхідне подолання інформаційної ентропії (міри невизначеності, хаосу, безладу)¹³. Нестабільність - стан загрози, відсутність змін у правилах гри (С. Хантінгтон), відсутність структурних та структурованих змін (Д. Сіаринг), відсутність балансу політичних сил (Дж. Лівелі), що позначаються і на стані малого та середнього бізнесу, стабільності організацій. Сучасне суспільство визначає стан

10 Oleksenko Roman. Position and role of modern economic education as the main megatrend of innovative development of Ukraine. *Humanities studies* : зб. наук. пр. / Запорізь. нац. ун-т. Запоріжжя: ЗНУ, 2019. Issue 2(79). 169-181.

11 Пунченко Олег, Андрюкайтене Регина, Воронкова Валентина. Влияние технологий на жизнь человека в цифровую эпоху машин и их роль в развитии общества. *Theory and Practice: Problems and Prospects. Scientific articles*. Kaunas. 2020.

12 Шваб Клаус. Четверта промислова революція, Формуючи четверту промислову революцію. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2019. 426 с.

13 Cherep A.V., Cherep O. H., Krylov D.V., Voronkova V. H. Methodological approach to the redistribution of investment projects within a company According to formal criteria. *Financial and credit activity-problems of theory and practice*. Volume 28, Issue 1. 2019. 256-263.

невизначеності траєкторії розвитку, так як панує нестабільна економіка та поширення корупції й інших негативних явищ в органах державної та регіональної влади, розкол політичної еліти у питанні щодо встановлення правил гри, порушення рівноваги між функціонуючими владними структурами, відсутність у суспільстві злагоди. Ситуацію нестабільності супроводжують проблеми, які впливають на економічні процеси, що породжують¹⁴: 1) проблеми постіндустріального, інформаційного суспільства, опосередковані інформаційною стохастичністю; 2) ризику, що є атрибутом самого соціуму як соціального, так політичного організму, та визначають його як нестабільний стан, схильний до саморуйнування; 3) дезорганізація і децентралізація економічного, політичного і культурного життя як сутнісна риса незбалансованого світу; 4) криза керування як один із наслідків нестабільності, викликана відсутністю адаптації управлінських систем до умов масового і хаотичного формування свідомості; 6) зниження персональної відповідальності керованих систем за все, що відбувається у суспільстві; 6) невміння застосувати системний підхід для досягнення стійких змін, недооцінювання ситуації та відсутність організаційної культури¹⁵. Становлення і розвиток концепції VUCA пов'язана саме з кризою сучасної цивілізації та загрозової ситуації пандемії COVID-19, що привели до нестабільності і невизначеності ситуації, антропологічної катастрофи, різноманітних форм дестабілізації та руйнування соціуму у всіх сферах суспільного життя, які детермінуються діями хаотичного руху потоків, непередбачуваності та непрозорості. У поняттях нестабільності, невизначеності, складності та неоднозначності кристалізуються всі кризові проблеми та суперечності сучасного соціуму в умовах економічної, фінансової кризи. Соціальний хаос – це стан складної нелінійної системи, яка самоорганізується на шляху трансформації старих структур, породжуючи різного роду ризику. Постійним явищем соціального хаосу є екзистенційні ризику людини у результаті кризового управління, що свідчить про зростання напруги, та потребує синергії та самоорганізації, вироблення механізмів нейтралізації загрозових ситуацій¹⁶. Становлення і розвиток концепції VUCA, породженої цивілізаційною кризою та ситуацією невизначеності, є невід'ємною частиною суспільства ризику, в якому перехід від одного рівня соціального порядку до іншого супроводжується явищами соціального хаосу та духовної кризи. Ризик на всіх рівнях управління слугує своєрідним індикатором та атрибутом глобальної трансформації соціуму – як природних, так і соціальних процесів, які у силу своєї нестабіль-

14 Мир VUCA // Информационный ресурс для сообщества пользователей Бэкмологии [Электронный ресурс]. – 2016. – Режим доступа: <http://becmology.blogspot.com.by/2016/03/vuca.html>. – Дата доступа: 30.03.2021.

15 Voronkova Valentyna H., Nikitenko Vitalina A., Teslenko Tatyana V., Bilohur Vlada E. Impact of the worldwide trends on the development of the digital economy. Amazonia Svestia, 2020. Volume 9. Issue 32. С. 81.

16 Воронкова В.Г., Меліхова Т.О. Умови виживання організації в умовах невизначеності та адаптації до змін. Конкурентоспроможна модель інноваційного розвитку економіки України: матеріали III Міжнар. наук.-пр. акт. конф., м. Кропивницький, 14 квіт. 2020 р. / М–во освіти і науки України, Центральноукраїн. нац. техн. ун–т. Кропивницький : ЦНТУ, 2020. С. 203-205.

ності схильні до саморуйнації. Відповідальність за нестабільність і невизначеність покладається на еліти та неефективне прийняття ними управлінських рішень. Саморозгортання самоорганізаційних механізмів (біфуркаційних та адаптаційних) виходить на нові параметри порядку і залежить від економічних, історичних, політичних, правових основ суспільства¹⁷. Отже, становлення і розвиток концепції VUCA відбувається у достатньо суперечливому світі епохи турбулентності, яку супроводжує три існуючих умови: 1) наявність невизначеності; 2) необхідність вибору альтернативи; 3) можливість оцінити початок альтернативи¹⁸. Ситуація VUCA – це проблеми нередукованої складності, яка приводить до колапсу складних систем, зростання складності, виходу цивілізації за «межі кордонів», що з необхідністю вимагає формування нових цінностей та нової регенеративної економіки, проходження суспільства через точку біфуркації та пошуки нового еволюційного аттрактора, усвідомлення кризи та формування нової свідомості і нової системи цінностей, нового переформатування світу та формування нової соціоекологічної свідомості, яка прокладає місток до стійкого майбутнього. Таким чином, зробимо висновок. Становлення і розвиток концепції VUCA відбувається у «суспільстві ризику» (термін Н.Лумана), що супроводжується кризою сучасної цивілізації, яка для України має ряд особливостей: 1) криза виступає як комплексне явище у всіх сферах суспільного життя; 2) криза зумовлена зростаючою нестачею ресурсів для серйозного переформатування суспільства; 3) в основі кризи перехід від індустріально-аграрного до постіндустріального і цифрового суспільства, що вимагає розвитку проривних технологій, переходу до шостого технологічного укладу, що вимагає розвитку науки, як у Китаї (один державний бюджет на науку, а другий – приватний за рахунок китайських діаспор, що живуть за кордоном, але вкладають кошти в науку у своїй країні); 4) криза патерналістської держави та необхідність переходу до нового типу держави з «духовною економікою» та новими вимірами та цінностями свідомості Просвітництва 2.0; 5) демографічна криза з високою смертністю та низькою народжуваністю у зв'язку з пандемією COVID-19; 6) криза традиціоналізму та його нездатності забезпечити оновлення культурних регулятивів на користь розвитку соціотехнологічного прогресу, розуму, науки, духовності.

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-003-44-48

17 Nikitenko Vitalina. The impact of digitalization on value orientations changes in the modern digital society. Humanities studies : зб. наук. пр. / Запорізь. нац. ун-т. Запоріжжя: ЗНУ, 2019. Issue 2(79). 80-94.

18 Oleksenko Roman. Position and role of modern economic education as the main megatrend of innovative development of Ukraine. Humanities Studies.2019. Випуск 2(79). С. 169-181.

Череп А.В.

д-р. екон. наук, професор
Запорізький національний університет

Крилов Д.В.

д-р. екон. наук., професор
Запорізький національний університет

ЗОВНІШНІ ТА ВНУТРІШНІ ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ ІНВЕСТИЦІЙНОГО ПРОЕКТУ ПРОМИСЛОВОГО ПІДПРИЄМСТВА

Призначення та роль організаційного механізму інвестиційних проектів розкривається шляхом врахування впливу чинників зовнішнього та внутрішнього середовища на процес його впровадження. Скорочення обсягів залучення інвестиційних ресурсів промисловими підприємствами в Україні зумовлено недосконалістю чинного законодавства, порушенням договірних зобов'язань, зростанням податкового тиску, відсутністю ефективної системи страхування ризиків, коливанням курсу валюти, зростанням інфляції, нераціональним розподілом інвестиційних ресурсів між галузями господарства, складною економічною ситуацією в державі, знос основних засобів, зменшення ліквідності інвестицій, скорочення інвестиційної привабливості підприємств.

На думку Тесля С. основними чинниками впливу, які зображені на рис. 1, на процес залучення іноземних інвестицій є: інформаційні; економічні; організаційні; політично-правові¹. До економічних чинників автор відніс: митний режим; процес страхування іноземних інвестицій; розвиток системи оподаткування; фондовий ринок; банківська система; динаміка макроекономічних показників. Негативний вплив на залучення інвестиційних ресурсів здійснює податкова система, а особливо зростання ставок оподаткування, що перешкоджає виробничій діяльності підприємств, призводить до приховування коштів та корупції. Крім того зростання зовнішнього боргу та коливання банківського відсотка також призводить до зменшення обсягу інвестиційного капіталу. Основною передумовою вирішення економічних проблем та налагодження інвестиційного клімату країни є впровадження системи страхування інвесторів.

До групи політично-правових чинників було включено: розвиток судової системи; політична нестабільність; ефективність законодавства; положення щодо захисту прав інвесторів; демократизація. Політична нестабільність обмежує можливості ефективної діяльності підприємств щодо залучення інвестиційного капіталу,

1 Тесля С. Організаційно-економічний механізм залучення прямих іноземних інвестицій в економіку України [Електронний ресурс] / С. Тесля // Формування ринкової економіки в Україні. – 2009. – Вип. 19. – С. 454–459. – Режим доступу до журналу: https://econom.lnu.edu.ua/files/downloads/Form_Rynk_Econ/019_2009/Index

а також впровадження нових законів створює ризики для інвестора. Поряд з цим держава не налагоджує партнерські відносини, а контролює та регулює діяльність підприємств. Забезпечення стабільності, надійності законодавчої бази дає змогу спрогнозувати показники фінансової діяльності, процес виробництва, рівень рентабельності та платоспроможності об'єктів інвестування. Тому органи державної влади повинні контролювати дотримання нормативів, положень, зосередити зусилля на вдосконалення законодавства, поліпшення роботи судової системи з метою гарантії захисту прав інвесторів.

Залучення інвестиційних ресурсів залежить від інформаційних чинників, серед яких: доступність інформації на рівні підприємства, регіону, країни, галузей; достовірність інформації; надійність та прозорість інформаційних джерел; якість консультативних послуг.

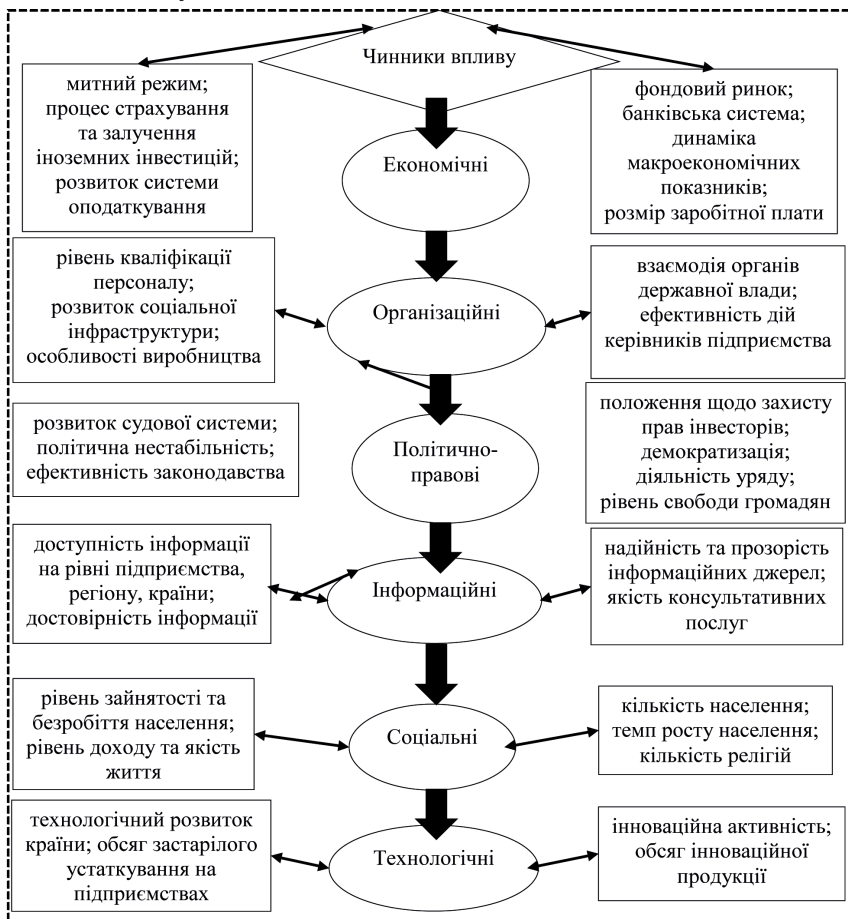

Рис. 1 Зовнішні чинники впливу на процес залучення іноземних інвестицій промисловими підприємствами [згруповано автором за²]

2 Тесля С. Організаційно-економічний механізм залучення прямих іноземних інвестицій в економіку України [Електронний ресурс] / С. Тесля // Формування ринкової економіки в Україні. – 2009. – Вип. 19. – С. 454–459. – Режим доступу до журналу: https://econom.lnu.edu.ua/files/downloads/Form_

Насамперед, інвестори повинні мати доступ до інформації щодо реалізованих інвестиційних проектів, результатів діяльності галузей, підприємств, фінансово-економічного становища в країні, добробуту населення, розміру заробітної плати з метою оцінки ризиків та визначення більш прибуткових напрямів вкладення інвестицій. Також інвесторів цікавить інформація про державне регулювання процесу залучення інвестицій, дієвість законодавчих актів стосовно інвесторів, перелік чинних та анульованих законів.

З рис. 1 видно, що серед організаційних чинників впливу автор виокремив: рівень кваліфікації персоналу; розвиток соціальної інфраструктури; особливості виробництва; взаємодія органів державної влади; ефективність дій керівників підприємства. Варто відзначити, що на процес залучення інвестицій негативно впливає обмеженість інформації, відсутність кваліфікованих аудиторів, зростаючий контроль з боку державних органів, незначний розвиток ринку цінних паперів. З метою подолання організаційних чинників керівництво промислового підприємства повинне розробити заходи щодо адаптації підприємства до інвестиційного ринку, підвищити рівень конкурентної боротьби, за необхідності звільнити персонал з метою залучення висококваліфікованих фахівців, модернізувати застаріле обладнання, змінити технологію виробництва, спрямувати зусилля на зростання інвестиційної активності, а не на задоволення власних інтересів.

Алексєєва Т.І.³ розглянула сутність організаційно-економічного механізму щодо розвитку підприємств зовнішньоекономічної діяльності та виокремила чинники впливу на даний механізм. До чинників макросередовища віднесено: політичні; економічні; технологічні; соціокультурні. До чинників мікросередовища належать: посередники – особливості збуту продукції на ринку, налагодження ринків збуту, число посередників; постачальники – число постачальників, залежність підприємства від постачальників, процес надходження сировини від постачальника до підприємця, канали постачання; конкуренти – кількість конкурентів на ринку, рівень та прозорість конкурентної боротьби; споживачі – попит на продукцію, платоспроможність покупців, задоволення інтересів шляхом підвищення якості та реалізації інноваційної продукції, ціна на вироблену продукцію. Помітний вплив на реалізацію організаційно-економічного механізму здійснюють чинники внутрішнього середовища до яких віднесено

Rynk_Econ/019_2009/Index; Тимків С.М. Капітальні інвестиції та їх вплив на економічний розвиток регіонів України [Електронний ресурс] / С.М. Тимків // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України: зб. наук. праць. – 2015. – Вип. 4 (114). – С. 65–69. – Режим доступу до журналу: [http://ird.gov.ua/sep/sep00/sep20154\(114\).php](http://ird.gov.ua/sep/sep00/sep20154(114).php)

3 Алексєєва Т.І. Організаційно-економічний механізм забезпечення розвитку підприємства – суб'єкта зовнішньоекономічної діяльності [Електронний ресурс] / Т.І. Алексєєва // Вісник Нац. техн. ун-ту «ХПІ»: збірник наукових праць. – 2013. – № 7 (981). – С. 3–9. – Режим доступу до журналу: <http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/4772>.

(рис. 2) : технологічні; виробничі; маркетингові; фінансові; трудові; інноваційні; часові; інформаційне забезпечення; налагодження стійкості; управлінські. Врахування чинників впливу на організаційно-економічний механізм дає змогу підвищити його ефективність, розробити заходи щодо ліквідації виявлених загроз з метою забезпечення стабільності розвитку та налагодження функціонування підприємства.

Пархомець М.К., Гудак В.В. запропонували групу чинників зовнішнього та внутрішнього середовища, які впливають на розробку та реалізацію організаційно-економічного механізму забезпечення дохідності підприємства (рис. 3)⁴.

Рис. 2 Внутрішні чинники впливу на процес формування організаційно-економічного механізму щодо розвитку підприємств зовнішньоекономічної діяльності [згруповано автором за⁵].

- 4 Алексєєва Т.І. Організаційно–економічний механізм забезпечення розвитку підприємства – суб’єкта зовнішньоекономічної діяльності [Електронний ресурс] / Т.І. Алексєєва // Вісник Нац. техн. ун–ту «ХПІ» : збірник наукових праць. – 2013. – № 7 (981). – С. 3–9. – Режим доступу до журналу: <http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/4772>; Череп А.В., Андросова О.Ф. Трансфер технологій як інструмент реалізації інноваційної діяльності: монографія. 2007. 356с.; Череп А.В. Васильєва С.І. Розвиток інноваційної діяльності в Україні в сучасних умовах. Ефективна економіка: Національна академія наук України, Інститут економіки природокористування та сталого розвитку. 2010. №2. – С. 116- 117.
- 5 Пархомець М.К., Гудак В.В. Організаційно–економічний механізм забезпечення дохідності сільськогосподарських підприємств: теорія, методика, практика : [монографія] / М. К. Пархомець, В. В. Гудак, – Тернопіль: ТНЕУ, 2014. – 256 с.

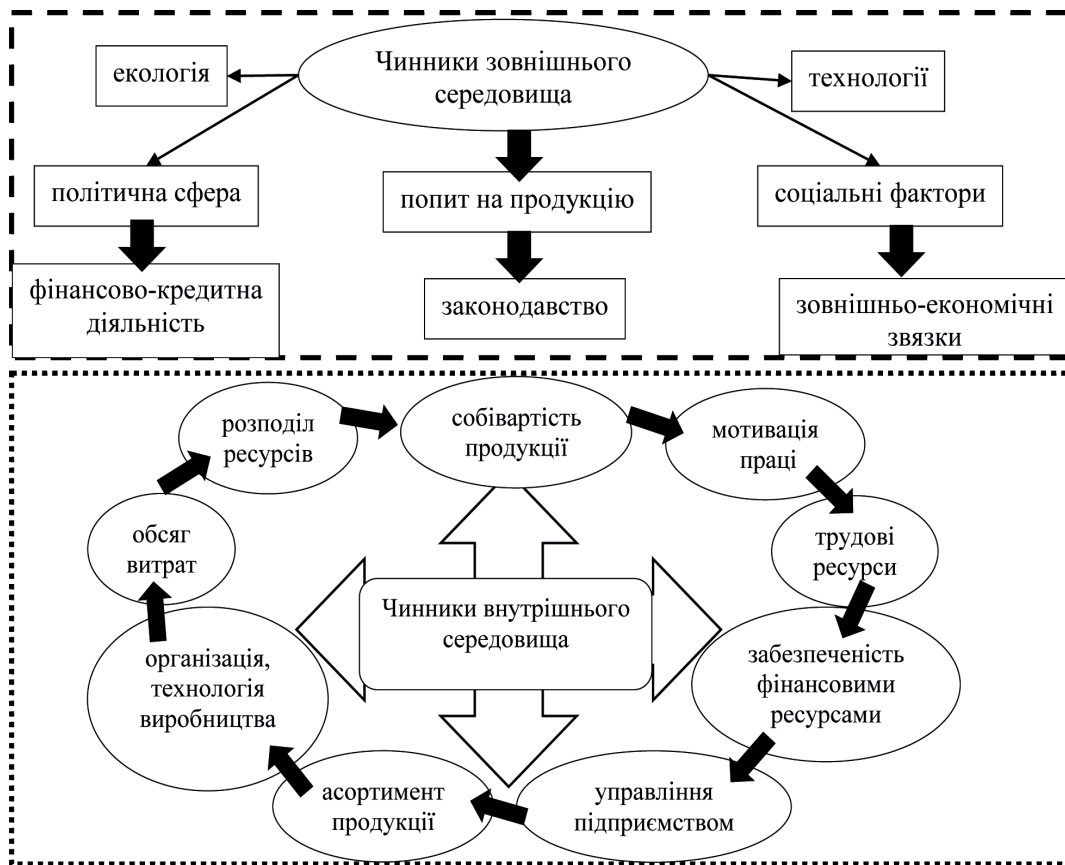

Рис. 3 Зовнішні та внутрішні чинники впливу на реалізацію організаційно-економічного механізму забезпечення доходності підприємств [згруповано автором за⁶].

Серед зовнішніх чинників було виокремлено: політична сфера; законодавство; фінансово-економічний розвиток; банківська система; рівень насиченості ринку; технологічне забезпечення; соціальний розвиток; екологічні проблеми; попит на продукцію; моральні цінності. Варто відзначити, що розмір доходів, фінансова діяльність, функціонування, розвиток підприємств залежать від впливу зовнішніх факторів, тому їх вплив є більш вагомим у порівнянні з внутрішніми чинниками. Внутрішні чинники також впливають на формування організаційно-економічного механізму, але існує можливість щодо виявлення проблем, можливих загроз та їх усунення.

6 Череп А.В., Маркова С.В. Теоретичні аспекти формування інноваційно-інвестиційної діяльності [Електронний ресурс]. Енергетика. 2009. №8. С. 41-54; Череп А.В. Васильєва С.І. Розвиток інноваційної діяльності в Україні в сучасних умовах. Ефективна економіка: Національна академія наук України, Інститут економіки природокористування та сталого розвитку. 2010. №2. – С. 125- 127.

Гринчук Ю.С. стверджував, що організаційно-економічний механізм відтворення виробничо-ресурсного потенціалу здійснюється шляхом виконання методів, важелів, містить економічну та організаційну складові та основною метою є раціональне використання ресурсів, налагодження діяльності підприємств, оптимізація обсягу ресурсів, організація процесу виробництва, залучення інвестиційного капіталу, контроль за використанням інвестиційних ресурсів, зростання інвестиційної активності⁷. Чинниками впливу на ефективність використання організаційно-економічного механізму є: політичні; соціально-економічні; інноваційні технології; ресурсоємність виробництва; природно-кліматичні умови; сезонність виробництва; раціональність використання ресурсів; рівень державного втручання та контролю; кваліфікація та мотивація працівників; інформаційні; інвестиційні⁸. Наведені чинники впливають не лише на процес формування механізму, але також на розподіл, використання ресурсів, відтворення ресурсного потенціалу, що сприяє інноваційному розвитку, підвищенню конкурентоспроможності, забезпеченню підприємства необхідними ресурсами.

Організаційно-економічний механізм інвестиційної діяльності, на думку Демчук Н., є системою взаємозалежних елементів (методів, функцій, принципів, важелів), яка враховує вплив чинників зовнішнього та внутрішнього середовища на ефективність формування механізму, процес залучення інвестиційних ресурсів з метою забезпечення безпеки економічного розвитку, розширеного відтворення, зростання інвестиційної активності підприємства. На функціонування переробних підприємств, розвиток інвестиційної діяльності, розробку організаційно-економічного механізму впливають чинники: податкова політика; процес виробництва та кредитування; бюджетна політика; процес управління інвестиційними ресурсами; інформаційні; стратегічне управління; технологічні⁹. Своєчасне врахування наведених чинників сприятиме підвищенню ефективності організаційно-економічного механізму, страхуванню інвестицій, фінансуванню прибуткових інвестиційних проектів.

Відповідно до проаналізованих літературних джерел, проведеного аналізу діяльності підприємств, ми узагальнили, систематизували та виокремили чинники

7 Гринчук Ю. С. Формування організаційно–економічного механізму відтворення виробничо–ресурсного потенціалу аграрних підприємств [Електронний ресурс] / Ю. С. Гринчук // Економічний аналіз : зб. наук. праць. – 2015. – Т. 21. – № 2. – С. 245–250. – Режим доступу до журналу: <http://econa.org.ua/index.php/econa/issue/view/42>.

8 Гринчук Ю. С. Формування організаційно–економічного механізму відтворення виробничо–ресурсного потенціалу аграрних підприємств [Електронний ресурс] / Ю. С. Гринчук // Економічний аналіз : зб. наук. праць. – 2015. – Т. 21. – № 2. – С. 245–250. – Режим доступу до журналу: <http://econa.org.ua/index.php/econa/issue/view/42>.

9 Демчук Н. Стратегічне планування та організаційно–економічний механізм інвестиційної діяльності харчових підприємств [Електронний ресурс] / Н. Демчук // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. – 2014. – Вип. 19(1). – С. 17–24. – Режим доступу: <http://library.tneu.edu.ua/index.php/uk/resursy-biblioteky/naukovi-vydannia-tneu?id=239>.

впливу на процес формування організаційно-економічного механізму інвестиційних проектів на промислових підприємствах.

Запропонована класифікація чинників впливу на формування та функціонування організаційно-економічного механізму інвестиційних проектів, на відміну від існуючих, передбачає поділ чинників впливу на регульовані та нерегульовані, які визначені шляхом оцінки сильних, слабких сторін, можливостей і загроз підприємства, оскільки урахування впливу виокремлених чинників надає змогу щодо підвищення ефективності організаційно-економічного механізму, своєчасного врахування та усунення дії загроз і ризиків на процес реалізації інвестиційного проекту з метою підвищення інвестиційної активності підприємства.

На нашу думку, зовнішніми чинниками, які впливають на функціонування організаційно-економічного механізму інвестиційних проектів, знижують інвестиційну активність промислових підприємств є (рис. 4): економічні – залучення іноземних інвестицій, розмір заробітної плати, курс валюти, банківська система, податкова система, механізм страхування інвестицій; рівень конкурентоспроможності на міжнародному ринку, рентабельність підприємств; політичні – нестабільність політичної ситуації, діяльність уряду, демократизація, рівень свободи громадян, участь у міжнародних економічних організаціях; правові – ефективність судової системи, змінність положень, нормативів, законодавчих актів, відсутність чіткого розподілу між чинними та скасованими законами щодо захисту прав інвесторів; соціальні – добробут населення, платоспроможність, рівень зайнятості та безробіття населення, якість життя; інформаційні – використання інформаційних баз даних, доступність, надійність, достовірність, прозорість інформації для інвесторів на рівні держави, регіону, підприємства, ефективність використання наявної інформації, система моніторингу за діяльністю підприємств; технологічні – рівень впровадження в країні інноваційних технологій, рівень інноваційного розвитку підприємств, частка застарілого та зношеного обладнання на підприємствах, обсяг реалізації інноваційної продукції на зовнішньому ринку; організаційні – організація процесу виробництва, кваліфікація персоналу, взаємодія підприємства з внутрішнім та зовнішнім оточенням, контроль та регулювання з боку органів державної влади, вибір партнерів; екологічні – рівень забруднення навколишнього середовища країни, регіону, обсяг відходів підприємств, розміри відшкодування за забруднення довкілля, вплив забруднення довкілля на процес виробництва та якість продукції, територія розміщення підприємства.

До внутрішніх факторів впливу на темп залучення інвестиційних ресурсів та розробку інвестиційних проектів віднесемо (рис. 4): маркетингові – налагодження каналів збуту, якість та ціна продукції, ефективність рекламних заходів, ринки збуту, торгова марка; інвестиційні – обсяг наявного інвестиційного капіталу, сума заощаджень, рівень інвестиційної активності та потенціалу підприємства,

методи управління інвестиціями; інноваційні – обмін досвідом, залучення висококваліфікованих спеціалістів, модернізація обладнання, зношеність основних засобів, якість інноваційної продукції; фінансові – розмір чистого прибутку, сума кредиторської заборгованості, частка позикового та власного капіталу, обсяг чистої виручки від реалізації продукції, обсяг інвестиційних ресурсів, процес ціноутворення, стратегічне планування, стан підприємства, пільги щодо впровадження інвестиційних проектів; технологічно-виробничі – процес та технологія виробництва, оновлення технології виробництва, завантаженість процесу виробництва, частка застарілого обладнання, асортимент продукції, спеціалізація виробництва, матеріально-технічне забезпечення; інформаційні – сучасне програмне забезпечення, впровадження інформаційних технологій, сучасні системи оброки та зберігання інформації, наявність досвіду щодо реалізації інвестиційних проектів; трудові – рівень взаємодопомоги персоналу, кваліфікація працівників, чіткість виконання поставлених завдань, система стимулювання діяльності, взаємодія інвесторів та керівництва підприємства; часові – встановлення термінів виробництва, реалізації, поставок продукції, виконання інвестиційного проекту, впровадження технологій, виконання завдань працівниками; захисні – заходи щодо протидії загрозам, ризикам внутрішнього і зовнішнього середовища, рівень безпеки економічного розвитку, інвестиційна привабливість, система захищеності підприємства; організаційні – страхування іноземних інвесторів, налагодження експорту, процес збуту продукції, забезпеченість трудовими, фінансовими, технологічними, матеріальними ресурсами, планування інвестиційної діяльності; сировинні – канали постачання сировини, ресурсоемісність виробництва, ресурсозбереження, альтернативні джерела матеріалів та сировини, витрати на паливо та енергію. Позитивною особливістю визначення внутрішніх факторів є те, що їх виявлення дозволить найняти робітників, а це означає реальне збільшення кількості робочих місць¹⁰, що є дуже позитивним в цілому для суспільства.

Виявлення та врахування дії запропонованої групи чинників зовнішнього та внутрішнього середовища створює можливості щодо своєчасного реагування, розробки заходів уникнення їх негативного впливу, ліквідації виявлених ризиків з метою налагодження функціонування організаційно-економічного механізму інвестиційних проектів, підвищення його ефективності, результативності, що в результаті зумовить зростання обсягу інвестиційного капіталу, дохідності, інвестиційної активності підприємства для реалізації та досягнення цілей інвестиційного проекту, задоволення інтересів інвесторів.

10 Демчук Н. Стратегічне планування та організаційно-економічний механізм інвестиційної діяльності харчових підприємств [Електронний ресурс] / Н. Демчук // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. – 2014. – Вип. 19(1). – С. 17–24. – Режим доступу: <http://library.tneu.edu.ua/index.php/uk/resursy-biblioteky/naukovi-vydannia-tneu?id=239>.

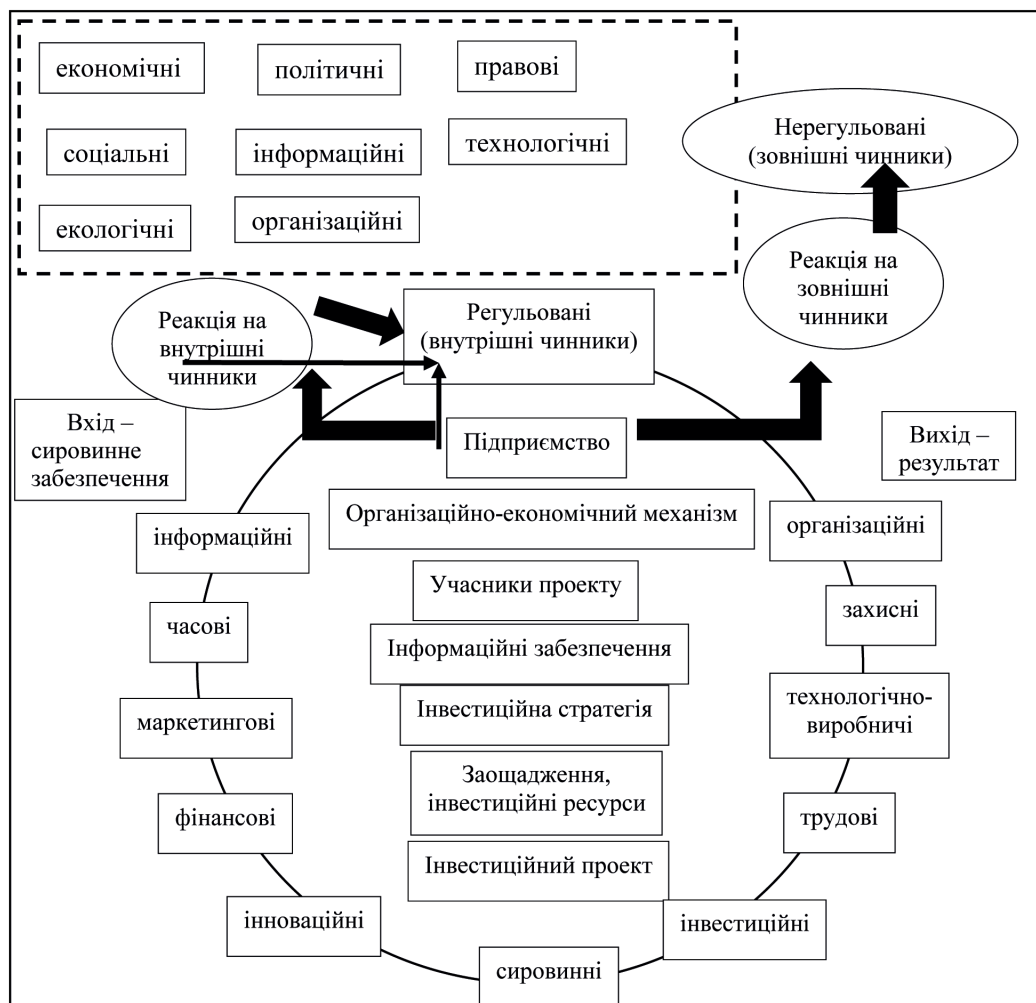

Рис. 4 Схема зовнішніх та внутрішніх чинників впливу на функціонування організаційно-економічного механізму інвестиційного проекту промислового підприємства [розроблено автором]

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-003-49-57

ЧЕРЕП Олександр Григорович

д-р. екон. наук, професор
Запорізький національний університет

ДРОЗД Анастасія Сергіївна

Запорізький національний університет
Україна

ФОРМУВАННЯ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ З УРАХУВАННЯМ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ

Для повного розкриття концепції гендерного стереотипу необхідно рухатися до соціальних стереотипів, які, навпаки, базуються на соціальних нормах. «Соціальні норми - це основні правила, що регулюють поведінку людини в суспільстві.» Ми щодня спілкуємось із неймовірною кількістю людей. Для успішного спілкування в суспільстві, бачення навколишнього світу, повинно збігатися. Виховання, освіта, характер, біографія, природно накладають певний відбиток на життєві ідеї людини, але вони не є головними причинами певної соціальної поведінки людини.

Соціальні психологи сходяться на думці, що гендерні відмінності спричинені не біологічними факторами, такими як хромосоми, гени та гормони, а нормами соціальної поведінки, що передбачають певні норми поведінки та стереотипи, судження та інтереси біологічної статі. Групи стандартів, що містять загальну інформацію про характеристики кожної статі, називаються гендерними або гендерними ролями. Ці суспільні норми частково передаються нашій свідомості за допомогою таких інструментів, як телебачення, популярна література, різні засоби масової інформації, решту норм ми отримуємо шляхом схвалення-несхвалення суспільства.

Стереотип - це стандартизоване, схематизоване, спрощене та сплюснене, як правило, чітко емоційно забарвлене зображення соціально-політичного об'єкта (явища, процесу), що має значну стійкість, але фіксує лише деякі, часом незначні риси. Іноді його визначають як неточний, ірраціональний, занадто загальний. У більш широкому розумінні це традиційний канон мислення, сприйняття та поведінки, стереотипний спосіб поведінки. Людина сприймає будь-який предмет і спрямовує його за допомогою «образу» цього об'єкта, який у нього вже є в голові - стереотип. Якщо приблизно однакові «картини» характерні для всього суспільства, то вони говорять про соціальні стереотипи.

Поведінкові стереотипи, часто виступають як норми соціальної поведінки між статями. Регуляторний та інформаційний тиск змушує нас дотримуватися гендерних норм. Регуляторний тиск працює таким чином, що для того, щоб

охопити громадськість та уникнути осуду, ми робимо все можливе, щоб прийняти та узгодити гендерні ролі. Інформаційний тиск, можна сказати, коли ми починаємо вважати гендерні норми правильними, оскільки на нас впливає соціальна інформація. У нашій культурі існує певний розподіл обов'язків між чоловіками та жінками, і гендерні відмінності часто справляються з біологічними, природними відмінностями, які змушують нас їх прийняти.

Традиційно вважається, що жіночність - це нормативне поняття соматичних, психічних та поведінкових характеристик, характерних для чоловіків та жінок. У багатьох дослідженнях ознаки мужності включають такі якості, як сила, агресивність, незалежність, самодостатність, підприємливість, аналітичність, але вираження жіночності - емоційність, ніжність, тактовність, мрійливість. Деякі риси маскуліності та жіночності є транскультурними; слід зазначити, що риси, що приписуються маскуліності та жіночності, залежать від історичних та етнокультурних умов, внаслідок чого вони можуть змінюватися.

Гендер є одним із центральних і основних понять сучасного суспільства. Дослідження гендерних питань та використання знань про нього в сучасному суспільстві тривають давно. Вивченню цього питання вже давно приділяється особлива увага, оскільки ця концепція визначає функції, ролі та завдання, покладені на чоловіків та жінок у суспільстві. З середини ХХ ст. відмінності між соціальними ролями та поведінковими моделями чоловіків та жінок стали предметом великих наукових міждисциплінарних досліджень.

Предметом гендерних досліджень є існуючі соціальні уявлення про соціокультурні, психологічні, поведінкові відмінності між чоловіками та жінками, або уявлення про особливості чоловіків та жінок, їх особливості. У науковій літературі ці ідеї позначено як «жіночість». У гендерному підході феміністське розуміється як нормативне соціальне представництво жінок, а також поведінкові сценарії.

Зацікавленість у обговоренні проблем статі та гендерних стосунків (з довгою і багатою історією за кордоном) все частіше характерна для різних дисциплін та теоретичних напрямків сучасних соціальних та гуманітарних наук. Однак коли ми говоримо про проблеми гендерної рівності, вчені найчастіше думають про проблеми жінок (психологічні, соціальні, економічні тощо). Статей, присвячених аналізу другої - чоловічої - частини гендерних питань, дуже мало. Тим часом соціальні науки вже давно розвивалися по чоловічому шляху. Таким чином, методи пізнання, які були пов'язані з жіночим началом (інтуїція, чуттєве пізнання), були відкинуті, а саме наукове пізнання базувалося на використанні виключно чоловічих атрибутів - об'єктивності, раціональності, послідовності, знеособленості, свободи від ціннісного впливу. Питання феміністичного перегляду наукових досліджень є досить суперечливим, але було б абсурдно звинувачувати андроцентризм у цілому комплексі наук. Феміністична критика науки показує механізм запровадження

системи панування та підпорядкування, яка відтворює гендерну асиметрію та дискримінацію у виробництві та структурі знань про світ.

Жіночність – це соматичні, психічні та поведінкові характеристики, які характерні як для жінок так і для чоловіків¹. Гендер – одне з центральних та основних понять сучасного суспільства. Предмет гендерного дослідження: соціальні уявлення про соціокультурні, психологічні, поведінкові відмінності, або уявлення про особливості між чоловіками та між жінками². Гендерні дослідження змусили визнати що терміни «стать» та «гендер» не однакові. Стать – це біологічна різниця між чоловіками та жінками, а гендер – соціальна стать, яка часто оцінюється з точки зору ролей, стереотипів та характеристик³.

Ряб Т.Б. наголошує, що «основні характеристики гендерних стереотипів збігаються з характеристиками соціальних стереотипів».

У політичному забезпеченні гендерна рівність Європейської комісії (ЄК) застосовується подвійний підхід: втілюється політика «гендерна пріоритетизація» та ініціюється спеціальні заходи. Гендерна пріоритетизація передбачає організації, формування, вдосконалення та оцінки політичного процесу в такий спосіб, щоб учасниці та учасники змогли використовувати під час прийняття політичних рішень гендерний підхід в усіх галузях політики та на всіх її етапах⁴.

ЄК пропонує цільову ініціативу, щоб ситуація покращилась, пропагує більшу участь жінки на виборах до ЄП тощо. Щороку ЄП звітує, про виконанні цілі забезпечених рівностей між жінками та чоловіками в ЄС, які відповідають низькі індикаторів, серед яких – рівень залучення жінки до прийнятого рішення⁵.

Робота над розробкою Індексу гендерної рівності розпочалась у 2010 р., а завершилась презентацією результатів на конференції в Брюсселі в червні 2013 р.

Слід зазначити, що подібні висновки містяться в інших міжнародних звітах (таких як Світова доповідь про гендерну розбіжність), які вимірюють стан гендерних відносин у різних сферах суспільного життя.

Щодо влади, Інтернет-платформа «Індекс гендерної рівності» містить низку інформації про політичні ініціативи ЄС щодо сприяння гендерній рівності. Глобальні зміни, що виникають у світі, доводять, що на сьогоднішній день головним

1 Бергман С. Участь та повноваження жінок Північних країн у політиці // Жінки в політиці: міжнародний досвід для України / За заг. ред. Я. Сверлюк та С. Оксамитної // За матеріалами міжнародного наукового семінару «Жінки в політиці: міжнародний досвід для України», Київ – НаУКМА – 7 жовтня 2005 року. – К.: Атіка, 2006. – С. 47-49 // URL: http://dfc.ukma.edu.ua/books/women_politics_ukr_text.pdf

2 Гендерна експертиза українського законодавства. Сутність, необхідність та методологічні основи. (Відп. ред. Т.М. Мельник.) – Київ, 2001.

3 Постанова Верховної Ради України «Про декларацію про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок». – Київ: Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1999, N 17, ст.129, 1999. – с. 11-12

4 Кисельова О., Коломієць І. Гендерна політика Європейського Союзу: виклики для України. – К., 2007. – 152 с.

5 Конвенція щодо дискримінації в галузі праці і занять. Права людини. Міжнародні договори України. - Київ, 1992. - с. 173. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_161#Text

показником економічного розвитку країни та рівню якості життя населення є її конкурентоспроможність, яка враховує також і питання гендерної рівності⁶. У цій базі даних ви можете шукати певне походження за словом у назві, а також країну, рік прийняття, сферу (зокрема - шість елементів покажчика), національний або регіональний рівень. Наприклад, у сфері влади було зібрано 114 національних та 68 регіональних ініціатив. Більшість політичних ініціатив стосуються подолання насильства: 392 на національному рівні та 86 на регіональному рівні.

У 1980 р. Україна ратифікувала Конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Та підтвердив необхідність впровадження ідеї рівності жінок та чоловіків у всіх сферах економічного, політичного, соціального, культурного та громадського життя. Однак ті самі права, які проголошені в галузі освіти, праці та оплати праці, постійно порушуються. Існуюча система недискримінації жінок та її законодавче закріплення досі залишаються неефективними. Не існує єдиної державної політики, спрямованої на комплексне вирішення всіх проблем, пов'язаних з дискримінацією жінок.

Основна невідповідність між гендерними (гендер - це стать людини у соціальному, а не статевому виразі) проблемами в українському контексті полягає в тому, що, з одного боку, це формування ринкових відносин, процеси початкового накопичення капіталу, часткова деіндустріалізація, тимчасова депресія соціальних секторів (де ще в часи У Радянському Союзі жінки взяли на себе ініціативу) і формування ринку праці, об'єктивно сприяючи дискримінації жінок, підштовхнуло значну частину жінок домогосподарства, з більшою ймовірністю безробіття серед жінок, більші можливості перетворити жінок на групу соціального ризику. З іншого боку, все це відбувається на тлі глобальної тенденції збільшення участі жінок в економічному житті, політичному управлінні та зростанні їх соціально-культурної ролі.

Звідси головна проблема практичної політики з «питанням жінок»: нейтралізувати негативні наслідки модернізації ринку на соціальний статус жінок, щоб ці процеси не призвели до гендерних конфліктів у суспільстві, гендерної кризи, збереження конструктивних традицій жіночності українського менталітету.

Фемінізація бідності є однією з найважливіших економічних проблем для жінок в Україні. Зростання безробіття, падіння реальної заробітної плати та зниження доходів сім'ї є основним тягарем на плечах українських жінок. У всіх сферах професійної діяльності жінки отримують приблизно 70% заробітної плати чоловіків за роботу однакової вартості. Не існує ефективної стратегії перепідготовки, особливо для жінок. Приватна система перепідготовки є

⁶ Череп А.В., Курдупа В.С. Підвищення конкурентоспроможності України на засадах інноваційного розвитку: Collective monograph. Scientific research of the XXI century./ Compiled by V. Shpak; S. Tabachnikov. Volume 1. Sherman OAKS. Los Angeles. GS Publishing service. 2021. P. 77- 82.

дуже цінною, вони не можуть гарантувати подальше працевлаштування. Жінки стають небажаною робочою силою, оскільки роботодавці неохоче обтяжують свої доходи витратами на соціальне страхування більше, ніж чоловіки. У новій приватній сфері жінок-підприємців стає менше, набагато менше, ніж чоловіків. Їхній доступ до фінансових та матеріальних ресурсів перешкоджає нерівним умовам старту. Найімовірнішим донором роботи жінок є малий бізнес. Однак його розвитку заважає несприятливе законодавство, відсутність правового та соціального захисту працівників малого бізнесу.

Щоб збалансувати економічну ситуацію, зусилля повинні бути зосереджені на:

1. реалізація економічної та соціальної політики з урахуванням потреб жінок, протидія фемінізації бідності;
2. сприяння рівному доступу жінок до ресурсів, робочих місць та інформації;
3. розширення сфери малого бізнесу як джерела доходу для жінок. Для цього потрібно:

- Впровадити збалансовану та стабільну макроекономічну та галузеву політику, яку слід розробляти та контролювати з урахуванням специфічних потреб жіночого населення. Співвідношення програм економічної та соціальної політики з метою зменшення негативних наслідків для жінок, які сьогодні несуть непропорційно більший тягар проблем перехідного періоду.

- Створити мережу установ соціального захисту та посилити державну систему соціальної підтримки, щоб дати жінкам змогу протистояти несприятливій економічній ситуації та підтримувати рівень життя.

- Створення комплексної програми подолання безробіття серед жінок на основі первинного впровадження об'єктивного та кваліфікованого гендерного аналізу. Розробити план дій для подолання довгострокового безробіття жінок.

- Отримання фінансування від міжнародних фінансових установ не лише для структурної перебудови економіки, а й для фінансування проектів, що мають потенціал для соціального розвитку жінок.

- Запровадження обов'язкової гендерної експертизи у проектах, програмах та законодавстві щодо структурної перебудови економіки, податкової системи, інвестицій, зайнятості, ринків з урахуванням їх впливу на жінок. Впровадження гендерних методів у статистику.

Як показують результати міжнародних порівняльних звітів та бази даних, країни ЄС займають перше місце за кількістю жінок, залучених до національних парламентів. Крім того, навіть на рівні ЄС, більше 30% членів Європарламенту – жінки. Майже з початку ЄС ідея та значення гендерної рівності в основному реалізовувались на державному рівні. Перші ідеї про права та рівні можливості для жінок та чоловіків, особливо на ринку праці, були зафіксовані в Римських договорах (1957). Вони отримали подальший розвиток у низці на-

ступних договорів ЄС щодо більш широкого кола питань і зараз охоплюють важливі сфери гендерної рівності, такі як робоче життя, доступ жінок до прийняття рішень та попередження гендерного насильства.

Однак важливо зазначити, що ЄС критикує свій успіх у залученні жінок до політики. Поточна стратегія рівності жінок і чоловіків відображає недостатню представницькість жінок у процесі прийняття рішень. Європейський інститут гендерної рівності розробив індекс гендерної рівності для вимірювання стану гендерних відносин у різних сферах суспільного життя. Встановлено, що очікувана гендерна рівність з 2013 року була досягнута лише на рівні ЄС. Тоді як країни ЄС суттєво різняться щодо участі жінок у основних політиках. Лідерами є північні країни, особливо Швеція. ЄС працює над удосконаленням політики гендерної рівності. Загалом, вона використовує двовимірну стратегію: пріоритетність гендерних питань (інтеграція гендерних питань у соціально-економічній та політичній сферах) та спеціальні заходи (акцент на гендерних проблемах). На стратегічному рівні ми пропонуємо залучити до розробки стратегії державні органи, наукові та громадські організації⁷. Відзначається важливість політичних партій у підтримці жінок у політиці, пропагуються позитивні заходи (включаючи законодавство та добровільні квоти партій), організовуються медіа-кампанії з акцентом на гендерні проблеми та вивчаються відповідні погляди громадськості.

На додаток до «вищої міри» (гендерної політики на державному рівні) надається так звана «міра знизу вгору» (на рівні місцевих ініціатив із залученням громадянського суспільства). Європейське жіноче лобі у Брюсселі, Жіноча школа у Швеції та регіональні жіночі асоціації та Європейська партія - лише кілька прикладів успішних прикладів участі жінок у прийнятті рішень.

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-003-58-63

⁷ Череп О.Г., Кругла С.О. Диверсифікація як необхідна умова забезпечення якісного сільського зеленого туризму: Collective monograph. Scientific research of the XXI century./ Compiled by V. Shpak; S. Tabachnikov. Volume 1. Sherman OAKS. Los Angeles. GS Publishing service. 2021. P. 83- 89.

SHTEFAN Yevgenii

D. Sc. (Mechanical Engineering), Professor,
National Technical University of Ukraine
“Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”
ORCID:0000-0002-0697-7651

SEROGIN Olexander

D. Sc. (Mechanical Engineering), Professor,
National University of Food Technologies
ORCID:0000-0003-0238-2922
Ukraine

ENERGY INDEPENDENCE PROBLEM SOLVING BY BIOMASS TECHNOLOGIES

Introduction

In the first third of the 21st century, the world economy has faced significant challenges in the energy sector, and biomass as an energy resource can make a significant contribution to the production of heat, electricity and biofuels. Modern leading energy companies have experience in research, development and implementation of all bioenergy technologies (including direct combustion, co-incineration, anaerobic digestion, energy production from waste), as well as experience in bioeconomics¹.

Organisations operating in the waste sector play a key role in the transition to a circular economy. They manage a significant part of the materials' flows and produce resources which can be re-injected into the economy, either as materials or as energy. The sector also provides an essential environmental service for our society, both from a citizens' point of view and from the perspective of the industrial, agriculture, and service sectors. It frees every household and organisation of their waste, and it reduces related risks.

¹Development of bioenergy as a tool for replacing natural gas in Ukraine / G. Geletuha, T. Zhelyezna // *Bioenerhetyka* , 1, 1-20, 2015

The main motivation for the introduction of heat generating capacity on biomass is independence from imported energy, which ensures the energy independence of the state as an important component of its political and economic independence.

Biomass can be considered as a universal accumulator created by the method of photosynthesis during the conversion of natural solar energy into the corresponding organic matter (Fig. 1).

¹ Development of bioenergy as a tool for replacing natural gas in Ukraine / G. Geletuha, T. Zhelyezna // *Bioenerhetyka* , 1, 1-20, 2015

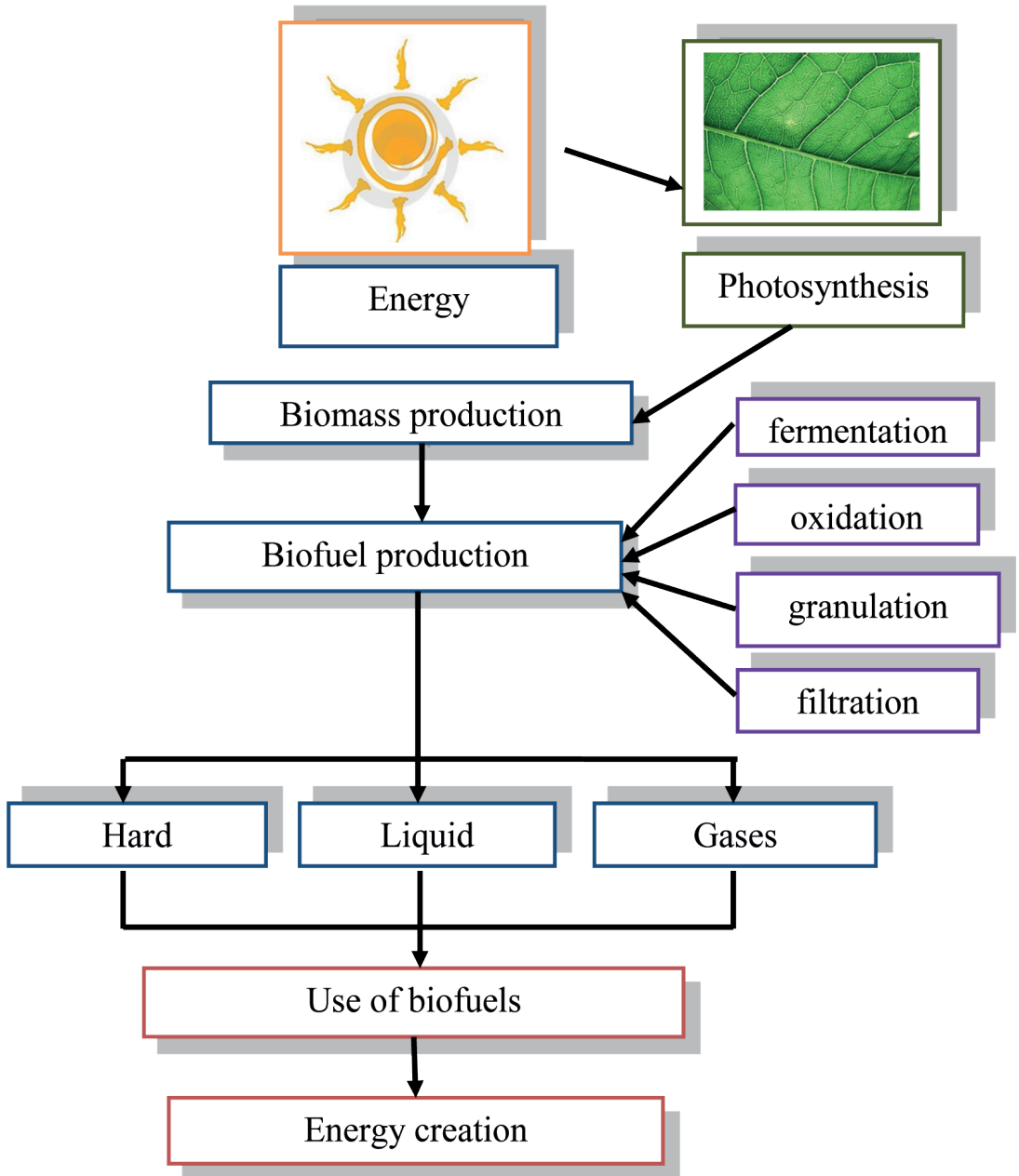

Figure 1. Scheme of energy conversion process using biomass

In recent years, the world has hosted a large number of scientific and technical events and forums of various levels, which discussed many issues, namely: biomass resources, quality assurance, sustainability, certification and market support through tax benefits or government subsidies, and waste agricultural biomass for the production of liquid biofuels.

Thus, the use of biomass in municipal energy can be realized not only by direct combustion in boilers. Its other use is also possible, including: obtaining biogas as a product of biomass fermentation with the subsequent use of biogas as fuel. One of the most promising areas of biomass energy use is biogas production, consisting of 50-80% methane and 20-50% carbon dioxide with the first gas. Biogas production from organic waste makes it possible to simultaneously solve three problems: energy, agrochemical (obtaining fertilizers) and environmental.

The way communities generate and manage their waste plays an absolutely key role in their ability to use resources efficiently. While making the European economy more resource-efficient and circular requires a large spectrum of actions, a huge opportunity for saving resources lies in improving waste management at the local level in Europe².

Currently in of Denmark, for example, the share of energy in biomass, and accounts for about 7% of all energy produced in the country, in Austria this proportion is 12%, in Sweden - 21%, in Finland - 23%. On average, around 14% of total energy is generated from biomass in EU countries, and around 15% worldwide. And these numbers are increasing every year.

Upon receipt of biomass biogas in, it is possible to use it for the needs of the enterprise. So, with 1 m³ of biogas, according to a city of methane can produce from 1.5 to 2.2 kW of electricity. The production of electricity is received and thermal energy, which can also be used for the needs of the enterprise.

As a result, the process of methane fermentation is obtained not only biogas, but also high-quality, highly concentrated, devoid of nitrites, weed seeds, pathogenic microflora organic fertilizer.

Tests show that the use of such fertilizer increases the yield by 2-4 times³.

Biogas production also prevents methane emissions into the atmosphere, reduces the use of chemical fertilizers, and reduces the load on groundwater.

China already has more than 7 million biogas plants with reactors volume 8-10 m³. It provides heat to 30 million rural residents. There are approximately 600 plants in the EU countries, 17 of which process solid waste to biogas. The US is a lot of big biogas plants for processing municipal solid waste with an average capacity of about 100 million m³ of biogas per year. At this time biogas plants processing mainly waste from the animal farms (manure) have Germany, Finland, France, Belgium, Sweden, and Italy. In every country are more than 100 plants in operation.

2 Further information on the development of the EMAS Sectoral Reference Documents is available at: <http://susproc.jrc.ec.europa.eu/activities/emas/documents/DevelopmentSRD.pdf>

3 GG Geletukha, EM Oliynyk, VO Antonenko, VI Zubenko, SV Radchenko / What you should know about organizational and technical solutions. // Position paper of UABIO. URL: https://uabio.org/wp-content/uploads/2020/09/Analitika_UABIO_-energetychnyvkorystannia_agrovidhodiv_en.pdf (accessed 17 September 2020)

Short historical background

Some uses of primitive matter biogas technologies were reported in China, India, Assyria and Persia from the XVII century BC. However, systematic scientific research on biogas began only in the XVIII century AD, after almost 3.5 thousand years. In 1764, Benjamin Franklin in a letter to Joseph Priestley described the experiment, during which he was able to burn the surface of small marshland lake in New Jersey, USA. The first scientific study regarding the forms spare flammable gases in swamps and lake made Alexander Volta in 1776, while establishing the presence of methane in the marsh gas. After the discovery of the chemical formula of methane by Dalton in 1804, European scientists have taken the first steps in the study of the practical application of biogas.

Russian scientists have also contributed to the study of biogas formation. The influence of temperature on the amount of gas released was studied by Popov in 1875. He found that the river silt begins to emit biogas at a temperature of about 6 °C.

With increasing temperature to 50 °C, the amount of gas emitted significantly increased, without changing the composition - 65% methane, 30% carbon dioxide, hydrogen sulphide and 1% small amount of nitrogen, oxygen, and hydrogen and carbon oxide. Omelyansky V.L. thoroughly investigated the nature anaerobic fermentation and bacteria that participated in this process. Soon after, in 1881, began research of the European scientists on the use of biogas for heating and street lighting. Starting in 1895, street lights in one of the Exeter (England) districts have been working on biogas, which was generated by sewage fermentation and collected indoors and in tanks. Two years later, there was a report of biogas in Bombay, where gas was collected into a collector and used as motor fuel in various engines.

At the beginning of the XX century were continued and research into increasing the number of the resulting biogas by increasing the temperature of fermentation. German scientists Imhoff Blank in 1914-1921 patented a number of innovations, which consisted in the use of constant heating of tanks. During the First World War began distributing used biogas plants in Europe due to the shortage of fuel. The farms using such plants were located were in more favourable situation, although the plants were still incomplete and did not use the optimum modes.

One of the most important scientific steps in the history of biogas technology is Buswell's successful experiments on combining different types of organic waste with manure as a raw material in the 30s of XX century.

The first large-scale biogas plant was built in 1911 in the English town Birmingham and also used for disinfection of sewage sludge the city. The biogas produced at this plant was used to produce electricity. Thus, English scientists have pioneered the practical application of new technology. By 1920, they had developed several types

of sewage sludge treatment plant. The first and only 10 m³ solid waste treatment plant was developed by Nieman and Dussell and built in Algeria in 1938.

In World War II, when energy was sorely lacking, Germany and France focused on producing biogas from manure. In France until the mid 40's operated about 2 thousand biogas plants for processing manure. It is only natural that this experience extended to neighbouring countries.

Technological aspects

Biogas technologies are a radical way of disposal and processing of various organic wastes of vegetable and animal origin, including excrement of animals and humans, with simultaneous production of high-calorific gaseous fuel - biogas and highly effective environmentally friendly organic fertilizers. Biogas technologies are a solution to the problems of energy, agrochemistry, ecology and capital.

The basis of biogas technologies are complex natural processes of biological decomposition of sapropel, manure or bird droppings, their mixtures and other organic substances under anaerobic conditions (without air access). Under the influence of a special group of anaerobic bacteria, there are processes that are accompanied by the mineralization of nitrogen-containing, phosphorus-containing and potassium-containing organic compounds to obtain the mineral forms of nitrogen, phosphorus and potassium, most accessible to plants, with complete destruction of pathogenic, germicidal weeds, specific faecal odours, nitrates and nitrites. The container in which the fermentation process takes place is called "methane tank" or "reactor". At observance of the optimum temperature regime of fermentation, constant stirring of raw materials, timely loading of raw materials and unloading of the fermented material the output of biogas reaches 2-3 m³ with 1 m³ of the reactor, and when using bird litter - 6 m³.

There are several types of anaerobic bacteria, each of which works most effectively at a certain temperature. In this regard, there are several different fermentation temperatures. In practice, two modes are used: mesophilic (30-40 °C) and thermophilic (51-55 °C).

In thermophile mode, the reaction is twice as fast and, accordingly, twice as fast biogas is released. Also thermophile mode has advantages in terms of ecology, because in this mode almost all pathogens are completely destroyed. But thermophile mode requires more energy to maintain the required reaction temperature, as well as greater accuracy in maintaining the temperature. In addition, the quality of fertilizers in this mode is worse than in the mesospheric.

The mesospheric regime imposes less stringent requirements on the accuracy of temperature support, but may not always be appropriate from an environmental point of view. If the purpose is to obtain biofertilizers, then the mesospheric regime is an alternative choice. If, however, it is necessary to save significantly on the cost of a

biogas plant, then thermophile mode is appropriate. After all, the installation operating in thermophile mode has twice the capacity, and, accordingly, can be reduced twice in comparison with the installation operating in mesospheric mode, when processing the same amount of raw materials.

In the processing of raw materials under anaerobic conditions a mixture of gases - methane and carbon dioxide, which are formed as a result of the decomposition of complex substrates with the participation of a mixed population of microorganisms of different species. Because the product you need is gas, it is not difficult to collect it: it just stands out as bubbles. However, sometimes with more sophisticated methods of its use or distribution along the pipes, there is a need for cleaning of impurities or compression. The crude biogas is usually used for when cooking and lighting. It can be used as fuel in stationary power generating units. Compressed gas in cylinders is suitable as fuel for cars and tractors. It can be supplied to the gas distribution network. In the latter case, some purification of biogas is required: drainage, removal of carbon dioxide and hydrogen sulphide. Purified biogas is no different from methane from other sources, that is, natural gas or SNG (synthetic gas derived from coal or hydrocarbons).

The quality of biogas is primarily determined by the methane content or the ratio of combustible methane (CH_4) to “unnecessary” carbon dioxide (CO_2). Carbon dioxide dilutes biogas and causes losses when stored. Therefore, it is important to strive for high methane content and low carbon dioxide content. Methane content between 50 and 75% is usually achievable.

The methane content of biogas is primarily determined by the following criteria:

- Technological layout: while in a single-stage biogas plant the whole process of anaerobic decomposition occurs in one fermenter, in one step, and thus all the gas is released as a mixture of gases, in two-stage installations produced in the first stage, the gas consists largely of dioxide carbon and other low energy gases released into the environment. Received and also the second stage gas has a high percentage of methane, which can be even more than 80%.
- Substrate nutrient composition. The quantity and quality of the biogas produced depends on the amount of substances introduced and their composition. Proteins and fats have higher methane content. For carbohydrate-rich substrates, such as corn, the methane content can be averaged 53%.
- Substrate Temperature: In practice, at high fermenter temperatures, methane output is worse than at low temperatures. This is due to differences in solubility and education and gaseous hydrocarbons dioxide. The more CO_2 goes into gaseous form, t and m is less than the percentage of CH_4 in biogas.

After the methane and carbon dioxide, hydrogen sulphide (H_2S) is the largest faction biogas. Hydrogen sulphide is very aggressive and causes corrosion, which

in the first place causes problems with valves, gas meters, burners and engines. Therefore, it is necessary to purify biogas from sulphur. The purified from hydrogen sulphide biogas, almost odourless. Gas coming from the biogas plant is saturated with the water vapour. It is possible that the vapour also contains traces of still-poorly-dissolved substances capable of causing problems when burning biogas in boilers and engines. For example, fluffy flakes were formed in a biogas plant in the Rippershausen, which created thick layers in the furnace of the boiler. It took a long time to establish that this "white soot" is a silicon oxide, arising from the co-fermentation of silicone cosmetic ointments as a result of complex chemical reactions (the formation of silences).

Therefore, dehumidification of biogas by condensation is a very important step in gas enrichment. With the help of condensate, a large amount of ammonia contained in the biogas is also separated; otherwise it causes significant damage to the engine, especially on bearings made of non-ferrous metals.

The heat of combustion of one cubic meter of biogas reaches 25 MJ, which is equivalent to the combustion of 0.6 litre of gasoline, 0.85 litre of alcohol, 1.7 kg firewood or the use of 1.4 kilowatt-hours of electricity.

Conclusions

Today, biogas technologies have become tandem with wastewater treatment, agricultural and solid household waste management and are used in most countries.

The use of biogas technologies in Ukraine is the most appropriate method of using biomass from all existing ones. This is explained by the fact that this method of biomass utilization is the most environmentally friendly because biogas burning is the least harmful in terms of ecology. In addition, there is an opportunity to use high quality bio fertilizers, saving on chemical fertilizers.

So is it time for Ukraine to take advantage of the vast global experience in using biogas technologies?

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-003-64-70

РЯБІНІНА Ірина Миколаївна

канд. філол. наук, доцент,
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
ORCIDID: 0000-0002-4170-654X

ПАШКО Любов Василівна

канд. філол. наук, доцент,
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
ORCIDID: 0000-0003-0157-9950

МОРГУН Антон Ігорович

студент,
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

ФЕМІНІТИВИ ЯК ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ ЗДОБУТОК СУЧАСНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

Розвиток лексичної системи української мови засвідчує щільний зв'язок її функціонування з новими світовими реаліями й запитамі українського суспільства. Кількісні та якісні зміни лексико-семантичної системи в українській мові від початку XXI століття, динамічні процеси 2020 р. – початку 2021 р. є наслідком суспільного розвитку: мова виникла в суспільстві, обслуговує його, є однією з найважливіших ознак суспільства й поза ним існувати не може; і, навпаки, суспільство без мови не існуватиме.

Наразі в українській мові відбуваються значні трансформації, яскравою ілюстрацією яких є розвиток і функціонування т. зв. фемінітивної лексики. Це спонукає науковців не лише фіксувати нові слова, а й здійснювати їх ґрунтовний аналіз, зокрема й лінгвістичний. У сучасній україністиці на сьогодні немає наукових праць, у яких би дослідники аналізували неологізаційні процеси в царині лексичних інновацій фемінітивної лексики в лінгвістичному аспекті. Саме тому поглиблене дослідження порушеної проблеми видається актуальним, надзвичайно важливим і перспективним для розвитку сучасної лінгвістики.

Сьогодні мова є своєрідним майданчиком для обстоювання певною частиною людей своїх морально-етичних та суспільно-політичних поглядів і переконань. Однією з таких тенденцій можна сміливо вважати нестримне прагнення певного кола активістів та ряду мовознавців забезпечити цілковите й загальноприйняте вживання новостворених лексем на позначення осіб жіночої статі, більш відомих як *фемінітиви*. Фемінітíви (фемінатíви) (утворене від латинського слова «*fēmina*», що означає безпосередньо «жінка») – узагальнене найменування

групи лексем жіночого роду, створених на противагу їхніх відповідників, наділених через мовну традицію категоріальним значенням роду чоловічого. Фемінітиви можуть перебувати як у парній варіативності до назв осіб-чоловіків (*маскулінитивів*), так і створювати цілковиту лексичну альтернативу вживанню давно усталеного в мові слова, закономірно віднесеного в класичній лінгвістиці винятково до чоловічого роду. Відтак цілком закономірним є той факт, що утворення фемінітивів відбувається суфіксальним способом від відповідних маскулінтивів. Наразі фемінітиви намагаються класифікувати за безліччю найрізноманітніших лексико-стилістичних ознак, і досить важко прийти до спільної думки, чи варто включати подібні слова до списку назв осіб жіночої статі; фемінітиви є досить своєрідною мовною категорією, розвиток якої є одним із найактивніших та найбільш динамічних з-поміж інших лексичних груп, що зумовлено як мовними чинниками, так і такими, що не стосуються мови взагалі. Зауважимо, що поява фемінітивів як терміну й групи слів, а також бурхлива суспільна дискусія з цього приводу завдячує розвиткові теорії гендеру, а також спалаху бурхливого дискурсу фемінізму в науковій, філософській та художній площинах. Безумовно, провідним фактором появи й функціонування цієї багатогранної теми в суспільстві є переконання громадськості, що через провадження політики емансипації й рівності між статями мова потребує негайного й усебічного реформування. На жаль, прагнення внести зміни в мовну систему задля відображення в ній новітніх закономірностей суспільного розвитку нерідко зводить нанівець усі переваги конкретної мови з-поміж інших, призводить до нехтування чималою кількістю правил фонетики, лексикології тощо.

Українська мова налічує значну кількість фемінітивів-субстантиватів, які з'явилися, пройшовши тернистий шлях розвитку української літературної мови; їхній неоднозначний процес творення відбувався неоднаково, але відповідно до певних словотвірних норм. Фемінітиви-субстантивати відомі ще з дописемних часів, провідною лексичною базою для появи таких слів були прикметники. Наприклад, слово *вдова* було утворене в індоєвропейський період через закам'яніння форми жіночого роду називного відмінка прикметника. У праслов'янській мові виникли слова *баратана*, *стрина*. Давньоукраїнська мова містить незначну кількість фемінітивів-субстантиватів, але дещо більшу, порівняно з праукраїнським періодом. За пам'ятками давньоукраїнської писемності в ній виділялося до двадцяти фемінітивів-субстантиватів – десята частина від усієї кількості фемінітивів того часу. Середньоукраїнський період відзначився надзвичайно швидким зростанням та активним використанням фемінітивів-субстантиватів, порівняно з давньоукраїнським періодом. У цей час (у староукраїнській мові XVI–XVII ст.) фіксувалося більше ста іменників-назв жінок, утворених шляхом субстантивації, тобто десята частина всього складу фемінітивів (*атамано-*

вая, бондарева, воєводина, докторова, жолнерова, кравчиная, писарева, свещеникова).

Англійська мова завжди була багатою на фемінітиви. Пов'язано це, передусім, із розвитком й активним проштовхуванням у суспільство ідей фемінізму. Саме через активне поширення фемінізму у світі з'явилася гендерна лінгвістика. В англійській мові існує лише два способи творення фемінітивів: перший – додавання до кореня суфіксів - **ess**, - **ette**, - **ine**, - **rix**: *actor* (актор) – *actress* (актриса); *administrator* (адміністратор) – *administratrix* (адміністраторка), *astronaut* (астронавт) – *astronette* (астронавтка), *author* (автор) – *authoress* (авторка), *cosmonaut* (космонавт) – *cosmonette* (космонавтка), *hero* (герой) – *heroine* (героїня), *poet* (поет) – *poetess* (поетеса), *progenitor* (попередник) – *progenitrix* (попередниця), *usher* (білетер) – *usherette* (білетерка). Іншим поширеним методом є заміна частки **man** на **woman**: *businessman* (підприємець) – *businesswoman* (підприємця), *landlord* (поміщик) – *landlady* (поміщиця), *salesman* (продавець) – *saleswoman* (продавчиня).

У білоруській мові для утворення фемінітивів насамперед використовують суфікс - **ка**: *амбасадарка*, *дизайнерка*, *дворниці*, *джазістка*, *прэзідэнтка* і *консулка* (у старобілоруській мові паралельно активно застосовували суфікси - **іца** та - **іня**, тоді навіть говорили не *каралева*, а *караліца*). зазначені суфікси також існують і в сучасній білоруській мові, наприклад, *намесніца*, але частіше використовуються в діалектах і в мові емігрантів. Спільний рід – іменники, які найчастіше утворюються на основі дієслів. Наприклад, *размаўляць* – *суразмоўца*, *видаваць* – *видаўца*. Вони підходять як для жінок, так і для чоловіків. Як і для української, для білоруської мови суфікс - **ша** при творенні фемінітивів невластивий.

В іспанській мові фемінітиви від іменників чоловічого роду, що закінчуються на приголосний, на - **о** або - **е**, найчастіше утворюються додаванням кінцевого - **а** після приголосного: *español* (іспанець) стає *española* (іспанка), або заміною кінцевих - **о** чи - **е** на - **а**: *amigo* (друг) стає *amiga* (подруга). В інших випадках фемінітиви утворюються іррегулярно; іноді для чоловіків і жінок використовується однакова форма, що розрізняється лише артиклем: *el terapeuta* (терапевт) і *la terapeuta* (терапевтка). В іспанській мові є два роди – чоловічий і жіночий, тому Іспанія не пішла гендерно-нейтральним шляхом, як англійська, а, навпаки, вводить відсутні фемінітиви, як Україна. Наприклад, зараз у газетах про президенток пишуть *la presidenta* (замість старої форми, коли додавали жіночий артикль **la** до слова *presidente*). У 2010 році було проведено реформу граматики, метою якої ставили рівні права жінок і чоловіків з лінгвістичної точки зору (зауважимо: іменники, що позначають військові звання, дотепер мають загальну форму для чоловічого й жіночого роду та розрізняються артиклем і супутніми словами). Наприклад, *el alférez* – *la alférez*, *el cabo* – *la cabo*, *el general* – *la general* тощо.

У німецькій мові фемінітиви від багатьох професій утворюються додаванням суфікса - *in*: *student* (студент) – *studentin* (студентка). У деяких випадках при цьому голосний в корені підлягає умлауту, наприклад, *Koch* (кухар) – *Köchin* (кухарка), в інших випадках фемінітиви утворюються іррегулярно. Оскільки форми *studenten i studentinnen* (*студенти i студентки*), *besucher i besucherinnen* (*відвідувачі i відвідувачки*) є досить громіздкими, їх представили в скороченому вигляді: *StudentInnen* (студентки), *besucherInnen* (відвідувачки). Написання великої І дозволяє приймати форму *studentInnen* як для студентів, так і для студенток. Дана форма звернення остаточно утвердилась у 2011–2013 рр. У процесі розвитку німецького суспільства однією з проблем, з якою зіткнулись мовознавці, став той факт, що деякі люди не ідентифікують себе однозначно з чоловічою чи жіночою статтю. Так, позначення *studentInnen* перестало бути універсальним: нещодавно з'явилось рішення – форма *student*innen* («студент*ки»). Зірочка посередині охоплює всі можливі прояви гендерної ідентифікації. Цікавим є той факт, що дана форма набула поширення не тільки серед радикальних феміністок, уперше така форма почала зустрічатися в 2016 році. Єврейський музей у Берліні став однією з перших організацій, що повністю перейшли на форму із зірочкою. Так, євреї тепер у них позначаються не як *juden* (євреї) і *jüdinnen* (єврейки), а як *jüd*innen* (єврей*ки). Це яскравий приклад того, наскільки багато факторів, таких, як розвиток Інтернету як комунікативного простору для поширення ідей, здатні впливати на мовні нововведення.

Результати характеристики окресленого прошарку української лексики у лінгвістичному аспекті можна використовувати в навчальному процесі при вивченні дисциплін лінгвістичного циклу в педагогічних ЗВО, зокрема при викладанні курсів сучасної української мови (інших слов'янських мов), культури мовлення, актуальних проблем українського мовознавства тощо.

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-003-71-74

Заремба Євгенія Хомівна

академік АНВОУ, д-р. мед. наук, професор кафедри сімейної медицини ФПДО
Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького
ORSID ID: 0000-0003-1358-0182

Заремба Віталій Степанович

академік АН ВО України, д-р. мед. наук, професор кафедри хірургії та ендоскопії ФПДО
Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького

Заремба-Федчишин Олена Віталіївна

доцент кафедри сімейної медицини ФПДО
Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького
ORSID ID: 0000-0002-4984-578X

Заремба Ольга Віталіївна

доцент кафедри сімейної медицини ФПДО
Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького
ORSID ID: 0000-0002-3691-2998

Вірна Маріанна Михайлівна

асистент кафедри сімейної медицини ФПДО
Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького
ORSID ID: 0000-0002-4595-2609

Рак Наталія Олегівна

асистент кафедри сімейної медицини ФПДО
Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького
ORSID ID: 0000-0002-2272-9877

Федчишин Данило Назарович

студент Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького
Україна

ОПТИМАЛЬНИЙ МЕТОД ЛІКУВАННЯ ГЛЮКОКОРТИКОЇДАМИ ПРЕПАРАТАМИ

Застосування при лікуванні хворих глюкокортикоїдів зумовлене їх високою біологічною активністю та регулюючим впливом на багато метаболічних реакцій в

організмі. При їх вживанні в певних дозах вони здатні спрямовано впливати на фази запалення, змінювати перебіг алергічних реакцій, впливати на обмінні процеси. У зв'язку з цим, лікування ними признається патогенетичним, покази до їх застосування визначаються, в основному, характером патологічного процесу, а не нозологічною формою.

Отримано переконливі результати при терапії глюкокортикоїдами хворих гострими лейкозами, хронічним лімфолейкозом і лімфомами. При впровадженні в клінічну практику кортикоїдних препаратів появилася можливість полегшити перебіг патологічного процесу та отримати виражену ремісію при системних аутоімунних захворюваннях сполучної тканини.

Клінічні спостереження вказують на успішне використання глюкокортикоїдів при лабільних та інсулінорезистентних формах цукрового діабету, при алергії до інсуліну, хоча здавалось би, на перший погляд, призначення їх при гіперглікемії не обгрунтовано, оскільки вони самі можуть викликати розвиток «стероїдного діабету». Виявляється, що при інсулінорезистентності, викликаній продукцією надлишкової кількості антиінсулінових антитіл, використання кортикостероїдів здатне знизити утворення останніх і зменшити добову потребу в інсуліні.

Однак, тривале призначення фармакологічних доз глюкокортикоїдних гормонів призводить до пригнічення імунітету, виникнення різних бактеріальних ускладнень, появи синдрому Іценко-Кушинга, розвитку стероїдного діабету та виразок шлунково-кишкового тракту, а після відміни препаратів – до клінічних проявів недостатності кори наднирників та інших ускладнень. Це змусило клініцистів переглянути покази до призначення стероїдів, застосовувати їх тільки в тих випадках, коли за допомогою інших (негормональних) лікувальних засобів неможливо досягнути змін у перебігу захворювання.

Застосування кортикостероїдів з лікувальною метою підвищує сумарну їх кількість в організмі, що призводить не лише до підсилення, а й до порушення нормального їх впливу. З цим пов'язане виникнення різних побічних явищ, найбільш небезпечним з яких є пригнічення функції кори наднирників і передньої долі гіпофіза. Пригнічення функції кори наднирників призводить до розвитку «синдрому відміни», що характеризується погіршенням стану хворого, проявами попередніх симптомів захворювання після відміни глюкокортикоїдних препаратів.

Бажання максимально використати морбостатистичні властивості кортикоїдних гормонів та уникнути побічного їх виливу, змушують клініцистів займатися вивченням терапевтичної ефективності різних доз і схем призначення гормональних препаратів з метою відбору кращих із них. Особливої уваги заслуговують пошуки можливостей попередження пригнічення функції кори наднирників, з чим пов'язаний розвиток «синдрому відміни» з поверненням симптомів захворювання.

Для попередження пригнічення глюкокортикоїдної функції було запропоновано періодичне призначення АКТГ – природного стимулятора функції кори наднирників. Проте, при застосуванні АКТГ спостерігається пригнічення (по принципу зворотного зв'язку) функції гіпофіза, що призводить до погіршення загальної реактивності організму. Крім того, енергетична стимуляція АКТГ функції кори наднирників, пригніченої тяжким перебігом хвороби та тривалою стероїдною терапією, може викликати геморагічний некроз тканин надниркових залоз.

Аналіз даних літератури та наші власні спостереження свідчать про те, що прийом дводобової дози кортикостероїдних препаратів вранці (через день) дозволяє отримати терапевтичний ефект і уникнути пригнічення функції кори наднирників. Більше того, при дослідженні функції наднирників у процесі лікування кортикостероїдними препаратами встановлено, що переривчасте (через день) призначення глюкокортикоїдів призводить до підвищення екскреції стероїдів зі сечею, що пояснюється покращенням (тренуванням) функції надниркових залоз. Відомо також, що введення інсуліну (антагоніста глюкокортикоїдів) підсилює гормоноутворення корою наднирників.

Наведені результати досліджень є основою до вивчення функції кори наднирників та аналізу клінічних результатів лікування хворих при переривчастому (через день) призначенні глюкокортикоїдів та інсуліну. Перед проведенням клінічних результатів нами в експерименті на морських свинках досліджено структурні та гістохімічні зміни в наднирниках під впливом преднізолону та інсуліну, введених згідно різних схем протягом 30 днів.

Метою нашої роботи було дослідження функції кори наднирників та інсулярного апарату підшлункової залози в хворих, які з лікувальною метою приймали переривчасто (через день) глюкокортикостероїди та інсулін.

Дослідження функції кори наднирників проведено у 149 хворих, які приймали кортикостероїди щоденно в 3 прийоми. Серед них 39 осіб (15 чоловіків і 24 жінки) хворіли на ревматизм, 62 (23 і 39 відповідно) – на ревматоїдний артрит і 48 (16 і 32) – на бронхіальну астму. Статистично опрацьовані результати екскреції 17-КС і 17-КГС зі сечею до початку лікування і в кінці 30-денного курсу гормонотерапії. Проведено визначення 17-ОКС і 11-ОКС в плазмі крові в хворих на бронхіальну астму.

У процесі дослідження встановлено, що у пацієнтів, які приймали глюкокортикоїди щоденно в три прийоми, показники виділення 17-КС і 17-КГС зі сечею до лікування були статистично нижчими від рівня показників здорових осіб ($p < 0,05$). Після 30-денного лікування показники виділення стероїдів зі сечею були достовірно нижчими нормальних величин ($p < 0,05$) і суттєво не відрізнялися від початкових (табл. 1).

Таблиця 1 – Динаміка показників екскреції 17-КС і 17-КГС зі сечею в хворих при щоденному трьохразовому прийомі кортикостероїдів (мкмоль/добу)

Показники	Здорові особи (контроль)		Хворі на ревматизм			
			чоловіки (n = 15)		жінки (n = 24)	
	чоловіки (n = 15)	жінки (n = 15)	до лікування (P)	після лікування (P ₁)	до лікування (P)	після лікування (P ₁)
17-КС	47,1±2,3	26,9±1,7	31,6±2,4**	25,3±1,7#	20,7±1,3*	16,8±1,4#
17-КГС	56,4±2,8	48,1±2,7	46,5±3,4#	37,6±2,1#	39,7±2,3#	31,3±1,7*

Показники	Здорові особи (контроль)		Хворі на ревматоїдний артрит			
			чоловіки (n = 23)		жінки (n = 39)	
	чоловіки (n = 15)	жінки (n = 15)	До лікування (P)	після лікування (P ₁)	До лікування (P)	після лікування (P ₁)
17-КС	47,1±2,3	26,9±1,7	29,7±1,9**	24,3±1,5#	20,1±1,0**	16,2±0,8**
17-КГС	56,4±2,8	48,1±2,7	45,6±2,5**	37,1±1,3#	33,6±2,3**	26,4±1,7*

Показники	Здорові особи (контроль)		Хворі на бронхіальну астму			
			чоловіки (n = 16)		жінки (n = 32)	
	чоловіки (n = 15)	жінки (n = 15)	до лікування (P)	після лікування (P ₁)	до лікування (P)	після лікування (P ₁)
17-КС	47,1±2,3	26,9±1,7	32,3±2,4**	25,1±2,2#	21,3±1,4#	17,1±0,9#
17-КГС	56,4±2,8	48,1±2,7	44,2±2,3*	36,4±2,3#	5,7±2,0**	29,3±1,6*

Примітка. # - <0,05; * - <0,01; ** - <0,001. P – достовірність різниці порівняно з контролем; P₁ – порівняно з показниками до лікування.

Рівень 17-ОКС і 11-ОКС в плазмі хворих на бронхіальну астму до лікування виявився достовірно зниженим (p<0,05) порівняно з показниками здорових осіб, після лікування – достовірно зниженим (p<0,05) порівняно з початковими (до лікування) величинами (табл. 2).

З метою дослідження впливу постійного призначення глюкокортикоїдів на функцію острівкового апарату підшлункової залози проведено визначення активності вільного та зв'язаного інсуліну крові в хворих на ревматоїдний артрит, які отримували глюкокортикоїди щоденно в три прийоми, з одночасним визначенням рівня глюкози (табл. 3).

Таблиця 2 – Динаміка показників 17- ОКС і 11-ОКС в крові хворих на бронхіальну астму при щоденному трьохразовому призначенні глюкокортикоїдних препаратів

Показники	Здорові особи (n = 15)	Хворі на бронхіальну астму (n = 20)			
		до лікування		після лікування	
		M±m	P	M±m	P ₁
17-ОКС (мкмоль/л)	0,306±0,02	0,241±,02	<0,05	0,179±0,017	<0,05
11-ОКС (мкмоль/л)	0,458±0,04	0,356±0,03	<0,05	0,236±0,03	<0,05

Примітка. p – достовірність різниці порівняно з контрольними величинами; P₁ – порівняно з показниками хворих до лікування.

Таблиця 3 – Динаміка показників активності інсуліну та концентрації цукру в крові хворих ревматоїдним артритом при щоденному трьохразовому призначенні кортикостероїдів

Обстежені	Показники інсуліну (мг/г/3 год.)			Цукор крові (ммоль/л)
	вільний	зв'язаний	загальний	
Здорові особи (15)	2,1±0,23	3,5±0,32	5,58±0,56	4,46±0,19
Хворі: до лікування (n=14), (P)	1,6±0,15 >0,05	2,4±0,23 <0,05	4,0±0,38 <0,05	5,15±0,2 <0,05
після лікування (n=14), (P ₁)	1,3±0,14 >0,05	1,7±0,16 <0,05	3,0±0,31 >0,05	6,73±0,3 <0,001

Примітка. P – достовірність різниці порівняно з показником здорових осіб; P₁ – порівняно з показником хворих до лікування.

Встановлено, що загальна активність інсуліну в крові до лікування була, в основному, знижена, порівняно з нормою, за рахунок зменшення активності зв'язаної фракції гормону (p<0,05). Зниження вільної фракції інсуліну було недостовірним (p>0,05).

Після курсу щоденного лікування глюкокортикоїдами інсулінова активність крові ще більше знизилася. Зниження відбулося, в основну, за рахунок зв'язаної фракції інсуліну (<0,05). Зниження активності вільного інсуліну було недостовірним (>0,05).

Вміст цукру в крові цієї групи хворих до лікування склав 5,18 ммоль/л, після лікування 6,73±0,3 ммоль/л. Як видно з таблиці 3, низький рівень інсуліну в крові хворих до лікування кортикостероїдами супроводжувався підвищенням концентрації цукру (p<0,05). Зниження інсулінової активності після глюкокортикоїдної терапії викликало подальше підвищення рівня цукру в крові хворих (p<0,001).

У хворих з тривалим часто рецидивуючим тяжким і середньої тяжкості перебігом захворювання (ревматизмом, ревматоїдним артритом, бронхіальною астмою) при щоденному трьохразовому призначенні кортикостероїдів спостерігається зниження показників функції кори наднирників, яке супроводжується зменшенням інсулінової активності та підвищенням рівня цукру в крові.

Під спостереженням перебували 227 хворих, які приймали почергово (через день) глюкокортикоїди та інсулін протягом 30 днів. Серед них було 60 хворих на

ревматизм (15 чоловіків і 45 жінок), ревматоїдний артрит – 88 (30 і 58 відповідно), бронхіальну астму – 79 (31 і 48).

При статистичному опрацюванні результатів лабораторних аналізів установлено, що в усіх трьох групах хворих рівень екскреції 17-КС і 17-КГС зі сечею перед лікуванням був нижче норми ($p < 0,05$) (табл.4).

Таблиця 4 – Динаміка показників екскреції 17-КС і 17-КГС зі сечею у хворих, які приймали почергово (через день) глюкокортикоїди та інсулін

Показники	Здорові особи (контроль)		Хворі на ревматизм			
	чоловіки (n = 15)	жінки (n = 15)	чоловіки (n = 15)		жінки (n = 45)	
			до лікування (P)	після лікування (P ₁)	до лікування (P)	після лікування (P ₁)
17-КС	47,1±2,3	26,9±1,7	33,4±2,6**	46,3±3,5*	21,5±1,1*	26,3±1,3**
17-КГС	56,4±2,8	48,1±2,7	45,2±3,1#	56,1±2,7#	39,4±1,7#	45,9±1,7*

Показники	Здорові особи (контроль)		Хворі на ревматоїдний артрит			
	чоловіки (n = 15)	жінки (n = 15)	чоловіки (n = 30)		жінки (n = 58)	
			до лікування (P)	після лікування (P ₁)	до лікування (P)	після лікування (P ₁)
17-КС	47,1±2,3	26,9±1,7	31,2±1,6**	46,8±2,1**	21,3±0,7*	26,2±1,2**
17-КГС	6,4±2,8	48,1±2,7	43,7±2,1**	55,3±2,3**	34,5±1,2**	45,9±1,7**

Показники	Здорові особи (контроль)		Хворі на бронхіальну астму			
	чоловіки (n = 15)	жінки (n = 15)	чоловіки (n = 31)		жінки (n = 48)	
			до лікування (P)	після лікування (P ₁)	до лікування (P)	після лікування (P ₁)
17-КС	47,1±2,3	26,9±1,7	30,1±1,4**	45,9±2,3**	21,2±1,1*	26,1±1,1*
17-КГС	56,4±2,8	48,1±2,7	43,5±2,1**	55,8±2,2**	34,2±1,3**	46,9±1,8**

Примітка. # - $< 0,05$; * - $< 0,01$; ** - $< 0,001$. P – достовірність різниці порівняно з контролем; P₁ – порівняно з показниками до лікування.

Після проведення курсу лікування почерговим введенням преднізолону та інсуліну показники екскреції стероїдів зі сечею достовірно підвищилися, порівняно з показниками до лікування, й суттєво не відрізнялися від величин, характерних для осіб контрольної групи. Підвищення виявлено в усіх досліджених нозологічних формах ($p < 0,01$).

Динаміку статистичних показників 17-ОКС і 11-ОКС в плазмі крові хворих, які з лікувальною метою почергово (через день) приймали глюкокортикоїди та інсулін представлено в таблиці 5.

Таблиця 5 – Динаміка показників 17- ОКС і 11-ОКС в крові хворих, які приймали почергово (через день) глюкокортикоїди та інсулін

Показники	Здорові особи (n =22)	Хворі на ревматизм (n = 23)			
		до лікування		після лікування	
		M±m	p	M±m	P ₁
17-ОКС (мкмоль/л)	0,306±0,02	0,252±0,013	<0,05	0,301±0,02	<0,01
11-ОКС (мкмоль/л)	0,466±0,04	0,373±0,02	<0,05	0,461±0,02	<0,001

Показники	Здорові особи (n =22)	Хворі на ревматоїдний артрит (n = 36)			
		до лікування		після лікування	
		M±m	p	M±m	P ₁
17-ОКС (мкмоль/л)	0,306±0,02	0,245±0,01	<0,01	0,302±0,02	<0,001
11-ОКС (мкмоль/л)	0,466±0,04	0,362±0,012	<0,01	0,453±0,017	<0,001

Показники	Здорові особи (n =22)	Хворі на бронхіальну астму (n = 17)			
		до лікування		після лікування	
		M±m	p	M±m	P ₁
17-ОКС (мкмоль/л)	0,306±0,02	0,234±0,012	<0,01	0,304±0,014	<0,01
11-ОКС (мкмоль/л)	0,466±0,04	0,354±0,02	<0,05	0,459±0,02	<0,001

Примітка. p – достовірність різниці порівняно з контрольними величинами; P₁ - порівняно з показниками хворих до лікування.

Дослідження інсулінової активності в крові проводилося до лікування і в кінці гормонотерапії. Загальна активність інсуліну в усіх трьох групах хворих (на ревматизм, ревматоїдний артрит і бронхіальну астму) до початку лікування була нижче нормальних величин. Статистично достовірне зниження було за рахунок зменшення активності зв'язаної фракції гормону (p<0,01). Зниження вільної фракції інсуліну було статистично недостовірним (p>0,05). Вміст цукру в крові хворих, які отримували глюкокортикоїди почергово (через день) з інсуліном до лікування був нижче нормальних величин (табл. 6).

Таблиця 6 – Динаміка показників активності інсуліну та концентрації цукру в крові хворих, які отримували глюкокортикоїди почергово (через день) з інсуліном

Обстежені	Хворі на ревматизм			
	Показники інсуліну (мг/г/3 год.)			Цукор крові (ммоль/л)
	вільний	зв'язаний	загальний	
Здорові особи (n= 15)	2,04±0,25	3,5±0,33	5,54±0,56	4,46±0,19
Хворі: до лікування (n=43) (P)	1,68±0,15 >0,05	2,52±0,16 <0,01	4,20±0,28 <0,05	5,32±0,21 <0,01
після лікування (n=43) (P ₁)	2,11±0,14 <0,01	3,41±0,16 <0,001	5,52±0,41 <0,001	4,45±0,15 <0,01

Обстежені	Хворі на ревматоїдний артрит			
	Показники інсуліну (мг/г/3 год.)			Цукор крові (ммоль/л)
	вільний	зв'язаний	загальний	
Здорові особи (n= 15)	2,04±0,25	3,5±0,33	5,54±0,56	4,46±0,19
Хворі: до лікування (n=27), (P)	1,53±0,11 >0,05	2,63±0,16 <0,05	4,16±0,28 <0,05	5,32±0,21 <0,01
після лікування (n = 27), (P ₁)	1,94±0,18 >0,05	3,43±0,16 <0,001	5,37±0,31 <0,001	4,63±0,16 <0,01

Обстежені	Хворі на бронхіальну астму			
	Показники інсуліну (мг/г/3 год.)			цукор крові (ммоль/л)
	вільний	зв'язаний	загальний	
Здорові особи (n = 15)	2,04±0,26	3,5±0,33	5,54±0,56	4,46±0,19
Хворі: до лікування (n=33), (P)	1,73±0,16 >0,05	2,24±0,17 <0,01	3,97±0,28 <0,05	5,49±0,22 <0,001
після лікування (n = 33), (P ₁)	1,98±0,17 >0,05	3,47±0,21 <0,01	5,45±0,37 <0,01	4,48±0,16 <0,001

Примітка. P – достовірність різниці порівняно з показником здорових осіб; P₁ – порівняно з показником хворих до лікування.

Підвищення інсулінової активності після курсу переривчастого прийому глюкокортикоїдів та інсуліну сприяло нормалізації рівня цукру в крові. Порівняно з початковим (до лікування) показником, концентрація його достовірно знизилася ($p < 0,01$).

Таким чином, показники функції кори наднирників у хворих, які отримували по чергово глюкокортикоїди та інсулін, як і в групі пацієнтів зі щоденним у три прийоми кортикостероїдів, до лікування спостерігалася зниження стероїдів в плазмі крові та рівня їх екскреції зі сечею. Поряд з пригніченням функції надниркових залоз спостерігалася зниження інсулінової активності та підвищення цукру в крові.

Після лікування гормонами-антагоністами по запропонованій методиці відмічено достовірні позитивні зміни вмісту 17-ОКС і 11-ОКС в плазмі крові та підвищення екскреції 17-КС і 17-КГС зі сечею. Лікування глюкокортикоїдами по чергово з інсуліном сприяло підвищенню інсулінової активності та нормалізації рівня цукру в крові.

Клінічні результати лікування

Дослідження проведені у хворих з тяжкою та середньою тяжкістю захворювання. Гормональні засоби застосовували згідно двох схем: 1) методом щоденного трьохразового призначення глюкокортикоїдів – 149 хворих (ревматизм у 39, ревматоїдний артрит – у 62, бронхіальна астма – у 48); 2) методом по чергового (через день) застосування глюкокортикоїдів та інсуліну – 227 хворих (ревматизм у 60, ревматоїдний артрит – у 88, бронхіальна астма – у 79). При щоденному призначенні кортикостероїдів лікування починали з 20-30 мг преднізолону (чи іншого глюкокортикоїдного засобу в еквівалентній дозі) з рівномірним розподілом добової дози на

три прийоми. При необхідності дозу преднізолону збільшували до 40 мг на добу і більше. Після отримання ефекту дозу глюкокортикоїдів поступово зменшували до повної відміни. При почерговому введенні глюкокортикоїдів та інсуліну двохдобову дозу преднізолону назначали через день. У день, коли кортикоїди не призначали, вводили інсулін (від 4 до 14 ОД) в якості гормону-антагоніста, що підвищує потребу організму в кортикостероїдах. Потім знову призначали добову дозу преднізолону і т. д. Курс лікування тривав 30 днів.

Схема передбачає призначення на початку курсу лікування 40-60 мг преднізолону (чи іншого глюкокортикоїдного засобу) через день у ранкові години (8.00, 9.00, 10.00) з послідуємим поступовим зменшенням дози. Тяжкий стан хворого вимагає застосування високих доз кортикостероїдів, так як малі дози при таких ситуаціях є неефективними. Щодо стимулюючої дії наднирників почерговим призначенням стероїдів, то вона також залежить від величини використаної дози препарату. Чим вища доза, тим більше пригнічення функції залози. Чим більше пригнічення (в певних межах) у дні призначення кортикостероїдів, тим чіткіше відновлення інкреторної функції надниркової залози в дні, коли глюкокортикоїди не призначаються (табл. 7).

Таблиця 7 – Схема лікування хворих почерговим (через день) призначенням глюкокортикоїдів та інсуліну

Дні лікування	Дози лікувального засобу		Дні лікування	Дози лікувального засобу	
	преднізолон (в мг)	інсулін (в ОД)		преднізолон (в мг)	інсулін (в ОД)
1-й	40	-	16-й	-	14
2-й	-	4	17-й	25	-
3-й	40	-	18-й	-	12
4-й	-	8	19-й	25	-
5-й	40	-	20-й	-	12
6-й	-	10	21-й	20	-
7-й	40	-	22-й	-	10
8-й	-	12	23-й	20	-
9-й	35	-	24-й	-	10
10-й	-	12	25-й	15	-
11-й	35	-	26-й	-	8
12-й	-	12	27-й	10	-
13-й	30	-	28-й	-	6
14-й	-	14	29-й	5	-
15-й	30	-	30-й	-	4

Оцінка ефективності лікування проведена у 376 хворих (ревматизмом, ревматоїдним артритом, бронхіальною астмою) з тяжким та середньої тяжкості за-

хворювання. Результати лікування вивчалися з використанням широкого спектру клініко-лабораторних показників.

Ефективність терапії хворих ревматизмом оцінювали за динамікою основних симптомів захворювання (відсутність болей, набряків і неприємного відчуття в ділянці серця, покращення гемодинаміки, властивостей скорочення міокарда, нормалізація температури тіла, відновлення функції суглобів), показників лабораторних (СРБ, ШОЕ, лейкоцитоз) та інших додаткових показників (ЕКГ, рентгенологічні дослідження).

При порівнянні оцінки результатів лікування хворих ревматоїдним артритом використані критерії, що мають цифрове вираження: 1) суглобовий індекс, який представляє собою сумарну оцінку вираження болю, що відчувається при сильному натисканні на уражені суглоби; 2) загальна оцінка болі, визначена самим хворим; 3) ранкова скованість; 4) тривалість ранкової скованості в хвилинали; 5) кількість уражених суглобів; 6) сила кистей; 7) окружність найбільш ураженого суглоба.

Оцінку результатів лікування проводили в кінці курсу терапії по 5-бальній системі: 1–значне погіршення, 2– погіршення, 3 – без перемін, 4 – покращення, 5 – значне покращення. Для кожного показника вираховували різницю між початковим (до лікування) рівнем і величиною після проведеної терапії. Враховували також результати дослідження ШОЕ, гемоглобіну, лейкоцитів, біохімічних змін крові.

Критеріями ефективності лікування бронхіальної астми були припинення приступів експіраторного диспное, усунення або зменшення хрипів у легенях, покращення ФЖЕЛ, ЖЕЛ, МВЛ, показників регіонарного легеневого кровотоку та функції міокарда. Враховували зміни крові: рівень загального протеїну і фібриногену, наявність лейкоцитозу й нейтрофільного зсуву вліво, підвищення ШОЕ (табл. 8).

Таблиця 8 – Показники ефективності лікування хворих глюкокортикоїдами та інсуліном

Назва захворювання	Результати лікування							
	при щоденному призначенні глюкокортикоїдів				при призначенні глюкокортикоїдів та інсуліну через день			
	п	значне покращ.	покращення	без перемін	п	значне покращ.	покращення	без перемін
Ревматизм	39	3 (7,7%)	22 (56,4%)	14 (35,9%)	60	9 (15%)	49 (81,7%)	2 (3,3%)
Ревматоїдний артрит	62	6 (9,7%)	40 (64,5%)	16 (25,8%)	88	24 (27,3%)	63 (71,6%)	1 (1,1%)
Бронхіальна астма	48	6 (12,5%)	32 (67,6%)	10 (20,8%)	79	29 (36,7%)	48 (60,7%)	2 (2,6%)
Всього	149	15 (10,1%)	94 (63,1%)	40 (26,8)	227	62 (27,3%)	160 (70,5%)	5 (2,3%)

Аналіз результатів лікування показав, що при щоденному (в три прийоми) призначенні глюкокортикоїдів значне покращення стану відмічено лише в 15 (10,1%) хворих. У 40 (26,8%) пацієнтів, які щоденно приймали кортикостероїди, лікування було неефективним.

При почерговому (через день) призначенні кортикостероїдів та інсуліну в більшості хворих уже в кінці першого тижня виявлено значне покращення (зменшення болі й скованості в суглобах, нормалізація температури тіла, зменшення кашлю та покращення відходження харкотиння, полегшення дихання та ослаблення приступів задухи при бронхіальній астмі). Після 30-денного лікування значне покращення відмічено у 62 (27,3%) хворих, покращення – у 160 (70,5%).

Даний метод є оптимальним для лікування хворих глюкокортикоїдами препаратами в медичній практиці, який стимулює функцію кори наднирників і значно зменшує їх побічні явища. Метод захищений авторським свідоцтвом, апробований в клініках та доведений в експерименті. Клінічні спостереження проведені більше ніж на 2000 хворих з ревматизмом, системними автоімунними захворюваннями, ревматоїдним артритом і бронхіальною астмою.

Висновки

1. У хворих на ревматизм, ревматоїдний артрит і бронхіальну астму при тяжкому та середньої тяжкості перебігу захворювання спостерігається зниження оксикортикостероїдів у крові та рівня екскреції 17-КС і 17-КГС зі сечею, що вказує на пригнічення функції кори наднирників.

2. При мікроструктурному та гістохімічному дослідженні кори наднирників, острівцевого апарату підшлункової залози та кісткової тканини в експерименті на морських свинках, а також в результаті клінічних спостережень за терапевтичними хворими в процесі лікування гормональними препаратами встановлено, що щоденне введення одного із препаратів (преднізолону чи інсуліну) викликає пригнічення функції залози, яка його продукує, спостерігаються атрофічні та дистрофічні зміни паренхіматозних елементів органу.

3. Почергове (через день) призначення преднізолону та інсуліну стимулює функцію кори наднирників та острівцевого апарату підшлункової залози, що проявляється гіперплазією ендокринних органів експериментальних тварин, збільшенням кількості стероїдів та інсуліну в крові хворих підвищенням екскреції стероїдних метаболітів зі сечею, не впливаючи на структуру кісткової тканини.

4. Почергове (через день) призначення глюкокортикоїдів та інсуліну вважаємо найбільш ефективною серед відомих нам схем використання гормонів кори наднирників при лікуванні хворих. Воно сприяє покращенню глюкокортикоїдної функції наднирників, підвищенню ефективності лікування, зменшенню кількості побічних явищ гормонотерапії.

5. Методика застосування через день глюкокортикоїдів з інсуліном може бути використана лікарями всіх спеціальностей, так як кортикостероїдні гормони призначаються для лікування хворих різними захворюваннями.

Заремба Віталій Степанович

академік АН ВО України, д-р. мед. наук, професор
кафедри хірургії та ендоскопії ФПДО
Львівського національного медичного університету
імені Данила Галицького

Федчишин Назар Романович

канд. мед. наук, доцент кафедри хірургії та ендоскопії ФПДО
Львівського національного медичного університету
імені Данила Галицького МОЗ України
ORCID ID: 0000-0003-0232-2778

Король Ярослав Аркадійович

канд. мед. наук, доцент кафедри хірургії та ендоскопії ФПДО
Львівського національного медичного університету
імені Данила Галицького МОЗ України
ORCID ID: 0000-0003-3664-3035
Україна

АНАЛІЗ ТА РЕЗУЛЬТАТИ КОМПЛЕКСНОГО ХІРУРГІЧНОГО ЛІКУВАННЯ ХВОРИХ НА СИНДРОМОМ ДІАБЕТИЧНОЇ СТОПИ

Критеріями ефективності хірургічного лікування хворих на ЦД, ускладнений синдромом діабетичної стопи, на сьогоднішній день визнають,

перш за все, частоту високої ампутації нижніх кінцівок, збереження опорної функції ураженої стопи, післяопераційну та загальну летальність. Не надають при збереженні кінцівки, особливої ролі тривалості госпіталізації¹.

Згідно статистичних показників, за останні роки в Україні та Європі при хірургічному лікуванні хворих із діабетичною стопою високу ампутацію нижньої кінцівки (ВАНК) здійснюють у межах 19,6–41,2% при післяопераційній летальності до 25,0% і загальній летальності 5,6–13,5%²

Нами проведено аналіз результатів хірургічного лікування у 268 хворих на ЦД, ускладнений гнійно-некротичними ураженнями стопи, яким здійснено 321 операцію. Середній вік пацієнтів становив 64,5 роки, чоловіків було 118 (44,03%), жінок – 150 (55,97%). ЦД 1-го типу діагностовано у 35 (13,06%) хворих,

1 Хирургическое лечение гнойно-некротических осложнений у больных с синдромом диабетической стопы / Б. М. Даценко, С. Г. Белов, Э. И. Гирка // Клини. хирург. 2001. № 8. С. 10-12; Синдром стопы диабетика / М. О. Ляпис, П. О. Герасимчук. Тернопіль, Укрмедкнига, 2001. 283 с.

2 Хірургічне лікування діабетичної гангренни нижніх кінцівок / Ю. М. Вовк, В. К. Запорожець, В. П. Брежнев та ін. // Матер. XXI з'їзду хірургів України. Запоріжжя, 2005. Том 2. С. 205-207; Шаповал С.Д. Досвід лікування ускладнених форм синдрому діабетичної стопи в умовах спеціалізованого гнійно-септичного центру // Шпит. хірург. 2011. № 3. С. 131-133; Павлов Ю.И. Хирургическое лечение гнойно-некротических осложнений синдрома диабетической стопы (СДС) // Матер. XX-го з'їзду хірургів України. Тернопіль, Укрмедкнига, 2002. Т. 2. С. 503-505; Самойлов А.А. Вопросы диетологии при системных метаболических нарушениях // Медунар. эндокринол. журнал. 2007. № 1(7). С. 101-105.

2-го – у 233 (86,94%). Легкий перебіг захворювання був у 65 (24,25%) пацієнтів, середньої тяжкості – у 121 (45,15%), важкий – у 82 (30,6%), тривалість ЦД – від 2 до 26 років.

Хворі були розподілені на дві групи: 1-а група (основна) – пацієнти (212 осіб), яким проводили хірургічне лікування за розпрацьованою нами методикою; 2-а (контрольна) – хворі (56 осіб) отримували лікування згідно існуючих стандартних методик. Пацієнти були рандомізовані за віком, статтю, супутньою патологією та результатами передопераційного обстеження. Тяжкість ЦД оцінювали за результатами загальноклінічного обстеження хворих, ступенем глікемії, добової глікозурії, рівнем кетонових тіл у сечі, потреб у цукрознижувальних препаратах для досягнення компенсації ЦД та характеру гнійно-некротичних ускладнень стопи. Проводили бактеріологічне дослідження матеріалу, взятого із гнійно-деструктивного вогнища стопи, мазків-відбитків із нагнійних ран.

Здійснювали УЗАС судин і рентгенографію нижніх кінцівок, визначали кісточковий систолічний тиск (КСТ) з урахуванням кісточно-плечового індексу (КПІ), проводили консультації ендокринолога, кардіолога, нефролога, окуліста. Характер гнійно-некротичних уражень стопи приведено в табл.1.

Таблиця 1

**Структура хворих з гнійно-некротичними ураженнями
стопи при цукровому діабеті**

Характер уражень	Кількість хворих	
	абс.	%
Гангрена поодиноких пальців стопи	90	33,58
Гангрена двох і більше пальців	33	12,31
Гангрена дистального відділу стопи	27	10,08
Остеомієліт пальців стопи	12	4,48
Флегмона стопи	49	18,28
Абсцес стопи	8	2,99
Трофічні виразки стопи	29	10,82
Гангрена нижньої кінцівки	20	7,46
Всього	268	100,0

Нейропатична форма виявлена у 134 (50,0%) хворих, ішемічна – у 38 (14,2%), змішана – у 96 (35,8%) (рис.1). Переважали пацієнти з поширеним глибоким ураженням стопи III-IV ст. за F.W. Wagner (1987).

Супровідні захворювання виявлено в усіх хворих. Гнійно-запальні та некротичні зміни супроводжувалися значним порушенням метаболізму (гіперглікемія, глікозурія, кетоацидоз, збільшення вмісту сечовини та креатиніну в крові). Виявлено тяжкий і середньої важкості ендотоксикоз, ознаки гепато- і нефропатії середньої важкості.

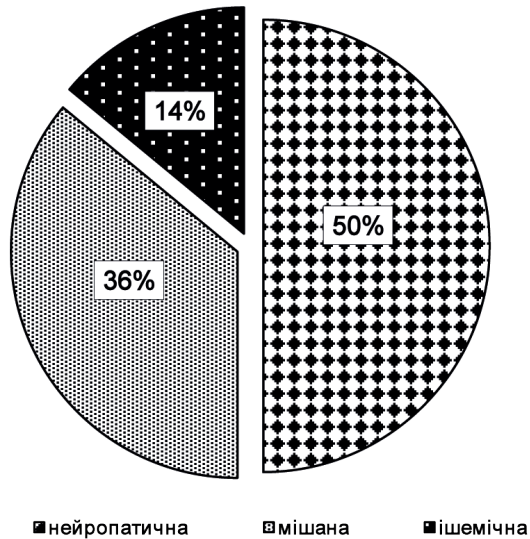

Рис. 1. Частота різних форм "діабетичної стопи"

В основу тактики хірургічного лікування гнійно-некротичних уражень діабетичної стопи покладено вивчення анамнезу, характер перебігу ЦД, супровідних захворювань і результатів обстеження: клінічна форма та глибина ураження структур стопи.

При ішемічній формі СДС з некрозом дистальних відділів стопи хірургічні втручання не виконували в ранні терміни (до появи зони демаркації). Ранні операційні втручання майже завжди в цих випадках призводять до прогресування зони некрозу з небезпечним розвитком вологої гангренени.

У пацієнтів із нейропатичною формою СДС можливий широкий спектр хірургічних втручань у ранні терміни з метою попередження швидкого поширення гнійної інфекції при відносно задовільному кровопостачанні.

Збереження опорної функції кінцівки було основною метою лікування хворих із діабетичною стопою. Малі хірургічні операції включали ампутацію пальців і сегментів стопи, широке розкриття гнійного вогнища та його санацію. За показаннями використовували 2–3-х разове операційне втручання. Перший етап виконували в перші години після поступлення хворого в стаціонар. Він включав розкриття гнійника, висічення нежиттєздатних тканин, дронування патологічного вогнища. Другий (третій) етапи – некректомія, радикальна хірургічна санація інфекційного вогнища під загальною анестезією після компенсації гіперглікемії та покращання параметрів гемостазу.

Ми використовували розпрацьовані нами методики операційних втручань на стопі (1/ спосіб лікування гнійних ран, патент на винахід № 42466 А 61 К 33/00, 2001; 2/ спосіб ампутації пальців при синдромі діабетичної стопи, деклараційний патент на корисну модель № 21651, 15.03.07, Бюл. 33, 2007 р.;

3/ спосіб формування кукси стопи при діабетичній гангрені, деклараційний патент на корисну модель № 22084, 10.04.07, Бюл. № 3, 2007), які передбачають виважене ставлення до ампутації сегменту стопи, зменшення частоти етапних операцій, збереження опорності кінцівки. При показах до ампутації I–III пальців стопи, проводилася також ампутація 1V–V пальців, а при гнійно - деструктивних процесах II–IV видаляли I і V пальці одним блоком. Такий підхід до ампутації пальців стопи дозволив зменшити кількість етапних операцій, запобігти повторні звертання хворих через 2–3 місяці.

Ампутація пальців у пацієнтів із синдромом діабетичної стопи має ряд особливостей і вимагає ощадливого поводження з тканинами. Шкіру та м'які тканини відсовують пінцетом або гострим гачком, діафіз кістки пересікають лише пилкою Джіглі. Використання грубих інструментів типу щипці Лістона або Люєра недопустимо із-за можливості травматизації м'яких тканин і роздавлювання кісткових фрагментів, яке призводить до пролонгації гнійно-некротичних уражень. Гемостаз здійснювали прошиванням судин та уникали електрокоагуляції.

Особливістю хірургічного лікування гнійно-некротичних уражень стопи було широке розкриття гнійного вогнища з подальшою його санацією. Якщо запалення не поширювалося за межі середини кісток заплесни і рентгенологічно не була порушена цілісність кісток стопи, проводили розкриття діабетичної флегмони та черезплеснову ампутацію стопи з некректомією сухожилкового та апоневротичного каркасу в межах здорових тканин.

У 9,64% хворих основної групи ми провели трансметатарзальну ампутацію стопи за Шарпом, після якої загоєння рани наступило на 5–6 днів швидше, ніж при операції за Шопаром або Лісфранком, краще зберігалася опорна функція нижньої кінцівки. Характер операційних втручань представлено в табл. 2.

Таблиця 2

Характер операційних втручань у хворих на СДС

Види операційних втручань	Кількість операційних втручань			
	основна група (n=212)		контрольна група (n=56)	
	абс.	%	абс.	%
1	2	3	4	5
Екзартикуляція пальців	41	16,47	9	12,5
Черезплеснові ампутації пальців	54	21,68	10	13,89
Розкриття флегмони стопи	31	12,45	9	12,5
Розкриття абсцесу стопи	6	2,41	2	2,78
Ампутація стопи за Лісфранком	2	0,8	3	4,17
Ампутація стопи за Шопаром	5	2,02	4	5,56
Ампутація стопи за Шарпом	24	9,64	2	2,78

<i>Продовження таб. 2</i>				
1	2	3	4	5
Висічення трофічних виразок стопи	4	1,6	3	4,17
Аутовенозне стегново-підколінне шунтування	12	4,82	1	1,38
Етапні нефректомії	27	10,84	10	13,89
Ампутація кінцівки на рівні стегна	14	5,62	8	11,11
Ампутація кінцівки на рівні гомілки	2	0,80	1	1,38
Пересадка шкіри за Тіршем	12	4,82	3	4,17
Реампутації	15	6,03	7	9,72
Всього	249	100,0	72	100,0

У пацієнтів з гнійно-некротичним ураженням п'яркової ділянки операційний розріз проводили через середину гнійно-запального вогнища. Після висічення некротичних м'яких тканин, видаляли секвестр п'яркової кістки та уникали найменшої її травматизації, особливо відриву п'яркового бугра, що може призвести до високої ампутації кінцівки.

У випадках виконання ампутаційно-резекційних операцій на стопі проводили іммобілізацію стопи задньою гіпсовою лонгетою впродовж 2–3 тижнів без навантаження кінцівки. Хірургічне лікування завершували пластичним закриттям рани, правильним формуванням кукси стопи або кінцівки. Перевагу надавали раннім реконструкційним операціям, спрямованим на надання стопі функційно вигідної форми, після чого здійснювали, при необхідності, раціональну ререзекцію кісток і пластику шкіри за Тіршем. З метою стимулювання та відновлення порушеного регіонарного кровообігу при ішемічній формі діабетичної стопи без виявів периферійної нейропатії проводили реконструкційні операційні втручання на магістральних судинах нижньої кінцівки (аутовенозне стегново-підколінне шунтування, профундопластика, ендартеректомія).

При поширенні гнійно-некротичного процесу вище гомілково-ступневого суглоба виконували ампутацію кінцівки, рівень якої визначали клінічними та інструментальними дослідженнями з урахуванням характеру магістрального кровообігу, віку та загального стану хворого.

Ампутацію на рівні гомілки проводили при наявності пульсації на підколінній артерії та ознак запалення тканин не вище нижньої третини гомілки. При оклюзії магістральних судин вище колінного суглоба здійснювали ампутацію кінцівки на рівні стегна.

При наявності анаеробної неклостридіальної інфекції, протягом 3-5 днів (в залежності від характеру перебігу процесу, очищення та регенерації тканин) рану залишали відкритою та проводили двічі на день її озонацію. В подальшому на рану накладали вторинні відтерміновані шви, забезпечивши її дренивання поліхлорвіні-

ловою трубкою діаметром 2–3 мм з перфораційними отворами посередині з виведеними кінцями над поверхнею шкіри. Це давало можливість щоденно промивати рану озонованим фізіологічним розчином та антисептиками. Після затихання в рані запальних явищ дренаж видаляли. Лише у 2 пацієнтів із 37 (5,4%) прооперованих таким методом, виникла необхідність проведення повторних операційних втручань.

Для покращання результатів лікування застосовували аутодермальну пластику ран вільним перфораційним шкірним клаптем. Готовність рани до пластичного закриття оцінювали за клінічними ознаками (відсутність некротичних тканин і перифокального запалення) і такими об'єктивними критеріями, як показники шкірної температурної реакції. Сукупність цих ознак дозволяє об'єктивно прогнозувати добрі результати аутодермопластики.

Найбільш перспективним способом лікування хворих на ЦД з гнійними ранами вважаємо активний хірургічний метод. Ощадлива хірургічна тактика на фоні надзвичайної лабільності та обширності обмінних процесів у хворих на ЦД призводить до тяжких ускладнень, включаючи декомпенсацію ЦД і загострення гнійного процесу. Поскільки наявність гнійного вогнища погіршує обмінні процеси в організмі хворих на ЦД, то існує необхідність раннього та радикального його видалення.

Лікування хворих з гнійно-некротичними ураженнями нижніх кінцівок вважаємо дуже складною проблемою, яка сьогодні вимагає принципово інших тактичних і лікувальних підходів. Для вирішення цієї проблеми потрібні знання декількох фахівців: ендокринолога, загального і судинного хірургів, невропатолога, фізіолога та патофізіолога, щоб здійснювати комплексний підхід до обстеження та ведення хворих, а також постійну корекцію лікування із застосуванням найсучасніших методик³.

Проведеними в Швеції дослідженнями доведено, що ефективне консервативне лікування запобігає ампутації нижніх кінцівок і заощаджує до 80% вартості лікування, не враховуючи емоційних, професійних та економічних затрат пацієнтів та їх родин, яких вимагає ампутація. Одним з найважливіших компонентів лікування пацієнтів із гнійно-некротичною діабетичною стопою є місцеве лікування ран. Нами запропонована й успішно використовується рідина для загоєння ран (РЗР), яка, згідно з результатами проведених досліджень, оптимізує очищення та заживлення ран. До її складу входять димексид, трипсин, рифампіцин, метронідазол, новокаїн та адреналін гідрохлорид (авторське посвідчення А 61 К33/00, 2001).

В основній групі пацієнтів із СДС проведено 206 (82,7%) економних операцій на стопі, 12 (4,82%) – судинних корекцій кровообігу нижніх кінцівок, 2 (0,8%) – ампутації на рівні гомілки, 14 (5,62%) – на рівні стегна.

3 Комплексне лікування пацієнтів із синдромом діабетичної стопи / В. С. Заремба, І. Б. Вихопень, М. П. Павловський // Act. Med. Leopold. 2007. Т. XIII, № 3. С. 69-75; Сучасний підхід до лікування синдрому діабетичної стопи / М. П. Павловський, В. С. Заремба, Н. Р. Федчишин // Act. Med. Leopold. 2008. № 3; Принципи хірургічного лікування синдрому діабетичної стопи / Б. О. Матвійчук, В. С. Заремба, А. В. Миськів та ін. / Прак. медицина. Наук.-прак. журн. 2005. Т. XI, № 3. С. 53-57.

Хворим контрольної групи, яким проводили стандартне лікування ЦД, ускладненого синдромом діабетичної стопи, ампутацію на рівні гомілки виконали у 1 (1,38%) хворого, що в 1,7 рази перевищує показник основної групи; на рівні стегна – у 8 (11,11%), у 2 рази вище показника основної групи. Ампутації за Лісфранком склали 4,17% (в основній і 0,8%); за Шопаром – 5,56% (в основній групі – 2,02%). Ампутацію за Шарпом (більш раціональну) виконано лише у 2 (2,78%) випадках проти 24 (9,64%) у хворих основної групи. У 2 пацієнтів контрольної групи через три місяці після черезплеснової ампутації I-III пальців стопи наступив перелом IV–V плеснових кісток з явищами остеомієліту, що викликало необхідність проведення повторної операції.

Таким чином, завдяки проведеному лікуванню опорність ураженої стопи вдалося зберегти у 90,4% пацієнтів основної групи та у 68,6% - контрольної. Високі ампутації виконано у 16 (6,42%) в основній групі хворих і у 9 (12,49%) - в контрольній. Летальність в основній групі хворих склала 2,36% - померли 3 пацієнти, які поступили в стаціонар без попереднього спостереження та лікування в поліклінічних умовах у тяжкому стані з генералізацією інфекційного процесу та загрозою життю. В контрольній групі померли 4 (5,6%) хворих (рис. 3).

Моніторинг результатів застосування лікувально-діагностичного алгоритму в лікуванні хворих на ЦД, ускладнений синдромом діабетичної стопи, проводили протягом трьох років. В основній групі пацієнтів результати були задовільними, їм не проводили додаткових операційних втручань, вони продовжували вести активний спосіб життя, могли пересуватися без сторонньої допомоги і допоміжних предметів, повернулися до праці та активного життя.

Серед пацієнтів контрольної групи протягом першого року після високої ампутації померли 5 (6,9%) хворих від серцево-судинних та тромбоемболітичних ускладнень. У них виникли проблеми з протезуванням, внаслідок рецидивів виразок на куксі нижніх кінцівок.

Висновки

1. Застосування розпрацьованого алгоритму діагностики та комплексного підходу до хірургічного лікування синдрому діабетичної стопи ускладненого гнійно-некротичними ураженнями допомогло визначити оптимальні строки операційних втручань.
2. Використання органозберігальних операцій на стопі, зокрема трансметатарзальних ампутацій за Шарпом, сприяло у 90,4% хворих зберегти опорну функцію нижньої кінцівки, зменшити кількість високих ампутацій до 6,42% ($p < 0,001$), знизити рівень загальної летальності до 2,36%.

Заремба Євгенія Хомівна

академік АНВОУ, д.мед.н, професор кафедри сімейної медицини ФПДО

Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького

<https://orcid.org/0000-0003-1358-0182>

Федечко Мар'яна Йосипівна

асистент кафедри сімейної медицини ФПДО

Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького

Україна

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕБІГУ ІШЕМІЧНОЇ ХВОРОБИ СЕРЦЯ У ПОЄДНАННІ З ХРОНІЧНИМ ОБСТРУКТИВНИМ ЗАХВОРЮВАННЯМ ЛЕГЕНЬ

Дослідження патогенезу та особливостей перебігу ішемічної хвороби серця (ІХС) у поєднанні з захворюваннями різних органів та систем є актуальною проблемою сьогодення, оскільки ІХС є основною причиною смертності в світі та в Україні¹.

Одним з найбільш поширених поєднань є захворювання серцево-судинної та дихальної систем, зокрема ІХС та хронічного обструктивного захворювання легень (ХОЗЛ). В Україні на ІХС хворіють близько 15,9% чоловіків та 16,4% жінок². Зростає кількість хворих на ХОЗЛ. За даними ВООЗ, ця патологія знаходиться на четвертому місці за рівнями захворюваності та смертності³, в Україні поширеність ХОЗЛ становить 7%⁴. У пацієнтів середніх та старших вікових групах ІХС поєднуються з ХОЗЛ у 48-62% випадків⁵.

Атеросклероз, ІХС і ХОЗЛ мають спільні фактори ризику, зокрема, куріння, та спільні елементи патогенезу. Сьогодні їх розглядають як результат імунного запалення, викликаного ксенобіотиками та продуктами життєдіяльності бактерій і вірусів⁶.

- 1 Коваленко В. Н. Адекватная терапия пациентов с острым коронарным синдромом: возможности реализации европейских стандартов в реалиях отечественной системы здравоохранения / В. Н. Коваленко, А. Н. Лутай // *Здоров'я України*. – 2008. - № 13-14. – С. 18–19.
- 2 Горбась І. М. Ішемічна хвороба серця: епідеміологія і статистика / І. М. Горбась // *Здоров'я України*. – 2009. – № 3. – С. 34–35
- 3 International variation in the prevalence of COPD (The BOLD Study): a population-based prevalence study / Buist A. S., McBurnie M. A., Vollmer W.
- 4 Фещенко Ю. И. ХОЗЛ в Украине: проблемы и пути решения / Ю. И. Фещенко // *Здоров'я України*. – 2009. – № 9/1. – С. 3–4.
- 5 Путинцева Н. В. Хронический обструктивный бронхит, сочетанный с ишемической болезнью сердца: клиническая характеристика / Н. В. Путинцева // *Український медичний альманах*. – 2003. – Т.6, № 2. – С. 176–179.
- 6 The natural history of chronic obstructive pulmonary disease / Mannino D. M., Watt G., Hole D. [et al.] // *European respiratory journal*. – 2006. – V. 27. – P. 627–643.

Доведено, що ХОЗЛ часто передуює виникненню та розвитку ІХС⁷. Висвітлені окремі механізми розвитку серцево-судинних ускладнень у пацієнтів з ХОЗЛ. Вважається, що хронічна гіпоксія, характерна для ХОЗЛ, веде до порушення метаболічних процесів, змінює гемореологічні властивості за типом гіперкоагуляції, провокує тромбоутворення⁸. Наявність ХОЗЛ збільшує ризик смерті від ІХС на 50%. Цей ризик зростає незалежно від куріння. Серцево-судинні ускладнення виникають у третини хворих з ХОЗЛ. При зниженні ОФВ₁ на 10% смертність від серцево-судинних захворювань зростає на 28%⁹.

Важлива роль у прогресуванні ІХС належить імунологічним змінам, підвищенню рівня СРП і фібриногену. СРП, зв'язуючись з модифікованими ХС-ЛПНЩ, активує систему комплементу, впливає на Т- і В- лімфоцити¹⁰. Встановлено, що атеросклеротичні бляшки можуть продукувати СРП, який здатний пошкоджувати ендотелій і підтримувати локальний запальний процес¹¹. Існує думка, що ХОЗЛ може бути незалежним фактором ризику розвитку ІХС¹².

Дослідження останніх десятиріч показали, що інфекція має важливе значення у розвитку атеросклерозу та загостренні ХОЗЛ¹³. Експериментально на тваринах доведено певне значення *Chlamydomphila pneumoniae* у патогенезі цих захворювань¹⁴.

Встановлено високий рівень наявності *Chlamydomphila pneumoniae* та її геніа в атеросклеротичних бляшках¹⁵. Хламідіофільна інфекція відіграє важливу роль у розвитку та виникненні загострень ХОЗЛ. Відмічено достовірне підвищення титру антитіл проти *Chlamydomphila pneumoniae* у пацієнтів з частими загостреннями ХОЗЛ¹⁶.

- 7 Sin D.D. Why are patients with chronic obstructive pulmonary disease at increased risk of cardiovascular diseases? The potential role of systemic inflammation in chronic obstructive pulmonary disease / D. D. Sin, S. F. P. Man // *Circulation*. – 2003. – V. 107. – P. 1514; Рыбалко Г. С. Взаимосвязь течения хронического бронхита и ишемической болезни сердца / Г. С. Рыбалко // *Український медичний альманах*. – 2004. – Т. 7, № 2. – С. 149–150.
- 8 Путинцев В. И. Характеристика гемореологических процессов у больных хроническим обструктивным бронхитом в сочетании с ишемической болезнью сердца / В.И. Путинцев, С.В. Ярцева // *Лікарська справа*. – 2004. – № 8. – С. 23–26.
- 9 Sin D.D. Why are patients with chronic obstructive pulmonary disease at increased risk of cardiovascular diseases? The potential role of systemic inflammation in chronic obstructive pulmonary disease / D. D. Sin, S. F. P. Man // *Circulation*. – 2003. – V. 107. – P. 1514.
- 10 Ross R. Atherosclerosis – an inflammatory disease / R. Ross // *NEJM*. – 1999 – V. 340, № 2. – P. 115–126.
- 11 Ватутин Н. Т. С-реактивный белок и атеросклероз. Часть I / Н. Т. Ватутин, В. А. Чупина // *Український кардіологічний журнал*. – 2005. – № 1. – С. 110 – 113.
- 12 Finkelstein J. Chronic obstructive pulmonary disease as an independent risk factor for cardiovascular morbidity / J. Finkelstein, C. E. Scharf // *International journal chronic obstructive pulmonary disease*. – 2009. – V.4, №3. – P. 337–349.
- 13 Нетяженко В. З. Роль інфекційного чинника у розвитку та прогресуванні атеросклерозу та його ускладнень / В. З. Нетяженко, О. В. Пленова // *Ліки України*. – 2005. – № 12. – С. 4–9.
- 14 Anzueto A. Exacerbations of chronic obstructive pulmonary disease / A. Anzueto, S. Sethi, F. J. Martinez // *The Proceedings of the american thoracic society*. – 2007. – V. 4. – P. 554–564.
- 15 Infection with *Chlamydia pneumoniae* accelerates the development of atherosclerosis and treatment with azithromycin prevents it in a rabbit model / Muhlestein J. B., Anderson J. L., Hammond E.H. [et al.] // *Circulation*. – 1998. –V. 98. – P. 633-636.
- 16 *Chlamydia pneumoniae* and chronic bronchitis: association with severity and bacterial clearance following treatment / F. Blasi, S. Damato R. Cosentini // *Thorax*. – 2002. – V. 57. – P. 672–676.

При хронічній інфекції персистенція мікроорганізмів у нижніх дихальних шляхах провокує тривалий запальний процес у хворих на ХОЗЛ. В умовах системного запального процесу відбувається атерогенна модифікація ліпідів, особливо ХС ЛПНЩ та ХС ЛПДНЩ, що призводить до прогресування атеросклерозу та виникнення ускладнень, зокрема, гострого коронарного синдрому (Панюгова Е. В., 2009, Recio-Mayoral A., 2009).

Таким чином, широке розповсюдження ІХС у поєднанні з ХОЗЛ вимагає пошуку етіологічних та патогенетичних механізмів їх розвитку, удосконалення діагностики, дослідження факторів ризику виникнення ускладнень, покращання результатів лікування.

Мета дослідження. Підвищити ефективність діагностики нестабільної стенокардії в поєднанні з хронічним обструктивним захворюванням легень на основі вивчення ліпідного спектра крові, показників системного запалення, імунної реактивності організму, мікробіологічного дослідження мікрофлори дихальних шляхів і виявлення взаємозв'язків досліджуваних показників з хламідофільною інфекцією.

Матеріал і методи дослідження. Обстежено 118 хворих, яких поділено на три клінічні групи: до першої групи увійшли 44 пацієнти з НС в поєднанні з ХОЗЛ в стадії загострення (середній вік – $61,8 \pm 1,3$), до другої – 40 хворих на НС (середній вік – $56,6 \pm 1,4$), до третьої – 34 пацієнти з ХОЗЛ в стадії загострення (середній вік – $58,5 \pm 1,6$ років). Контрольну групу склали 20 здорових осіб відповідного віку і статі. Пацієнти кожної з груп поділені на підгрупи: А – серопозитивні щодо хламідофільної інфекції, Б – серонегативні. Дослідження проводили на першу та сьому добу перебування в стаціонарі.

Для вивчення особливостей впливу *Chlamidophila pneumoniae* на досліджувані показники хворих рандомізовано за ознакою наявності чи відсутності серологічних ознак хламідофільної інфекції, незалежно від основної патології, а серопозитивних – поділено на групи, в одній з яких виявлялись серологічні маркери активної інфекції, а в другій – латентної хламідофільної (*C. pneumoniae*) інфекції.

У дослідження не включали хворих зі серцевою недостатністю III стадії, гострим інфарктом міокарда, гострими пневмоніями, онкологічними та системними захворюваннями сполучної тканини, хворобами печінки, нирковою та печінковою недостатністю.

Діагноз нестабільної стенокардії встановлювали згідно критеріїв, рекомендованих Комітетом експертів BOOЗ (Ischemic heart diseases Register, Copenhagen, 1976 р.), Європейською асоціацією кардіологів (Guidelines for the diagnosis and treatment of non-ST-segment elevation acute coronary syndromes, 2007), Рекомендацій з ведення хворих з гострими коронарними синдромами: гострі коронарні синдроми без стійкої елевації сегмента ST Української асоціації кардіологів (2007).

Хронічне обструктивне захворювання легень діагностовано згідно критеріїв Global strategy for the diagnosis, management, and prevention of chronic obstructive pulmonary disease (GOLD, 2001) та наказу № 128 від 19.03.2007 р. МОЗ України.

Діагностичними критеріями активної хламідофільної інфекції служили виявлені антихламідофільні Ig M у високих титрах (1: 100), двократне зростання титру Ig G в динаміці чи поява антихламідофільних антитіл у серонегативних осіб. На наявність латентної чи перенесеної в анамнезі інфекції вказували антихламідофільні Ig G, у титрах (1:10 – 1:20), які не наростали при динамічному спостереженні.

Оцінку стану імунітету проводили шляхом визначення абсолютної та відносної кількості лімфоцитів і їх субпопуляцій: загальних Т-лімфоцитів (CD 3+), Т-хелперів (CD 4+), Т-кілерів (CD 8+), NK-клітин (CD 16+), В-лімфоцитів (CD 20+), Т-лімфоцитів з рецепторами до інтерлейкіну 2 (CD 25+) непрямим флюоресцентним методом за допомогою моноклональних антитіл. Визначали рівень циркулюючих імунних комплексів (ЦІК) в сироватці крові. Оцінювали імунорегуляторний індекс (ІРІ) – відношення CD4+/CD8+ . Визначення сироваткових імуноглобулінів (Ig) A, M, G проводили методом радіальної імунодифузії в гелі.

Рівень С-реактивного протеїну (СРП) досліджували імуноферментним методом за допомогою реактивів фірми «DRG» (США), вміст загального фібриногену – за П.А. Рутберг (1961). Дослідження ліпідного спектра крові проводили колометричним ферментативним методом реактивами фірми «HUMAN» (Німеччина), серологічні дослідження – з визначенням рівня антихламідофільних імуноглобулінів класів Ig M та Ig G методом імуноферментного аналізу.

Для бактеріологічного дослідження використовували матеріал з ротоглотки та нижніх дихальних шляхів. Після посівів на відповідні середовища ідентифікували виділені збудники шляхом використання диференціально-діагностичних середовищ, тестових систем «StaphyloTest», «StreptoTest», «Enterotest».

Показники функції зовнішнього дихання визначали на комп'ютеризованому апараті «Кардіо+», ехокардіографічні обстеження здійснювали за допомогою ультрасонографа «Acupro Cypress Siemens».

Статистичне опрацювання проводили за допомогою програми Microsoft Office Excel. Показники представлені у вигляді $M \pm m$, де M – середнє арифметичне, m – середня похибка. Для порівняльної характеристики результатів використовували t-критерій Стьюдента. Відмінності між показниками вважалися достовірними при $p < 0,05$.

Для кількісної оцінки взаємозв'язку між факторами взаємного обтяження НС та ХОЗЛ застосовували кореляційний аналіз.

Оцінку щільності взаємозв'язку між досліджуваними показниками проводили за допомогою визначення лінійного коефіцієнта кореляції Пірсона (r). При значенні $r = 0,01-0,3$ силу зв'язку вважали слабкою, при $r = 0,31-0,7$ – помірною, при $r = 0,71-$

1,00 – сильною. Позитивне значення коефіцієнта свідчить про пряму залежність між величинами, негативне – про обернену.

Результати дослідження та їх обговорення. За даними анамнезу, у 81,8% хворих на НС в поєднанні з ХОЗЛ розвиток легеневої патології передував виникненню симптомів НС.

Середні показники функції зовнішнього дихання (ФЗД) у хворих I та III груп не відрізнялися, а показники ОФВ₁ були достовірно нижчими, ніж у хворих на НС.

Основними скаргами були: біль за грудиною, біль в грудній клітці іншої локалізації (56,8%), кашель з виділенням слизистого (40,9%) і гнійного (36,4%) харкотиння, задишка при фізичному навантаженні (59,1%) або в спокої (40,9% хворих).

Порушення серцевого ритму та провідності виявлено у 31 (70,4%) хворого на НС в поєднанні з ХОЗЛ, що достовірно частіше, ніж у хворих на НС, де аритмії спостерігали у 14 (35,0%) осіб. У групі хворих на ХОЗЛ аритмії виявлено у 22 (64,7%) пацієнтів. У I групі найчастіше спостерігали синусову тахікардію – в 9 (20,5%), миготливу аритмію – у 8 (18,1%) осіб. У одного (2,3 %) пацієнта МА поєднувалася з блокадою правої ніжки пучка Гіса, в одного (2,3 %) – з шлуночковою екстрасистолією. Шлуночкову екстрасистолію виявлено у 6 (13,6 %) осіб, синусову брадикардію – у 2 (4,5%) хворих. Блокаду правої ніжки пучка Гіса зустрічали у 2 (4,5%), а блокаду лівої ніжки пучка Гіса – у 3 (6,8%) хворих. У II групі найчастішими проявами аритмій була шлуночкова екстрасистолія – у 7 (17,5%) хворих, у III – синусова тахікардія – у 15 (44,7 %) пацієнтів.

Висока частота виникнення порушень серцевого ритму та провідності у хворих на НС в поєднанні з ХОЗЛ може бути пов'язана з хронічною гіпоксією, яка зумовлює компенсаторну синусову тахікардію, дилатацією передсердь, що провокує виникнення МА. Локальна ішемія міокарда, характерна для НС, сприяє утворенню в міокарді ектопічних вогнищ збудливості, що веде до розвитку шлуночкових екстрасистолій.

Хронічна гіпоксія та системне запалення провокують виникнення метаболічних порушень у міокарді і, як наслідок, зміни функції міокарда. При ехокардіографічному дослідженні у хворих на НС в поєднанні з ХОЗЛ виявлено збільшення середніх розмірів лівого передсердя (ЛП) на 15,4%, порівняно з пацієнтами з ХОЗЛ ($p < 0,05$), та правого шлуночка на 12,6% ($p < 0,01$), порівняно з хворими на НС. Відмічено зниження скоротливої здатності лівого шлуночка: фракція викиду (ФВ) лівого шлуночка у I групі була нижчою на 19,2%, ніж у II ($p < 0,05$), та на 20,8% – ніж у III групі ($p < 0,05$).

Встановлено прямий кореляційний зв'язок середньої сили між функціональним станом міокарда – фракцією викиду лівого шлуночка (ФВ) та показником функції зовнішнього дихання (ОФВ₁): $r = 0,51$ ($p < 0,01$).

Таким чином, клінічний перебіг захворювання у пацієнтів з НС в поєднанні з ХОЗЛ характеризується певними особливостями. У більшості пацієнтів розвитку НС пере-

дує ХОЗЛ. Пацієнти з поєднаною патологією часто скаржаться на біль в грудній клітці та задишку в спокої. У цих хворих частіше виникають порушення серцевого ритму та провідності. При ехокардіографічному обстеженні у хворих на НС в поєднанні з ХОЗЛ спостерігається істотне зниження скоротливої здатності лівого шлуночка та дилатація правого шлуночка серця, яка може бути зумовлена легеневою гіпертензією.

Зміни імунологічної реактивності організму. В результаті дослідження імунологічних показників у всіх групах встановлено депресію Т-клітинного імунітету, що проявляється зниженням абсолютного та відносного рівня загальних Т-лімфоцитів (CD 3+), Т-хелперів (CD 4+), Т-кілерів (CD 8+) та активацію гуморального імунітету.

У першу добу спостереження в хворих на НС в поєднанні з ХОЗЛ виявлено зниження абсолютної кількості загальних Т-лімфоцитів (CD 3+) на 21,2% у порівнянні з хворими на ХОЗЛ. У пацієнтів I групи спостерігали зниження відносного рівня Т-кілерів – CD 8+ ($p < 0,001$) і підвищення відносного рівня NK-клітин CD 16+ ($p < 0,05$) порівняно з хворими III групи. Підвищення рівня NK-клітин найбільш виражене у I групі, що може свідчити про значне антигенне навантаження у хворих з поєднаною патологією.

При динамічному спостереженні виявлено поглиблення депресії Т-клітинної та активацію гуморальної ланки імунітету, які найбільш інтенсивно проявлялися у хворих на НС у поєднанні з ХОЗЛ: зниження відносного рівня загальних Т-лімфоцитів CD 3+ ($p < 0,05$), Т-хелперів – CD 4+ ($p < 0,01$), підвищення відносного рівня В-лімфоцитів – CD 20+ ($p < 0,01$) і збільшення на 16,7% їх абсолютного рівня ($p < 0,05$).

Рівень циркулюючих імунних комплексів (ЦІК) у хворих на НС в поєднанні з ХОЗЛ на 10,7% перевищував показники пацієнтів з НС ($p < 0,05$). На сьому добу спостереження показники ЦІК серед пацієнтів I групи підвищилися на 13,5%, у II – на 9,1%, у III – на 15,1%. Рівень імуноглобулінів класу G у хворих на НС у поєднанні з ХОЗЛ був вищим, ніж у пацієнтів з НС ($p < 0,05$).

Такі імунні порушення при НС в поєднанні з ХОЗЛ можна пояснити активацією хронічного запального процесу.

Показники системного запалення. В усіх групах виявлено підвищення рівня СРП порівняно з контролем. У хворих на НС в поєднанні з ХОЗЛ (I група) середні показники СРП перевищували контрольні значення у 5,5 разів ($p < 0,001$) і на 57,4% – рівень у хворих на НС (II група). У пацієнтів з ХОЗЛ (III група) рівень СРП був нижчим на 27,4%, ніж у I-й групі. Через сім діб у всіх групах спостерігалось зниження рівня СРП: у I на 16,7%, у II – на 17,3%, у III – на 22,2%.

У I групі рівень ЗФ на 17,2% перевищував показники II ($p < 0,05$) і на 14,9% III груп ($p < 0,05$).

На сьому добу виявлено тенденцію до зниження ЗФ, проте достовірної різниці не відмічено у жодній з груп ($p > 0,05$).

Результатами проведеного дослідження в усіх групах встановлено підвищення рівня СРП у пацієнтів з порушенням ритму серця чи провідності порівняно з хворими без аритмій ($p < 0,05$). Відмічено аналогічні зміни рівня фібриногену ($p < 0,05$).

Кореляційний аналіз виявив середньої сили обернені кореляційні взаємозв'язки між рівнями СРП та фракцією викиду ЛШ ($r = -0,45$; $p < 0,01$) і функцією зовнішнього дихання (ОФВ_1) ($r = -0,53$; $p < 0,01$).

Зміни ліпідного спектра крові. При дослідженні ліпідного спектра крові найбільш суттєву різницю спостерігали між показниками I і II груп. У хворих на НС в поєднанні з ХОЗЛ виявлено на 27,3% нижчий рівень ЗХС, ніж у пацієнтів з НС ($p < 0,01$). Гіперхолестеринемію виявлено у 27,3% хворих на НС в поєднанні з ХОЗЛ, тоді як у пацієнтів з НС вона зустрічалася у 2,1 рази частіше – у 57,5% осіб. У I групі відмічено підвищення рівня ХС ЛПДНЩ ($p < 0,05$) і ТГ ($p < 0,05$), ці показники були достовірно нижчими, ніж у II групі. Між показниками рівня ЗХС, ХС ЛПНЩ, ХС ЛПДНЩ і ТГ першої та третьої груп різниці не виявлено.

У хворих на НС в поєднанні з ХОЗЛ спостерігали найбільш істотні зміни рівня ХС ЛПВЩ, який знизився на 13,5% ($p < 0,05$) через сім днів спостереження.

Такі зміни ліпідного спектра крові у хворих з поєднаною патологією можуть бути пов'язані з ураженням сурфактанту і відповідають даним окремих досліджень (Панчишин М.В., 2002).

Отже, для НС в поєднанні з ХОЗЛ характерним є виражений системний запальний процес, який проявляється істотним підвищенням рівня СРП та ЗФ.

При дослідженні ліпідного спектра крові у пацієнтів з НС в поєднанні з ХОЗЛ виявлено достовірне зниження ХС ЛПВЩ і підвищення ХС ЛПДНЩ та ТГ порівняно з контрольними показниками на фоні практично нормального рівня ЗХС та ХС ЛПНЩ.

З метою визначення *поширеності хламідофільної інфекції* було проведено дослідження специфічних антихламідофільних імуноглобулінів у сироватці крові обстежених хворих. Визначали специфічні антитіла класу Ig M на першу добу та антитіла класу Ig G у першу та сьому добу спостереження.

Серологічні ознаки хламідофільної інфекції виявлені у 65,9% хворих з НС в поєднанні з ХОЗЛ, 52,5% пацієнтів з НС і у 58,8% хворих на ХОЗЛ (табл. 2).

Серологічні ознаки активної хламідофільної інфекції частіше відмічено у I групі, порівняно з III (52,2% та 26,5%, $p < 0,05$) і у 1,5 рази частіше, ніж у II. На відміну від I і II груп, для яких характерною була вища частота активної інфекції, у III групі переважали хворі з ознаками латентної (26,6% проти 32,2%).

Аналіз впливу хламідофільної інфекції на показники імунної реактивності організму проведено в два етапи. На першому етапі аналізували вплив інфекції на досліджувані показники у всіх групах, на другому – порівнювали результати дослідження у хворих з позитивними серологічними маркерами хламідофіль-

ної інфекції з показниками серонегативних пацієнтів незалежно від основної патології.

При дослідженні імунологічних показників більш істотні зміни виявлено у серопозитивних до *Chlamydomphila pneumoniae* хворих: нижчий відносний рівень CD 3+ ($p < 0,01$) та CD 4+ ($p < 0,05$), ніж у серонегативних пацієнтів, підвищення як відносних ($p < 0,05$), так і абсолютних – на 29,7% ($p < 0,01$) показників рівня В-лімфоцитів та імуноглобулінів класу G – на 14,1% ($p < 0,01$). Рівень ЦІК в інфікованих хворих був на 13,1% ($p < 0,01$) вищим порівняно з неінфікованими.

Виявлено достовірно вищий рівень СРП ($p < 0,01$) та фібриногену ($p < 0,05$) в інфікованих *Chlamydomphila pneumoniae* пацієнтів, у 80% з них СРП становив більше 3 мг/л, тоді як у серонегативних лише у 50% хворих.

При порівнянні *показників ліпідного спектра крові* пацієнтів із серологічними ознаками хламідофільної інфекції з аналогічними показниками контрольної групи достовірних відмінностей між рівнем ЗХС та ХС ЛПНЩ не виявлено. У серопозитивних хворих виявлено зниження (на 21,4%) ХС ЛПВЩ ($p < 0,01$), підвищення рівня ХС ЛПДНЩ на 61,9% ($p < 0,01$), ТГ – на 61,7 % ($p < 0,01$) у порівнянні з контролем.

В осіб із серологічно підтвердженою хламідофільною інфекцією рівень ЗХ був на 18,1% нижчим, ніж у неінфікованих ($p < 0,01$). Встановлено, що гіперхолестеринемія зустрічається у 2,3 рази частіше серед неінфікованих, ніж серед інфікованих. У серопозитивних пацієнтів виявлено на 22,9% нижчий рівень ХС ЛПВЩ ($p < 0,05$) та на 20,1% – ХС ЛПНЩ ($p < 0,01$). Показники рівня ХС ЛПДНЩ та ТГ у інфікованих хворих були такими ж високими, як і в неінфікованих.

Отже, хламідофільна інфекція може мати негативний вплив на ліпідний обмін, особливо на такі фракції ліпідів, як ХС ЛПВЩ, ХС ЛПДНЩ та ТГ.

При *ехокардіографічному обстеженні* в інфікованих хворих спостерігали зниження скоротливої здатності ЛШ. У серопозитивних хворих виявлено на 15,6% нижчу ФВ, ніж у серонегативних ($p < 0,05$).

Серед інфікованих хворих у 45 осіб виявлено серологічні критерії активної, у 25 – латентної чи перенесеної в анамнезі хламідофільної інфекції.

Більш глибокі зміни *імуної реактивності організму* спостерігали у хворих з латентною інфекцією – відмічено нижчий відносний рівень загальних Т-лімфоцитів CD 3+ ($p < 0,05$) і Т-хелперів CD 4+, абсолютний їх рівень був на 16% нижчий, ніж у пацієнтів з активною інфекцією. Відмічено підвищення відносних показників рівня В-лімфоцитів ($p < 0,05$).

Показники системного запалення. У хворих з активною хламідофільною інфекцією рівень СРП перевищував показники пацієнтів з латентною на 46,9% ($p < 0,01$), а рівень фібриногену – на 6,4%. Серед інфікованих хворих, в яких виявлено антихламідофільні імуноглобуліни тільки класу Ig G, рівень СРП був нижчим

на 52,9%, порівняно з хворими, у яких відмічено антихламідофільні імуноглобуліни класів Ig M або Ig M і Ig G ($p < 0,01$).

У хворих із серологічними ознаками активної хламідофільної інфекції підвищений рівень ЗХС (вище 5,2 ммоль/л) виявлено у 1,5 рази частіше, ніж при латентній – у 24,4% і 16% випадків відповідно. У цій групі також встановлено зниження показників ХС ЛПВЩ (на 9,4%) та підвищення рівнів ХС ЛПДНЩ і ТГ (на 40,7% і 40% відповідно) - у порівнянні з пацієнтами з латентною інфекцією.

При активній хламідофільній інфекції відмічено значне зниження скоротливої здатності лівого шлуночка серця. ФВ у таких пацієнтів була на 16,9% нижчою, ніж у хворих з латентною інфекцією ($p < 0,05$), що може бути зумовлено високою інтенсивністю системного запалення, характерного для активного інфекційного процесу.

При дослідженні мікрофлори дихальних шляхів у пацієнтів з НС в поєднанні з ХОЗЛ найчастіше виявляли β -гемолітичні стрептококи та стафілококи як у моно-, так і в змішаних культурах.

Встановлено, що рівень СРП у пацієнтів, в яких виявлено β -гемолітичні стрептококи в чистій культурі або в комбінації з іншими бактеріями, був вищим, ніж у хворих з іншим складом мікрофлори.

Таким чином, для хворих з НС у поєднанні з ХОЗЛ характерна висока частота виявлення серологічних ознак хламідофільної інфекції, під впливом якої поглиблюються імунні порушення, зміни ліпідного спектра крові та відбувається активація системного запального процесу. Достовірне зниження ФВ лівого шлуночка відмічено у пацієнтів з хламідофільною інфекцією, особливо при наявності серологічних ознак активності інфекційного процесу.

Бактерійна флора, виділена з харкотиння хворих, є одним із факторів, які призводять до прогресування системного запалення у пацієнтів з НС в поєднанні з ХОЗЛ. β -гемолітичні стрептококи, які найчастіше виділяли як в чистій культурі, так і в комбінаціях з іншими мікроорганізмами, сприяли підвищенню рівня СРП у хворих з поєднаною патологією.

ВИСНОВКИ

1. Розвиток НС в поєднанні з ХОЗЛ супроводжується зниженням скоротливої здатності лівого шлуночка і високою частотою порушень серцевого ритму та провідності, серед яких найчастіше виявляється синусова тахікардія, миготлива аритмія та шлуночкова екстрасистолія.

2. У хворих на НС в поєднанні з ХОЗЛ розвивається виражений системний запальний процес, який проявляється підвищенням рівня СРП та фібриногену на фоні депресії Т-клітинної та активації гуморальної ланки імунітету, про що свідчить зниження рівня загальних Т-лімфоцитів (CD 3+) і Т-хелперів (CD 4+), підвищення рівня В-лімфоцитів (CD 20+) та імуноглобулінів класу G.

3. Зміни ліпідного спектра крові у хворих на НС в поєднанні з ХОЗЛ характеризуються істотним зниженням ХС ЛПВЩ ($p < 0,05$), підвищенням ХС ЛПДНЩ та ТГ при відсутності суттєвих змін рівня ЗХС та ХС ЛПНЩ.

4. Для НС в поєднанні з ХОЗЛ характерна висока частота виявлення серологічних ознак хламідофільної інфекції, яка поглиблює імунологічні порушення, активує системний запальний процес, викликає атерогенні зміни ліпідного спектра крові, негативно впливає на скоротливу здатність міокарда.

5. У харкотинні хворих на НС в поєднанні з ХОЗЛ найчастіше виявляли стрептококи, зокрема β -гемолітичні, поєднання стрептококів з хламідофільною інфекцією, що стимулює системний запальний процес, підвищує рівень СРП та фібриногену.

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-003-93-102

Заремба Євгенія Хомівна

академік АНВОУ, д-р. мед. наук, професор кафедри сімейної медицини ФПДО

Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького

МОЗ України

ORCID ID: 0000-0003-1358-0182

Гук-Лешневська Зоряна Орестівна

канд. мед. наук, доцент кафедри внутрішньої медицини № 2

Львівського національного медичного університету імені

Данила Галицького МОЗ України

ORCID ID: 0000-0003-0974-4850

Лешневський Орест Богданович

лікар-хірург Західноукраїнського спеціалізованого дитячого медичного центру

Україна

ОСОБЛИВОСТІ УРАЖЕННЯ СЕРЦЕВО-СУДИННОЇ СИСТЕМИ ПРИ ГОСТРОМУ ПОШКОДЖЕННІ ПІДШЛУНКОВОЇ ЗАЛОЗИ

Про зв'язок серцево-судинних хвороб (ішемічної хвороби серця та артеріальної гіпертензії, зокрема) із розвитком гострого та хронічного панкреатиту останнім часом в науковій літературі з'являються окремі повідомлення¹. Є роботи про спільні

1 Cardiovascular disease and risk of acute pancreatitis in a population-based study / T.S. Bexelius, R. Ljung, F. Mattsson, J. Lagergren // *Pancreas*. 2013. Vol. 42, №6. P. 1011-1015; Risk factors for pancreatitis in older women: the Iowa Women's Health Study / A.E. Prizment, E.H. Jensen, A.M. Hopper et al. // *Ann Epidemiol*. 2015. Vol. 25, №7. P. 544-548.

клінічні прояви гострого коронарного синдрому та панкреатиту, що ймовірно є наслідком одного або подібного механізму їх розвитку².

Підставою для таких спостережень є те, що дисліпідемія (гіпертригліцеридемія, зокрема) виступає як спільний механізм формування жирової інфільтрації підшлункової залози, яка може сприяти формуванню у подальшому стеатопанкреатиту, неалкогольної жирової хвороби підшлункової залози поряд із неалкогольною хворобою печінки або самостійно, і розвитку судинного атеросклерозу³. Відомо, що гіпертригліцеридемія є фактором ризику розвитку гострого панкреатиту і перевищує цей ризик щодо виникнення інфаркту міокарда⁴. Крім того, в експерименті було показано, що гострий геморагічний некроз та некроз підшлункової залози на фоні стеатозу розвиваються за різними морфо-функціональними механізмами, що впливає на стратегію лікування та прогноз⁵. Швецькими науковцями було проведене популяційне дослідження, в якому вони довели, що артеріальна гіпертензія та ішемічна хвороба серця збільшують ризик розвитку гострого панкреатиту, хоча причинно-наслідкові зв'язки такого впливу потребують подальшого вивчення.

Мета дослідження. Вивчити клінічні особливості ураження серцево-судинної системи у пацієнтів з гострим панкреатитом.

Матеріали і методи дослідження. Проведено аналіз історій хвороб 65 пацієнтів, які перебували на лікуванні у військово-медичному клінічному центрі Західного регіону з діагнозом гострий панкреатит. Пацієнти були обстежені загально-клінічними методами згідно сучасного протоколу. Серед них було 54 чоловіки (83±4,7%) та 11 жінок (17±4,7%).

Середній вік хворих становив 49,5±1,9 років, при чому серед них було 28 (43,1±6,1%) осіб молодого віку, 20 (30,8±5,7%) середнього віку та 17 (26,2±5,5%) – похилого та старечого віку.

Цифрові дані опрацьовані статистично з використанням програми Statistica 6.0; подані як $M \pm m$; за поріг істотності прийнято $p < 0,05$. Кореляційний аналіз проведено за Пірсоном серед клінічно-лабораторних показників.

Результати. Аналіз історій хвороб показав, що у 35 (53,8±6,2%) пацієнтів була супутня патологія, яка включала хвороби серцево-судинної системи, травного тракту, опорно-рухового апарату, ендокринної та нервової системи і найчастіше спостерігалася в осіб похилого віку. Зокрема, зі сторони серцево-судинної системи, ішемічна хвороба

2 Godeau P. Cardiovascular manifestations of pancreatitis. Apropos of 4 cases / P. Godeau, J.P. Derrida, G. Herreman, J. Devaux, G. Pagniez // *Sem Hop.* 1975. №51. Vol. 40. P. 2383-2392.

3 Ліпідний спектр крові при хронічному панкреатиті за коморбідності з ішемічною хворобою серця: можливості корекції / Т. М. Христинч // *Гастроентерологія.* 2014. № 3. С. 56-63.

4 Severe hypertriglyceridemia and factors associated with acute pancreatitis in an integrated health care system. / N. Rashid, P.P. Sharma, R.D. Scott et al. // *J Clin Lipidol.* 2016. Vol. 10, № 4. P. 880-890; Pedersen S.B. Nonfasting Mild-to-Moderate Hypertriglyceridemia and Risk of Acute Pancreatitis / S.B. Pedersen, A. Langsted, B.G. Nordestgaard // *JAMA Intern Med.* 2016. Vol. 176, №12. P. 1834-1842.

5 Bakarev M.A. Pancreatic fat necrosis and hemorrhagic necrosis as separate morphological and functional entities. / M.A. Bakarev, A.V. Vasilev, S.I. Protsenko // *Bull Exp Biol Med.* 2013. Vol. 154, №6. P.805-809.

серця зустрічалася у 18 (27,7±5,6%) осіб загальної групи, гіпертонічна хвороба – у 16 (24,6±5,3%), які ускладнювалися серцевою недостатністю в 15 (23,1±5,2%) пацієнтів.

Серед факторів ризику розвитку хвороби у пацієнтів можна відмітити зловживання алкоголем та паління.

Жирова тканина вважається частиною ендокринної системи і відіграє певну роль у патогенезі гострого панкреатиту. Періпанкреатичний некроз жирової тканини може призвести до інтенсивного вивільнення цитокінів (інтерлейкін [IL] -1, IL-6, фактор некрозу пухлини- α), а адипокіни можуть відігравати роль у розвитку мультиорганної недостатності та системних змін⁶.

В наших обстежених звертає на себе увагу висока частота надмірної маси тіла та ожиріння. Індекс маси тіла (ІМТ) за середніми даними у загальній групі становив $25,9 \pm 0,6$ кг/м². У 23 (35,9±5,9%) відмічалася надмірна маса тіла, ожиріння та ІМТ у них становив $32 \pm 0,8$ кг/м².

Рівень глюкози в крові за середніми даними становив $6,4 \pm 0,4$ ммоль/л. У 23 (35,9±5,9%) осіб була гіперглікемія, хоча цукровим діабетом хворіли лише 4 (6,2±2,9%) пацієнти, що ймовірно свідчить про суттєве порушення ендокринної функції підшлункової залози в обстежених.

Досить часто в обстежених усіх вікових категорій спостерігалася анемія – у 26 (40±6,1%) пацієнтів, яка зустрічалася із однаковою частотою в різних вікових групах.

Підвищення (>139 мм рт. ст.) систолічного артеріального тиску (САТ) при поступленні в стаціонар відмічено у 28 (44,6±6,2%) хворих, у 29 (43,6±6,2%) осіб артеріальний тиск (АТ) був нормальним, у 8 (12,3±4,1%) була артеріальна гіпотензія (<120 мм рт. ст.). Підвищення САТ спостерігалася у чверті пацієнтів молодого віку. САТ був в істотному прямому кореляційному зв'язку з ІМТ ($r=0,289$), гемоглобіном ($r=0,403$), в оберненому – до швидкості осідання еритроцитів ($r=-0,359$), амілазою ($r=-0,296$) та інтервалом PQ ($r=-0,243$) (рис. 1).

Тобто, у хворих із гострим панкреатитом підвищення САТ було у пацієнтів із більшою масою тіла, а зниження САТ супроводжувалося більш вираженим інтоксикаційним синдромом, порушенням атріовентрикулярної провідності, анемією та гіперферментемією.

Зважаючи на те, що пацієнти різнилися за рівнем АТ, ми провели аналіз перебігу хвороби у підгрупах пацієнтів із підвищеним, нормальним та зниженим САТ. Майже половина пацієнтів із артеріальною гіпертензією мали підвищений ІМТ і за середніми даними він становив $27,5 \pm 1,0$ кг/м². У третини осіб з нормальним САТ також виявлено його підвищення (ІМТ $25,4 \pm 0,9$ кг/м²). У жодного хворого із артеріальною гіпотензією ІМТ не був підвищеним (ІМТ $22,0 \pm 0,5$ кг/м²).

6 Value of adipokines in predicting the severity of acute pancreatitis: Comprehensive review. / A. Karpavicius, Z. Dambrauskas, A. Sileikis et al. / World J Gastroenterol. 2012. №18. P. 6620–6627; Adipokines in inflammation and metabolic disease. / N. Ouchi, J.L. Parker, J.J. Lugus et al. // Nat Rev Immunol. 2011. №11. P. 85–97.

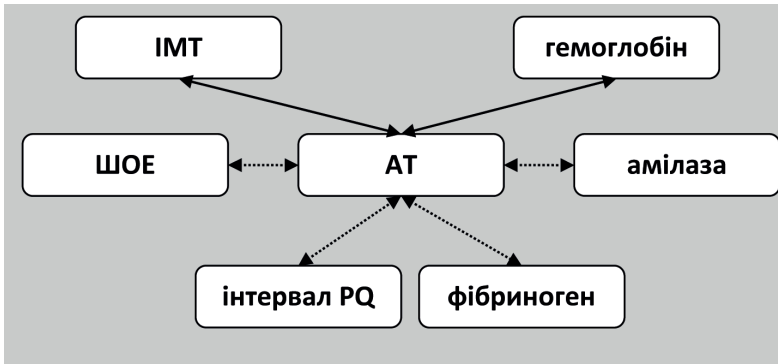

Рис. 1. Кореляційні зв'язки АТ та деяких параметрів хворих на гострий панкреатит (пряма лінія – прямий зв'язок ($p < 0,05$), пунктир – обернений ($p < 0,05$))

При аналізі лабораторних показників виявлено, що у пацієнтів всіх груп виявлялася анемія, проте значно частіше у хворих із нормальним та пониженим САТ (56,6%, 62,5% проти 20,7% в осіб з артеріальною гіпертензією). Синдром запальної відповіді (за рівнем лейкоцитів, фібриногену та швидкості осідання еритроцитів) був більш вираженим і частіше виявлявся в хворих з артеріальною гіпотензією. Ураження печінки із синдромом цитолізу спостерігалось у третини пацієнтів усіх підгруп за рівнем САТ. Зважаючи на те, що в обстежених часто фіксувалась гіперглікемія, ми порівняли її рівень і частоту у пацієнтів із різним рівнем АТ. За середніми даними в осіб із підвищеним САТ рівень глюкози був $6,4 \pm 0,4$ ммоль/л, із нормальним – $6,5 \pm 0,5$ ммоль/л та зі зниженим – $5,9 \pm 1,1$ ммоль/л, а частота гіперглікемії була у 32,1%, 41,4% та 25% осіб відповідно. У пацієнтів із артеріальною гіпотензією значно частіше спостерігалось порушення функції нирок – креатинін був підвищеним у 37,5% хворих проти 13,8% хворих із артеріальною гіпертензією та 17,9% осіб з з нормальним артеріальним тиском.

Зміну частоти серцевих скорочень (ЧСС) при поступленні в стаціонар спостерігали майже у половини пацієнтів, незалежно від вікової групи та рівня артеріального тиску: тахікардію у 24 ($36,9 \pm 5,4\%$) осіб, брадикардію у 6 ($9,2 \pm 3,6\%$), які були підтверджені електрокардіографічно (ЕКГ). За результатами аналізу кореляційних зв'язків ЧСС була в прямому істотному ($p < 0,05$) зв'язку з показниками інтоксикації (зокрема, з лейкоцитами ($r = 0,203$), паличкоядерними нейтрофілами ($r = 0,395$), фібриногеном ($r = 0,346$)), холестазу (з лужною фосфатазою ($r = 0,275$)) та оберненому з показниками анемії - гемоглобіном ($r = -0,219$), еритроцитами ($r = -0,208$), що підтверджує об'єктивність розвитку тахікардії.

Серед патологічних порушень на ЕКГ майже у половини ($46 \pm 6,3\%$) наших пацієнтів спостерігалися зміни зі сторони зубця Т (зниження до ізолінії та від'ємний Т). При чому такі зміни були, більше, ніж у половини хворих моло-

дого та зрілого віку та виявлялися у 42,8% обстежених з артеріальною гіпертензією, у 48,1% - з нормальним АТ та у 62,5% осіб з артеріальною гіпотензією. Ознаки гіпертрофії лівого шлуночка частіше були у хворих підвищеним САТ (у 17,9% проти 3,7% з нормальним САТ і 25% з артеріальною гіпотензією). Порушення провідності по ніжках пучка Гіса виявлено у 16 (25,4±5,4%) осіб, атріовентрикулярну блокаду I ступеня – у 5 (7,9±3,4%), гіпертрофію лівого шлуночка у 9 (14,3±4,4%), екстрасистолію – у 7 (11,1±3,9%). Крім перелічених змін, в обстежених хворих фіксували шлуночкові та надшлуночкові екстрасистולי, гіпертрофію лівого передсердя, миготливу аритмію, ектопічний ритм, синусову аритмію.

Висновки

1. Проведений аналіз показав, що більше, ніж у половини пацієнтів була супутня патологія та у третини – ураження серцево-судинної системи. Серед факторів ризику розвитку хвороби звертає на себе увагу велика кількість пацієнтів із надмірною масою тіла та ожирінням, які є предикторами як пошкодження підшлункової залози, так і серцево-судинної системи. При чому цей фактор був характерний для хворих різних вікових категорій.

2. При поступленні в стаціонар в обстежених виявлено високу частоту артеріальної гіпертензії. При чому частіше її спостерігали у пацієнтів молодого та зрілого віку. Незважаючи на те, що артеріальна гіпертензія є фактором ризику щодо розвитку гострого панкреатиту, у нашому дослідженні вона не впливала на перебіг та важкість хвороби, хоча багато пацієнтів цієї групи мали надмірну масу тіла та ожиріння. У нашому дослідженні важчий перебіг (синдром інтоксикації, анемію, порушення функції нирок) був у пацієнтів з артеріальною гіпотензією.

3. Ці дані свідчать про необхідність моніторингу та вчасної корекції АТ. Майже у половини обстежених були ознаки ішемії на ЕКГ (частіше в осіб молодого та зрілого віку), що свідчить про необхідність вивчення механізмів ішемії міокарда при ураженні підшлункової залози для корекції плану обстеження та алгоритму надання невідкладної допомоги і лікування хворих. Висока частота анемії потребує подальшого вивчення для виявлення механізму її розвитку та проведення адекватної корекції.

КОВАЛЕНКО Наталя Володимирівна

лікар-психіатр

Комунальне некомерційне підприємство

«Обласна психіатрична лікарня №4

«Одеської обласної ради»,

м. Білгород-Дністровський, Україна

ОСУХОВСЬКА Олена Сергіївна

д-р мед. наук, старший науковий

співробітник, виконувач обов'язків завідувача відділу

психіатрії залежних станів

Державна установа

«Науково-дослідний інститут психіатрії

Міністерства охорони здоров'я України»,

м. Київ, Україна

ORCID ID: 0000-0003-0358-7786

ХАУСТОВА Олена Олександрівна

д-р мед. наук, професор

кафедра медичної психології, психосоматичної

медицини та психотерапії

Національний медичний університет ім. О.О. Богомольця

ORCID ID: 0000-0002-8262-5252

СТРУКТУРОВАНІЙ ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ РОЗЛАДІВ ПСИХІКИ ТА ПОВЕДІНКИ У ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

Актуальність. Результати світових наукових досліджень непсихотичних психічних розладів у внутрішньо переміщених осіб (ВПО), їх поширення та спектра клінічних проявів свідчать про те, що такі розлади представлені захворюваннями невротичного регістру, зокрема посттравматичним стресовим розладом (ПТСР), тривожністю, психосоматичними розладами, депресією¹. Також доведено, що ймовірність розвитку ПТСР у ВПО в 5,1 рази вище, ніж у населення в цілому, і становить 73,8 випадку на 100 000 респондентів. Вчені стверджують, що найбільш поширеними проблемами психічного здоров'я у ВПО є ПТСР (42-54 %) і депресія (31-67%). Тому, вивчення психічних і поведінкових розладів у цього контингенту осіб є актуальним і важливим, особливо на сучасному етапі масштабних конфліктних подій у світі, напруженої міграційної політики в багатьох країнах і, відповідно, зростаючих проблем зі здоров'ям і якістю життя переміщених осіб.

Збройний конфлікт на сході України (2014-2021 роки) викликав появу вперше в новітній історії нашої країни проблеми, пов'язаної з великим соціальним і вій-

1 Марута Н. А., Панько Т. В., Каленская Г. Ю. Особливості порушень психічного здоров'я та механізми їх формування у внутрішньо переміщених осіб // Український вісник психоневрології – 2019 – Т.27 – 4 (101) – С.45–51.

ськовим стресом, впливом на населення в зоні бойових дій, вимушеною міграцією і погіршенням стану психічного і фізичного здоров'я наших громадян. Тому, розробка оптимального алгоритму ранньої діагностики та вивчення феноменології розладів психіки та поведінки респондентів, які були вимушено переміщені, є вкрай важливими для своєчасного надання їм кваліфікованої реабілітаційної, психологічної та психіатричної допомоги².

Мета. Проаналізувати феноменологію розладів психіки та поведінки внутрішньо переміщених осіб.

Матеріали та методи. За період 2015-2016 рр. було проведено комплексне обстеження 130 ВПО у віці від 18 до 80 років, які були змушені покинути місця свого постійного проживання у зв'язку зі збройним конфліктом на Сході України і тимчасово проживали в санаторіях Одеської області. З генеральної сукупності респондентів шляхом кластеризації за ознакою провідної патології або її відсутності було створено три репрезентативні групи: хворих з соматичною патологією (ГХСП), які мали інвалідність за соматичним захворюванням (33% ВПО); хворих із психічною патологією (ГХПП) та інвалідністю за психічним захворюванням (33% ВПО); умовно здорових (ГУЗ) (34% ВПО), які не мали тяжких хронічних хвороб чи інвалідності. Методи дослідження: соціально-демографічний, клініко-анамнестичний, клініко-психопатологічний, психодіагностичний (самоопитувальник стану здоров'я PHQ, опитувальник SF-36, психодіагностичні шкали BPRS та HADS, опитувальник вираженості симптомів ПТСР) і статистичний.

Результати. Соціально-демографічні характеристики респондентів: серед опитаних переважали жінки (69,2%); за віковими групами ВПО були рівномірно розподілені в діапазоні від 21 до 80 років; освіта майже половини ВПО всіх груп відповідала середньому спеціальному рівню; за сімейним станом переважна більшість ВПО були холостими (60,5%), що є наслідком комунікативних характеристик осіб, які страждають на психічні розлади. Переважна більшість ВПО оцінили своє фінансове становище як погане (43% ВПО) і середнє (36,2% ВПО) без істотної різниці між ГХСП і ГХПП. Крім того, 80% респондентів скаржилися на погане самопочуття, а 93,8% – були свідками або учасниками травматичних подій. Половина респондентів перебували у вимушеному переміщенні більше 1 року; більше третини (36,1%) – від 6 місяців до 1 року.

Розлади психіки в дослідженні представлені 7 нозологічними одиницями: синдром алкогольної залежності, депресивний епізод (легкого та середнього ступеня, із соматичними ознаками та без), генералізований тривожний, змішаний тривожно-депресивний, посттравматичний стресовий, адаптаційний розлади

2 Коваленко Н.В., Осуховська О.С., Хаустова О.О. Соціально-демографічні показники та предиктори розладів психіки та поведінки у внутрішньо переміщених осіб // Психосоматична медицина та загальна практика – 2021 – Т.6 – №1 – С.1–15.

та розлади харчування (нервова булімія та переїдання), які діагностувалися відповідно до критеріїв МКХ-10 розділу V «Психічні розлади».

При аналізі спектру психічних порушень у ВПО виявлено, що найбільш питому вагу в загальній вибірці (n=130) склали адаптаційні – 44,2%, тривожні розлади – 23,4%, зловживання алкоголем – 27,3%. На долю розладів депресивних та харчування припало 7,8% та 9,1% відповідно.

У групах порівняння психічні порушення розподілились не рівномірно. Так, у ГХСП та ГУЗ переважали адаптаційні (32,7% і 40,8% відповідно) та тривожні розлади (4,7% і 3,1% відповідно), далі – зловживання алкоголем (25,6% і 15,9% відповідно) та депресивні феномени (14,0% у ГХСП). У ГУЗ депресивні розлади увійшли в структуру порушень адаптації, а останнє місце зайняли порушення харчування (7,0% і 6,8% відповідно). У ГХПП на перший план вийшло зловживання алкоголем – 20,9%, а на долю розладів адаптації та харчування припало 2,3% і 4,7% відповідно. Такі розлади, як ПТСР та нервова булімія, зустрічалися лише у респондентів ГУЗ (по 2,3%), також одна людина з цієї групи на фоні змішаного тривожно-депресивного розладу та ПТСР скоїла завершений суїцид шляхом утоплення.

Серед розладів психіки за самоопитувальником стану здоров'я PHQ домінували інші тривожні та великий депресивний синдроми – 37,7% та 23,8% відповідно (з переважанням в ГХСП і ГУЗ). Далі йшли зловживання алкоголем – 16,2% (з переважанням в ГХПП і ГХСП), панічний синдром – 10,0% (з переважанням в ГУЗ і ГХСП), інші депресивні – 8,5% (з переважанням в ГХСП і ГУЗ) та соматоформний розлади – 6,9% (з переважанням в ГХСП). Останні місця займали розлади переїдання та нервова булімія (5,4% та 0,8% відповідно). На рисунку 1 представлено розподіл психічних феноменів у ВПО загальної вибірки за самоопитувальником PHQ.

Слідом йшли показники за шкалами «Загальний стан здоров'я» та «Рольове функціонування, обумовлене емоційним станом» – по 52,3 балів (з переважанням в ГУЗ та ГХПП), далі «Соціальне функціонування» – 60,1 та «Інтенсивність болю» – 61,3 (з найнижчими показниками у ГХСП). Найвищі показники були за шкалами «Фізичне функціонування» – 69,9 та «Рольове функціонування, обумовлене фізичним станом» – 63,4 (з переважанням у ГХПП і ГУЗ).

Показники «Психологічний компонент здоров'я» та «Фізичний компонент здоров'я» у загальній вибірці були на рівні 43,6 та 44,1 балів відповідно (з більш вищими показниками у ГХПП). Найнижчими балами оцінювали якість свого життя ВПО з ГУЗ.

Оцінка результатів опитування за шкалою HADS показала наявність клінічно вираженої тривоги у 29,3% респондентів загальної вибірки з переважанням у ГУЗ та ГХСП (40,9% і 37,2% відповідно). На субклінічно виражену тривогу при-

падало 15,0% з переважанням у ГХПП – 20,9%. Найчастішими скаргами були «неспокійні думки», страх/очікування, що має статися щось жахливе, напруженість (без різниці між групами).

Рис. 1. Розподіл психічних феноменів у ВПО загальної вибірки за опитувальником РНҚ, %

Клінічно виражена депресія спостерігалася у 26,3% ВПО з переважанням у ГХСП та ГУЗ (39,5% і 34,1% відповідно). На субклінічно виражену депресію припадало 10,5% з переважанням у ГХСП – 16,3%. Найчастішими скаргами були відсутність бадьорості, ангедонія, нездатність розсміятися/побачити в тій чи іншій події смішне (без явної різниці між групами).

Для оцінки вираженості, якісної та кількісної характеристики психопатологічної симптоматики було застосовано Коротку психіатричну оціночну шкалу BPRS (Brief Psychiatric Rating Scale). Загальний бал по групах становив: 37,7 балів у ГХПП, 31,8 – у ГХСП і 28,4 бали у ГУЗ. В досліджуваних групах відмічалась наявність психопатологічних порушень лише низького (BPRS < 40) та середнього (BPRS = 40-60) ступеня вираженості. Середній ступінь вираженості психосимптоматики виявлявся у 44,2% ВПО з ГХПП, 7,0% з ГХСП та 2,3% з ГУЗ. Провідним синдромом у всіх групах була тривожна депресія, друге місце займала апатія/загальмованість. Далі йшли збудження/напруга для ГХСП (5,3 бали) і ГУЗ (4,5 балів) та підозрілість/ворожість для ГХПП (7,4 бали).

Для діагностики адаптаційних розладів та ПТСР нами був застосований Опитувальник вираженості симптомів ПТСР (Солдатова Г.У., Шайгерова Л.А., Черкесов П.А.). Питома вага адаптаційних розладів в загальній вибірці склала 26,3% з переважанням у ГУЗ – 43,2% (32,6% в ГХСП та 2,3% в ГХПП), ПТСР діагностувався в 0,8% (1 респондент з ГУЗ) (табл. 1).

Таблиця 1.

Поширеність адаптаційних розладів серед ВПО

	ГХСП (n=43)		ГХПП (n=43)		ГУЗ (n=44)		Всього (n=130)	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Розлади адаптації	14	32,6	1	2,3	19	43,2	34	26,2
ПТСР	-	-	-	-	1	2,3	1	0,8

За міжнародною класифікацією DSM-IV в діагностиці ПТСР виділяють 6 критеріїв, які позначають А, В, С, D, Е, F. В таблиці 2 показано співвідношення виявлених критеріїв серед груп ВПО та у загальній вибірці.

Таблиця 2.

Розподіл за діагностичними критеріями ПТСР у ВПО (n=130)

Критерії	ГХСП (n=43)		ГХПП (n=43)		ГУЗ (n=44)		Всього (n=130)	
	n	%	n	%	n	%	n	%
А – знаходження під дією травмуючої події	43	100	43	100	44	100	130	100
В – повторне переживання	27	62,8	34	79,1	34	77,3	95	73,1
С – уникнення	31	72,1	11	25,6	29	65,9	71	54,6
D – перезбудження	38	88,4	41	95,3	40	90,9	119	91,5
Е – тривалість більше 1 місяця								
F – розлад викликає дистрес/ порушення функціонування у соціальній, професійній або інших сферах								

Для задоволення критерія А повинні бути вірні наступні твердження: людина пережила (була свідком або учасником) події, що являла реальну загрозу життю або здоров'ю самої людини або інших людей (1) і реакцією на подію були страх, безпорадність або жах (2). В таблиці 3 представлений перелік трагічних подій, які сталися з ВПО: 100% респондентів зітнулися з раптовим вимушеним від'їздом, 77,7% при цьому повністю або частково втратили своє майно, 93,8% відчували загрозу життю, 19,2% стали свідками загибелі інших людей, а 8,5% втратили близьких.

Таблиця 3.

Трагічні події, що сталися з ВПО (n=130)

Перелік подій	Всього (n=130)	
	n	%
Загибель близьких	11	8,5
Загроза життю	122	93,8
Свідок загибелі інших людей	25	19,2
Раптовий вимушений від'їзд	130	100
Повна/майже повна втрата майна	101	77,7

Під час дії психотравмуючих ситуацій 90,8% респондентів (n=130) відчували безпорадність, 76,2% – сильний страх або жах, у 41,5% пережили потрясіння, 34,6% були шоковані, а 7,7% відчували себе приниженими.

Критерію В – повторне переживання психотравмуючих почуттів (пункти 1, 4, 5, 8, 11 опитувальника) – відповідали 73,1% ВПО (62,8% з ГХСП; 79,1% з ГХПП та 77,3% з ГУЗ). Детальна структура симптомів критерія В показана в таблиці 4.

Таблиця 4.

Структура симптомів, що відповідають критерію В

Симптоми	ГХСП (n=43)		ГХПП (n=43)		ГУЗ (n=44)		Всього (n=130)	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Періодичні мимовільні болісні спогади про подію	16	37,2	10	23,3	22	50,0	48	36,9
Періодичні тривожні сни про подію	1	2,3	2	4,7	9	20,5	12	9,2
Дисоціативні реакції (флеш-беки), у яких людина почувається/діє так, ніби подія відбувається знов	1	2,3	1	2,3	2	4,5	4	3,1
Інтенсивне/тривале психологічне страждання через вплив внутрішніх/зовнішніх сигналів, що нагадують подію	26	60,5	33	76,7	32	72,7	91	83,6
Виражені фізіологічні реакції на внутрішні/зовнішні сигнали, що нагадують подію	2	4,7	1	2,3	5	11,4	8	6,2

Критерію С – уникнення (пункти 2, 13, 6, 12, 3, 15, 16 опитувальника) – відповідали 54,6% ВПО (72,1% з ГХСП; 25,6% з ГХПП і 65,9% з ГУЗ). Детальна структура симптомів критерія С показана в таблиці 5.

Таблиця 5.

Структура симптомів, що відповідають критерію С

Симптоми	ГХСП (n=43)		ГХПП (n=43)		ГУЗ (n=44)		Всього (n=130)	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Уникання болісних спогадів/думок про подію	24	55,8	19	44,2	43	97,7	86	66,2
Уникання зовнішніх нагадувань, що викликають болісні спогади про подію	9	20,9	5	11,6	17	38,6	31	23,9
Нездатність згадати важливий аспект травматичної події (дисоціативна амнезія)	3	7,0	2	4,7	9	20,5	14	10,8
Помітне зменшення інтересу до важливих заходів	29	67,4	10	23,3	26	59,1	65	50,0
Почуття відокремленості/ відчуженості щодо інших	18	41,9	8	18,6	18	40,9	44	33,9
Звуження діапазону афективних реакцій	23	53,5	9	20,9	23	52,3	55	42,3
Відчуття укороченого майбутнього, відсутність довготривалої життєвої перспективи	36	87,7	8	18,6	40	90,9	84	64,6

Критерію D – перезбудження (пункти 9, 10, 7, 14, 17 опитувальника) – відповідали 91,5% ВПО (88,4% з ГХСП; 95,3% з ГХПП і 90,9% з ГУЗ). Детальна структура симптомів критерія D показана в таблиці 6.

Таблиця 6.

Структура симптомів ПТСР, які відповідають критерію D

Симптоми	ГХСП (n=43)		ГХПП (n=43)		ГУЗ (n=44)		Всього (n=130)	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Порушення сну: труднощі із засинанням	37	86,0	41	95,3	39	88,6	117	90,0
неміцний або неспокійний сон	17	39,5	34	79,1	35	79,5	86	66,2
Дратівлива поведінка та спалахи гніву (з найменшим провокуванням чи без), що проявляється як словесна або фізична агресія	31	72,1	38	88,4	26	59,1	95	73,1
Проблеми із зосередженістю	32	74,4	39	90,7	32	72,7	103	79,2
Перебільшена реакція здригання	15	34,9	13	30,2	28	63,6	56	43,1

Для відповідності критерію E тривалість описаних вище симптомів (для критеріїв B, C, D) повинна становити більше 1 місяця – цієї умові відповідали 100% ВПО. Окремо відзначалися форми розладу: гострий (тривалість симптомів менше 3 місяців) – 1,5% ВПО та хронічний (симптоми зберігаються протягом 3 місяців і більше) – 98,5% ВПО (табл. 7).

Для відповідності критерію F розлад повинен викликати клінічно значущій дистрес або порушення в соціальній, трудовій або інших важливих сферах життєдіяльності. Так, 11,4% ВПО з ГУЗ (3,8% зі всієї вибірки) вважали, що зазначені вище фактори в значній мірі заважали їм у роботі; 11,6% відмічали проблеми у сімейних відносинах (4,7% з ГХСП і 29,6% з ГУЗ); 24,6% наголошували на проблеми у відносинах з іншими людьми (32,5% з ГХСП; 16,3% з ГХПП і 25,0% з ГУЗ).

Таблиця 7.

Тривалість симптомів критеріїв B, C, D

Тривалість розладу	ГХСП (n=43)		ГХПП (n=43)		ГУЗ (n=44)		Всього (n=130)	
	n	%	n	%	n	%	n	%
1–3 місяця	1	2,3	1	2,3	-	-	2	1,5
Більше 3 місяців	42	97,7	42	97,7	44	100	128	98,5

В таблиці 8 показано розподіл порушень життєдіяльності серед груп ВПО та в загальній вибірці, що викликані розладами адаптації.

**Вираженість порушень життєдіяльності ВПО,
викликаних адаптаційними розладами**

Сфери життєдіяльності/ вираженість порушень п		ГХСП (n=43)		ГХПП (n=43)		ГУЗ (n=44)		Всього (n=130)	
		%	n	%	n	%	n	%	n
Робота	Не заважають зовсім	39	90,7	42	97,7	17	38,6	98	75,4
	Заважають не сильно, іноді	4	9,3	1	2,3	22	50,0	27	20,8
	Заважають сильно	-	-	-	-	5	11,4	5	3,8
Сімейні відносини	Не заважають зовсім	24	55,8	30	69,8	15	34,1	69	53,1
	Заважають не сильно, іноді	17	39,5	13	30,2	16	36,4	46	35,3
	Заважають сильно	2	4,7	-	-	12	27,3	14	10,8
	Заважають дуже сильно	-	-	-	-	1	2,3	1	0,8
Відносини з ін- шими людьми	Не заважають зовсім	8	18,6	8	18,6	17	38,6	33	25,4
	Заважають не сильно, іноді	21	48,8	28	65,1	16	36,4	65	50,0
	Заважають сильно	13	30,2	7	16,3	8	18,2	28	21,5
	Заважають дуже сильно	1	2,3	-	-	3	6,8	4	3,1

Висновки. Проведене дослідження феноменологічного аналізу розладів психіки та поведінки у вимушених переселенців в результаті збройного конфлікту на сході України за допомогою психодіагностичних опитувальників та шкал показало, що на фоні комплексу психічних реакцій та станів, пов'язаних з дією психотравмуючих чинників (пряма загроза життю і здоров'ю, вимушене переміщення, соціокультурна і побутова адаптація до нових умов існування і життя, проблеми з працевлаштуванням, погіршення стану здоров'я у зв'язку із загостренням існуючих і появою нових захворювань і розладів, невизначеність майбутнього тощо), що стало тригером для формування психопатологічних процесів, домінуючими психічними розладами у респондентів є адаптаційні, депресія і тривога, посттравматичний стресовий розлад, а також зловживання алкоголем, панічний синдром. У той же час, різна ступінь прояву психічних та поведінкових феноменів у групах з соматичною, психічною патологією і групі умовно здорових переселенців дозволила виявити ефективні маркери цілеспрямованого впливу для вимушених переселенців при розробці диференційованої програми психолого-психіатричної допомоги, основні принципи засади якої будуть розроблені для даного контингенту осіб у межах нашої науково-дослідницької роботи.

VASYLYEVA Ganna,
D. Sc. (Medicine), Professor,
Donetsk National medical University

YAROVOY Vyacheslav,
Head physician of City Kramatorsk Narcological Dispensary,
Ukraine

THE MAIN FEATURES OF PATIENTS FROM METHADONE MAINTENANCE TREATMENT PROGRAM IN UKRAINE

Opioid dependence is one of the chronic medical illnesses and a public health problem worldwide¹. Providing medical care to drug users is one of the actual and topical tasks of the modern health care system in Ukraine. According to the 2020 National Report on the Drug Situation in Ukraine (An In-depth Review of the Drug Situation in Ukraine), conducted by the European Monitoring Center for Drugs and Drug Addiction, as well as from a sociological research conducted by the Ukrainian Institute for Social Research, in collaboration with the Ministry of Health, and according to UNAIDS and WHO estimates, the number of injecting drug users should be estimated at approximately 325-425 thousand people (about 2% of the population aged 15-64), with most of them have opioid dependence².

Drug addiction is a complex multifactorial medical and social phenomenon, which, in addition to the clinical component, has other psychological, social, economic, humanitarian³.

Practice has shown that the most effective treatment for opioid dependence is an opioid agonist maintenance therapy, to be held in Ukraine in accordance with the strategy of policies against drugs for the period until 2020. In addition, the Ministry of Health of Ukraine planned expansion of assistance to drug addicts in opioid agonist maintenance therapy programs: in 2017 it is planned to reach at least 27.5% and in 2018 at least 35% of injecting drug users who are on the dispensary on the use of opioids.

132 this study participant's were recruited from the methadone maintenance treatment (MMT) program at City Narcological Dispensary (Kramatorsk) and City Narcological Dispensary (Pokrovsk) between 2016 and 2017. Patients eligible for inclusion in the study were over 25 years of age; had fulfilled the criteria for opiate dependence (**F-11.22** – "Mental and behavioral disorders due to the use of opioids. Dependency syndrome. At present, under clinical supervision of maintenance therapy (controlled dependence)" by ICD-10); had been receiving methadone maintenance

1 Pani P.P. (2014) Psychopathological symptoms of patients with heroin addiction entering opioid agonist or therapeutic community treatment. *Ann Gen Psychiatry*, vol. 13(1), p. 35.

2 Tsentr hromads'koho zdorov'ya Ministerstva okhorony zdorov'ya Ukrainy. Available at: http://ucdc.gov.ua/pages/diseases/opioid_addiction/stat-docs. (accessed 05. May 2021).

3 Babaie E. (2019) Comparing the effects of methadone maintenance treatment, therapeutic community, and residential rehabilitation on quality of life and mental health of drug addicts. *Addict Health*, vol. 5(1-2), pp. 16-20.

treatment for more than one month. All participants provided written informed consent before participation and were informed of their right to discontinue participation at any time and assurance of confidentiality.

The gender composition of the participants from MMT program reflects the proportion typical for the drug user group as a whole. So, among the 132 MMT program patients $87,1 \pm 2,9\%$ (115 people) were men and $12,9 \pm 2,9\%$ (17 people) were women. The obtained data confirm that the main part of both opioid users and patients including in MMT program consist of men.

The distribution of patients according to age showed that the greatest number of them (110 persons) were aged 26-40 years ($83,3 \pm 3,2\%$), that is, in the period of active labor activity.

The main contingent of the MMT program patients is represented by experienced drug users with a long history of psychoactive substances use. The duration of systematic drug using in 78 ($59,1 \pm 4,3\%$) of the MMT program patients was more than 10 years; from 5 to 10 years - in 36 ($27,3 \pm 3,9\%$); from 3 to 5 years - in 16 ($12,1 \pm 2,8\%$); up to 3 years - in 2 ($1,5 \pm 1,1\%$). So, the overwhelming majority of those surveyed were in the most active reproductive and working age.

Patients from MMT program have a different educational level - from primary to higher education. In common, the general educational level of patients was characterized by low professional training. The number of the least educated MMT program patients was 73 ($55,3 \pm 4,3\%$): with secondary school education - 53 ($40,1 \pm 4,3\%$), primary and/or incomplete secondary education - 20 ($15,2 \pm 3,1\%$) patients. A significant part of the group with primary and incomplete secondary education is represented by semi-literate persons who could hardly read and write, often did not understand the meaning of what they read. Secondary specialized education, which involves training in a vocational school, had 54 ($40,9 \pm 4,3\%$) patients. There were also more educated persons among the MMT program patients. High education had 2 ($1,5 \pm 1,1\%$) patients, incomplete high education - 3 ($2,3 \pm 1,5\%$). It should be noted that the educational level is an indicator that must be taken into account when developing and implementing information materials and psychoeducational programs. The predominance among MMT program patients with low educational level reflects the level of their social unhappiness, since it is difficult to find qualified work with such education. The problem of employment contributes to the strengthening of social exclusion and the development of deviation behavior in these persons.

An important indicator of the social status of MMT program patients is the source of income. Only 25 patients ($18,9 \pm 3,4\%$) had official works (legal earnings). 68 ($51,5 \pm 4,3\%$) persons nowhere did they work, didn't study, and evaded socially useful work; 39 ($29,5 \pm 3,9\%$) patients are employed in temporary (seasonal) work. Most of the working

patients were engaged in low-skilled work. Almost a third of the MMT program patients (37 / 28,0±3,9%) didn't have a profession, 79 (59,9±4,3%) were workers, 12 (9,1±2,6%) were employees, 2 (1,5±1,1%) were students, 2 (1,5±1,1%) - entrepreneurs.

The necessity for less skilled work is conditioned by not only the lack of professional training, but also by the attitude of the MMT program patients to the work. Thus, 42 person (31,8±4,1%) often changed jobs, for a long time couldn't stay in one place, there were breaks in work. Negative attitude toward work were experienced by 27 (20,5±3,5%) MMT program patients; permanent conflicts - 24 (18,2±3,3%); frequent layoffs for systematic and gross violations of labor discipline - 20 (15,2±3,1%); administrative penalties - 19 (14,3±3,1%).

It should be noted that the low rate of employment in the legal sector indicates the existence of illegal income associated with the criminal activities of the MMT program patients (theft, fraud, robbery, etc.). Men's often become involved in criminal activities, many of them have a criminal biography, and more than half of the participants in the study were repeatedly imprisoned. Opposition behavior and ignoring the generally accepted norms of the life before the age of 18 were observed in 59 persons (44,7±4,3%). The first-degree average age was committed falls to 15,9±0,5 years old. On the account at the juvenile cases inspection were 36 (27,3±3,9%) MMT program patients, the conditional term was 9 (6,8±2,1%) persons, served a sentence – 51 (61,4±4,3%), repeatedly condemned – 93 (70,4±3,9%). The average number of cases when MMT program patients were in prison was 2,0 for the whole sample. At the same time, 11,4±2,7% of those surveyed committed crimes twice; 3 times – 16,7±3,2%; 4 times – 28,8±3,9%; 5 times – 22,7±3,6%; 6 times – 9,1±2,7%; 7 times – 6,0±2,1%; 8 times – 5,3±2,7%.

The reason for the criminal record was that the majority of those surveyed had crimes related to illicit drug trafficking (IDT). In addition to crimes related to IDT, robbery and fraud are common. Thus, the cause of the criminal record in 64,4±4,1% of the MMT program patients was crimes related to IDT; in 14,4±3,1% - property and mercenary crimes (automobile, shoplifting, arson); 5,3±2,7% - violent actions, crimes against the person (robbery, assault, rape); 4,5±2,7% - fraud, forgery of documents, etc.

When implementing preventive measures of recidivism among patients, it is necessary to take into account the mental state of MMT program patients when committing crimes. Almost half (48,5±4,3%) of those surveyed committed crimes in a state of marked pathological attraction to the drug; 11,4±2,7% - alcoholic or narcotic intoxication; 5,3±2,7% - in the state of cancellation. For spontaneous socially dangerous behavior for no apparent reason indicated 16,7±3,2% persons.

Analysis of marital status made it possible to establish that 81 (61,4±3,2%) MMT program patients did not have their own families. 22 (16,7±3,2%) persons were married first time and lived with their families, 56 (42,4±4,3%) patients - with parents, and 22 (16,7±3,2%) MMT program patients lived alone. 25 (18,9±3,4%) persons were divorced,

7 (5,3±1,9%) - were re-married, 22 (16,7±3,2%) MMT program patients had civil marriage, and 48 (36,4±4,2%) persons had children.

It should be noted that 26 (19,6±3,5%) MMT program patients came home only to spend the night; more time was spent among unfamiliar people. 91 (68,9±4,2%) patients characterized the family situation as conflict, with a negative psychological climate, intense interpersonal relations, leading to disorganization of family life. Low income and social support, unfavorable living conditions, and lack of sufficient means of subsistence were noted by 56 (42,4±4,3%) patients. In the conditions of a "crisis family" with asocial behavior of parents, alcohol abuse, low cultural and moral situation, 13 (9,8±2,6%) patients lived; 18 (13,6±2,9%) MMT program patients indicated their parents' divorce. Less frequent (17 / 12,9±2,9%) are good family interpersonal relationships. Engaged in the education of the MMT program patients in 5,3±1,9% were close blood relatives, in 11,4±2,7% of cases - people who were not relatives, in 22,7±3,6% - one of the parents. Contradictions of parents in family upbringing were noted by 16,7±3,2% patients; weakening of parental control over the upbringing of children - 28,8±3,9%; the inability of the family to impose moral and ethical values and develop socially positive guidelines with a lack of control, indifference, neglect, passive attitude to the problems of children - 5,3±1,9%.

Analysis of hereditary complications showed that 48 (36,4±4,2%) MMT program patients the nearest blood relatives (NBR) alcohol abused; 22 (16,7±3,2%) - committed suicidal attempts, actions, had suicidal intentions; 17 (12,9±2,9%) - had somatic diseases; 18 (13,6±2,9%) - mental disorders. 9 (6,8±2,1%) persons indicated the loss of close blood relatives in early childhood. In children and adolescents, various neurotic episodes were observed in patients: enuresis, encopresis, night terrors, snoring or gnashing of teeth - in 18 (13,6±2,9%) MMT program patients; convulsions in early childhood - in 7 (5,3±1,9%) persons; hyperactivity, restlessness, impulsiveness in behavior, conflicts with peers - in 25 (18,9±3,4%) cases. In connection with the presence of a mental disorder, 9 (6,8±2,1%) patients were exempted from military service.

The age at which patients used the drug for the first time ranged from 13 to 25 years, although there were cases of starting use after 30 years. The average age at which the first samples of the drug accounted for was 18,3 years (SD=3.18). The period of primary search polinarcotism with samples from 3 to 7 types of various psychoactive substances was noted by more than half of those surveyed.

As a complex characteristic of the opium dependence severity progredness was used, which took into account the type of drug used, the mode of administration, the experience of consuming other psychoactive substances, the length of the period of narcotization, the speed of the formation of the withdrawal status, tolerance, the representation and duration of the withdrawal and post-abstinence condition, the nature of remissions, criticism to the disease, social decline, experience of rehabilitation. The

need to determine the type of drug consumed is caused by the peculiarities of its action on the MMT program patients organism and the consequences that it is important to take into account when developing therapeutic and prophylactic programs.

The course of opium dependence in MMT program patients was characterized by high progrediency due to the combined effect of mutually complementary factors. The main, most commonly used drug is extractive opium. The widespread prevalence of opiate use in artisan production is due to the availability and low cost of raw materials for the manufacture of narcotic drugs, the stereotype of perceiving it as an easy drug, low income levels, difficulties with employment and other factors. At the same time, the experience of using cannabinoids was in 22 (16,7±3,2%) patients; narcotics stimulants - in 18 (13,6±2,9%) MMT program patients; tranquilizers – in 25 (18,9±3,4%) persons; barbiturates - 9 (6,8±2,1%); cyclodol, decoction of bleached seeds, dope, castor oil - 2 (1,5±1,1%). The majority (78 / 59,1±4,3%) of the MMT program patients preferred to use one type of drug. However, when it was impossible to get the main drug 53 (40,1±4,3%) surveyed, other psychoactive substances took it. In combination with alcohol or drugs, drugs were used by 53 (40,1±4,3%) patients. It should be noted that prior to the commencement of drug use, most persons from program practiced alcohol and tobacco use.

The main method of drug use was injection: only injecting - in 98 (74,1±4,3%) of the MMT program patients, mainly injecting - in 27 (20,5±3,5%), episodically injecting - 2 (1,5±1,1%). On various ways of drug introduction, their combination was indicated by 12 (9,1±2,6%) MMT program patients. Group drug use practiced 115 (87,1±2,9%) of the MMT program patients, mainly in a criminalized company, which increases the risk of using someone else's syringe and accidental sexual contacts. At the same time, 110 (83,3±3,2%) patients formally treated the sterility of the drug and the capacity in which it was kept, and 16 (12,1±2,8%) MMT program patients allowed re-use of disposable syringes and needles when the drug was injected. The average age at onset of sexual activity in the MMT program patients was 15,2 years (SD = 2.1), the average number of sexual partners in the last month was 2,4 (SD = 1.6). In promiscuous sexual relations with familiar partners 20 (15,2±3,1%) patients entered, random - 25 patients (18,9±3,4); in a state of intoxication - 25 patients (18,9±3,4); in the absence of contraception - 37 (28,0±3,9%); commercial sex (providing sex services for money or drugs) - 2 (1,5±1,1%). The prevalence of various sexual practices among MMT program patients, the early age of acquiring an intimate relationship, increases the risk of infection with blood-borne infections.

The rate of formation of dependence was rapid, accompanied by increased tolerance and high daily doses of the drug consumed. The duration of drug abuse without dependence in the majority of patients was about 3 months: up to 1 month in 17 (12,9±2,9%) MMT program patients, up to 2 months in 36 (27,3±3,9%), up to 3 months

in 59 persons (44,7±4,3%). At the same time, up to 6 months the stage of narcotism lasted for 26 (19,6±3,5%) MMT program patients, up to 12 months for 2 (1,5±1,1%) persons. The rate of symptom onset was different, for most of the MMT program patients, the duration of the onset of withdrawal was 1-3 months. Thus, 42 person (31,8±4,1%) showed signs of withdrawal, up to 2-3 months in 53 (40,1±4,3%), up to 6 months in 27 (20,5±3,5%) and after 6 months - in 10 (8,9±2,6%).

After the termination of the systematic use of the drug, the withdrawal status was characterized by an increase in symptoms with pronounced algic, neurosomatic vegetative, psychopathological and behavioral disorders.

The most common reasons for drug use in 93 (70,4±3,9%) MMT program patients were the desire to get rid of the painful manifestations of the withdrawal status; in 36 (27,3±3,9%) - the desire to neutralize negative emotional experiences, internal tension; in 31 (61,4±4,3%) - the desire to get out of the apathic state, improve efficiency, increase sensory-motor activity; 36 (27,3±3,9%) - change the condition, cause euphoria; in 9 (6,8±2,1%) - to show their independence; in 26 (19,6±3,5%) - to facilitate communicative contact with people; in 9 (6,8±2,1%) - the search for new pleasant sensations. It should be noted that in 13 (9,8±2,6%) the leading motive for drug use was the desire to take drugs against oneself and others, to hurt the relatives, to protest, to accelerate the development of complications (medical, social).

An analysis of the evaluation of the reasons for the cessation of drug use showed that 93 (70,4±3,9%) MMT program patients had a financial difficulty in acquiring them; in 42 person (31,8±4,1%) - forced abstinence; 53 (40,1±4,3%) - lack of a constant source of drug production. The desire to reduce the dose of the drug was tested by 36 (27,3±3,9%); 9 (6,8±2,1%) desire to give up the use of the drug, and the moral and moral pressure of relatives - 26 (19,6±3,5%).

Long-term systematic anesthesia is accompanied by a significant decrease in the level of social functioning, asocial and antisocial attitudes of patients, frequent and repeated convictions, and reduced criticism of the disease. In most cases, the criticism of the MMT program patients was superficial, and the early resumption of drug abuse after treatment was more often noted. So, with the preservation of the attraction to the drug, partial criticism with a reduced ability to assess their condition, emotional-volitional disorders, distortion of personality traits were noted in 31 (61,4±4,3%) persons.

The main consequences of systematic narcotization 93 (70,4±3,9%) MMT program patients called the need for communication with persons with antisocial behavior; 59 persons (44,7±4,3%) - housing and financial problems (debts, rent, etc.); 51 (61,4±4,3%) - lack of freedom of choice, change of way of life, sense of loss of one's place in society; 91 (68,9±4,2%) - problems in family relations, inability to create a family, to have children; 59 persons (44,7±4,3%) - change of place of work, increased risk of loss of employment, employment; 73 (55,3±4,3%) - change of habitual way of life and social

activity: 42 person (31,8±4,1%) - forced social isolation, alienation of the usual social circle, lack of friendly relations; 39 (29,5±3,9%) - incomplete education; 68 (51,5±4,3%) - decreased physical activity; 27 (20,5±3,5%) - unhygienic way of life, malnutrition; 37 (28,0±3,9%) - continued use of drugs, other psychoactive substances from despair; 25 patients (18,9±3,4%) - the necessity to take antiretroviral (ARV) drugs at a certain time, not allowing passes, to get physical and psychological fatigue from involuntary regular intake of drugs; 25 (18,9±3,4%) - lack of housing, registration at the place of residence, semi-illegal existence; 18 (13,6±2,9%) - loss of documents, difficulty access to obtaining adequate medical care; 17 (12,9±2,9%) - occurrence of side effects during ARV therapy; 36 (9.6%) - the need for food restrictions; 30 (7.9%) - ineffectiveness of ARV therapy; 9 (6,8±2,1%) - a sensation of a specific medicinal odor from his body, an aversion to it; 9 (6,8±2,1%) - increase in the terms of therapeutic remission up to the abolition of drug use because of a well-founded fear of the inevitability of loss of health, life. In addition, prolonged anesthesia was accompanied by a deepening of personality disorders in the MMT program patients with signs of moral and ethical decline in comparison with the initial period of narcotization.

The results allow us to clarify the factors that determine the medical and social characteristics of the MMT program patients, represented by a combination of biological, clinical, social and psychological factors in their interaction, reflecting the level of patient disadaptation. The results indicate a heterogeneity of the socio-demographic characteristics of the MMT program patients, which should be taken into account when conducting preventive and therapeutic and rehabilitation work. Medical and social assistance should not be focused on the abstract image of the patients, but on each MMT program patients with its behavioral characteristics, educational level and income, in accordance with its needs. The public danger of the MMT program patients is manifested by criminal and non-criminal forms of behavior, in which the main direction of the illegal activity of them is the illegal drug trafficking. The implementation of illegal actions of the MMT program patients depends on the phase states of the drug dependence syndrome, which indicates the need for preventive medical measures to prevent recidivism among patients. Lack of family foundations, violation of interpersonal relationships, labor disadaptation, illegal activity, clinical features of dependence are factors contributing to the recurrence of the disease in MMT program patients. When forming the tactics of MMT program patients' management, it is necessary to take into account the peculiarities of social functioning, narcological and somatic anamnesis, which are basic for understanding the causes of development and the type of dynamics of comorbid pathology and can influence its course and outcome.

ЗОЛОТАРЁВА Наталия Артёмовна,

д-р. мед. наук, профессор,
Одесский национальный медицинский университет
ORCID ID: 0000-0002-1085-366X

ГУНЕНКО Ирина Игоревна,

аспирант,
Одесский национальный медицинский университет
ORCID ID: 0000-0002-5352-8058

ПАРАСКИВА Дмитрий Георгиевич,

аспирант,
Одесский национальный медицинский университет
ORCID ID: 0000-0002-7448-9334
Украина

СПОСОБ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СКОРОСТИ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ПУЛЬСОВОЙ ВОЛНЫ В КЛИНИКЕ ВНУТРЕННИХ БОЛЕЗНЕЙ

Важную роль в развитии многих заболеваний играет снижение эластичности и повышение жесткости стенки крупных артерий¹. В основе повышения артериальной жесткости лежат такие изменения эластиновых и коллагеновых волокон в меди артерий, как фрагментация эластина под действием матриксных металлопротеиназ, его гликирование, увеличение продукции коллагена под действием ангиотензина II и цитокинов, образование «перемычек» между его волокнами². «Золотым стандартом» оценки жесткости артериальной стенки является определение скорости распространения пульсовой волны (СРПВ). Так ещё в 1922 г. J. Bramwell и A. Hill предложили измерение СРПВ для оценки растяжимости артерий³. Этот показатель до сих пор является одним из наиболее часто используемых маркеров артериальной жесткости и был признан независимым предиктором сердечно-сосудистых осложнений⁴. СРПВ напрямую зависит от геометрии артериального сосуда и эластических свойств его стенки и описывается уравнением Моенса–Кортевега (Moens–Korteweg):

$$\text{СРПВ} = (E \times h / D \times \rho) 0,5 \quad (1)$$

- 1 Олейников В.Э., Хромова А.А., Бурко Н.В. и др. Комплексная оценка показателей ригидности артерий и традиционных факторов риска как предикторов синдрома раннего сосудистого старения // Российский кардиологический журнал. 2018. №3. С. 31–36.
- 2 Стражеско И.Д., Акашева Д.У., Дудинская Е.Н., Ткачева О.Н. Старение сосудов: основные признаки и механизмы // Кардиоваскулярная терапия и профилактика. — 2012. — Т.11. — №4. — С. 93–100.
- 3 Bramwell J.V., Hill A.V. Velocity of transmission of the pulse-wave. Lancet. 1922;1: P. 891–892.
- 4 Boutouyrie P., Tropeano A.I., Asmar R., et al. Aortic stiffness is an independent predictor of primary coronary events in hypertensive patients: a longitudinal study. Hypertension. 2002;39(1): P. 10–15.

где ρ — плотность, E — модуль упругости, h — толщина стенки сосуда, а D — его диаметр⁵.

Существует множество методов измерения СРПВ, наибольшую популярность из которых получили, так называемые, двухточечные методы, в основе которых лежит регистрация пульсовой волны в двух точках, расположенных на определенном расстоянии. Также важным моментом в измерении СРПВ является выбор артерий, на протяжении которых будут проводиться измерения. Идеальным сосудом для оценки жесткости является аорта, однако ее расположение не позволяет измерить СРПВ непосредственно над ней. Предпочтительным участком для её оценки в аорте является расстояние между общей сонной и бедренной артериями. Этот участок был выбран в качестве «золотого стандарта» в соответствии с рекомендациями Американской кардиологической ассоциации (American Heart Association, АНА; 2015)⁶. СРПВ, измеренная с помощью сфигмографии на каротидно-феморальном сегменте, встречается в литературе под аббревиатурой «СРПВкф», и именно ее значение признано независимым предиктором развития сердечно-сосудистой патологии (за пороговое значение нормы принята СРПВ равная до 10 м/с)⁷. Для измерения СРПВкф используются два датчика, один из которых располагается над проекцией общей сонной, а второй — над бедренной артерией в области пупартовой связки. Одновременно или последовательно регистрируются две сфигмограммы с определением задержки по времени между пульсациями в исследуемых точках. Таким образом, СРПВ измеряется как отношение расстояния, пройденного пульсовой волной между проксимальным и дистальным участком сосуда, ко времени, за которое это расстояние было преодолено и рассчитывается по формуле:

$$\text{СРПВ} = L / t \quad (2)$$

где L — длина между двумя исследуемыми точками (м), t — время запаздывания (с)⁸.

В настоящее время существуют различные методики для регистрации пульсовой кривой и в соответствии с этим — несколько принципиально отличающихся приборов для измерения СРПВкф. Наиболее распространен-

- 5 O'Rourke M.F., Safar M.E., O'Rourke M.F. Principles and definitions of arterial stiffness, wave reflections and pulse pressure amplification. *Arterial Stiffness in Hypertension. Handbook of Hypertension.* Philadelphia; 2006, P. 3–19.
- 6 Townsend R.R., Wilkinson I.B., Schiffrin E.L., et al. Recommendations for improving and standardizing vascular research on arterial stiffness. A Scientific Statement from the American Heart Association. *Hypertension.* 2015;66(3): P. 698–722.
- 7 Vlachopoulos C., Aznaouridis K., Stefanadis C. Prediction of cardiovascular events and all-cause mortality with arterial stiffness: a systematic review and meta-analysis. *J Am Coll Cardiol.* 2010;55(13): P. 1318– 1327.
- 8 Van Bortel LM, Laurent S., Boutouyrie P., et al.; European Society of Hypertension Working Group on Vascular Structure and Function; European Network for Noninvasive Investigation of Large Arteries. Expert consensus document on the measurement of aortic stiffness in daily practice using carotid-femoral pulse wave velocity. *J Hypertens.* 2012;30(3): P. 445–448.

ными в мире считаются «Complior System» (Artech, Ле Лиля, Франция), система «SphygmoCor» (ArtCor, Сидней, Австралия), «Pulsepen» (Diatecne, Милан, Италия), существуют и другие аналоги. Одним из приборов для измерения СРПВкф на территории бывших стран СНГ является «Поли-Спектр-СРПВ» (Нейрософт, Иваново, Россия).

На аппарате «Complior» пульсовые волны регистрируются одновременно в двух точках артериального дерева с помощью пьезоэлектрических датчиков⁹. Аппарат позволяет исследовать жесткость аорты (сонная и бедренная артерии), артерий верхних (сонная и плечевая артерии) и нижних (бедренная артерия и задняя артерия стопы) конечностей. С помощью прибора «SphygmoCor» пульсовые волны регистрируются последовательно высокоточным аппланационным тонометром, который накладывает на проксимальную (сонную), а после – на дистальную (бедренную) артерии, при этом одновременно регистрируется ЭКГ. СРПВкф вычисляются с использованием времени прохождения волны между точками регистрации, которая определяется с помощью зубца R на ЭКГ. Для этого определяется время между зубцом R на ЭКГ и возникновением пульсации¹⁰. В приборе «PulsePen» для регистрации пульсовой волны также используется аппланационный тонометр. Прибор определяет центральное давление в аорте и форму волны в артериях: каротидной, феморальной, брахиальной, радиальной и т.д. Прибор выполнен в виде аппланационного датчика, размером с шариковую ручку, и миниатюрного блока ЭКГ, подключаемого к персональному компьютеру. СРПВ определяется последовательным снятием пульсовой волны на каротидном и феморальном участках с привязкой пульсовых волн к R-зубцу ЭКГ. В аппарате «Поли-Спектр-СРПВ» для регистрации пульсовой волны на сонной и лучевой артериях используются пьезоэлектрические датчики, а для бедренной артерии – объемная сфигмография. Кроме того, используется привязка к ЭКГ сигналу для определения начала волны давления. По запаздыванию контура волны бедренной артерии относительно контура сонной артерии определяется время распространения пульсовой волны. Аппарат позволяет определить СРПВ в аорте и получить нормативные показатели для разных возрастных групп¹¹.

Аналогом широко распространенных в мире «двухточечных» приборов для измерения СРПВ стали «одноточечные» методы, использующие один датчик вместо двух, что значительно упрощает процедуру измерения СРПВ. В основе этой группы методов лежит регистрация времени между ударной и отраженной

9 Лопатин Ю.М., Илюхин О.В., Илюхина М.В. и др. Эластичность артерий и скорость пульсовой волны у больных с хронической сердечной недостаточностью различной этиологии // Сердечная недостаточность. — 2004. — Т. 4, № 5. — С. 130–131.

10 Boutouyrie P. New techniques for assessing arterial stiffness // Diabetes Metab. — 2008. — Vol. 34, Suppl. 1. — P. 21–26.

11 Назарова О.А., Масленникова О.М., Фомин Ф.Ю. Оценка эластических свойств сосудов в клинике внуренных болезней. — Иваново. — 2007. — 96 с.

пульсовой волной. За расстояние, пройденное пульсовой волной, принимается удвоенная длина ствола аорты. Как и «двухточечные» методы измерения СРПВ, «одноточечные» методы чрезвычайно разнообразны: для них могут использоваться различные типы датчиков — ультразвуковые, осциллометрические (прибор «Arteriograph», TensioMed, Будапешт, Венгрия), фотоэлектрические (прибор «Ангиоскан», AngioScan Electronix, Москва, Россия, использующий метод фотоплетизмографии). В исследовании J. Davies и соавт. на основе анализа 48 опубликованных ранее статей было проведено сравнение четырех приборов для измерения СРПВ — «Complior», «SphygmoCor», «Arteriograph» и «Vicorder» (оценивает СРПВ кф осциллометрическим методом). По результатам исследования, «Arteriograph» показал наибольшую корреляцию с инвазивными методами, но при этом наименьшую — с остальными приборами, включенными в исследование¹².

Из отечественных приборов для регистрации пульсовых колебаний могли бы применяться оптические сфигмографы, механически воспринимающие и оптически записывающие колебания сосудистой стенки. К таким приборам относится механокардиограф с записью кривой на специальной фотобумаге. Фоторегистрация дает неискаженные колебания, однако она трудоемка, требует применения дорогостоящих фотоматериалов и в настоящее время практически не используется. Большое распространение получили электросфигмографы, при которых применяются пьезокристаллы, конденсаторы, фотоэлементы, угольные датчики, тензометры и другие устройства. Для записи колебаний пользуются электрокардиографом с чернильно-перьевой, струйной или тепловой регистрацией колебаний. Однако, сфигмограмма имеет разный рисунок в зависимости от применяемых датчиков, что затрудняет их сравнение и расшифровку.

Таким образом, даже из такого краткого обзора современных устройств для определения СРПВ видно, что все упомянутые приборы, особенно зарубежного производства, достаточно высокой стоимости, сложны в эксплуатации, многие из них отсутствуют на украинском рынке, аналогичных отечественных альтернатив нет, а те, которые имеются являются громоздкими и методологически устаревшими.

В связи с вышеизложенным, целью нашей работы было создание устройства, позволяющее достаточно точно определять СРПВ и при этом быть умеренно затратным, компактным и простым в использовании. К работе также привлекалась инженерная служба по медицинской аппаратуре. В общий комплекс вошли тензометрические датчики пульса, аналогово-цифровой преобразователь (АЦП), персональный компьютер с авторским программным обеспечением. Схема устройства изображена на рис. 1

12 Davies J.M., Bailey M.A., Griffin K.J., et al. Pulse wave velocity and the non-invasive methods used to assess it: Complior, SphygmoCor, Arteriograph and Vicorder. *Vascular*. 2012;20(6): P. 342–349.

Рис.1 Схема устройства для определения СРПВ

Способ измерения традиционно основан на оценке времени задержки пульсовой волны и последующим расчетом СРПВ, которая может рассчитываться вручную или автоматизировано. Для исследования СРПВ нами было обследовано и разделено на группы 30 человек: I группа (15 чел.) - заведомо здоровые люди (студенты 6-го курса медицинского университета) и II группа (15 чел.) – пациенты с заведомо измененными упруго-эластическими свойствами сосудов (больные с ишемической болезнью сердца, артериальной гипертензией, сердечной недостаточностью I-II степени). Первый датчик устанавливался на сонную артерию, второй - на бедренную. После настройки усиления и параметров приема данных на экране отображались осциллограммы пульса, которые в дальнейшем обрабатывались и согласно формуле производился расчет СРПВ. Результаты показали, что в I группе СРПВ составляла $6,66 \pm 1,42$ м/с, во II группе - $13,5 \pm 1,72$ м/с ($p < 0,05$). На основании этого можно сделать выводы: в группе здоровых людей СРПВ соответствовала общепринятым нормам, в то время, как у пациентов с измененными сосудами результаты указывали на повышение СРПВ.

Представленное устройство было подано на изобретение и после рассмотрения получен патент Украины №145472 от 10.12.2020г. Следует подчеркнуть, что комплекс малозатратный, компактный, позволяет архивировать, сравнивать и переносить в базу данных полученные кривые. Также немаловажно, что изобретение отличается простотой и удобством в использовании, так как разработанная система мобильна и позволяет в любое время измерить СРПВ у постели больного.

Таким образом, в настоящее время изучение жесткости артериальной стенки занимает важное место в отечественных и зарубежных исследованиях. В связи с этим использование скрининговой методики определения СРПВ_{кф} не только на стационарном, но и амбулаторном этапах реабилитации позволит сделать диагностические выводы о состоянии сосудов задолго до клинических проявлений поражения органов-мишеней, а разработанное устройство значительно упростит методику определения упруго-эластических свойств сосудов и позволит контролировать их состояние в процессе терапии.

Tatyana PAKHOMOVA,
D. Sc. (Pedagogy), Professor,
Zaporizhzhia National University
ORCID ID: 0000-0002-4660-9925
Ukraine

Polina VASILIEVA,
PhD student,
Zaporizhzhia National University
ORCID ID: 0000-0003-3813-1172
Ukraine

FORMATION OF FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATIVE COMPETENCE: GENESIS AND THE ESSENCE OF THE TERM IN HISTORICAL ASPECT

Foreign language communication competence has a long history of research. There are numerous models that operate in different educational systems. It is widely recognized that the category of “communicative competence” is a multidisciplinary phenomenon that reflects the achievements of various linguistic, pedagogical, psychological, philosophical and other scientific areas. Studying and analysing the experience of domestic and foreign higher education is a necessary condition for further improvement of foreign language competence formation process of a specialist. The higher education system in the developed countries is quite mobile and flexible. It responds promptly to changes, which take place in the economy, science, and culture. Leading industrialized countries have been holding the palm of the world for many years in developing the theoretical and practical aspects of language / foreign language education. That is why the issue of studying the world experience in terms of this educational phenomenon becomes relevant.

The study of this article problem is up-to date, first of all, due to existing sharp contradiction between the requirements to the level of proficiency of future foreign language specialists, which grows from year to year, and their actual, as a rule, low level of practical skills in using a foreign language in everyday professional environment.

A considerable amount of both domestic and foreign studies is devoted to the problem of teaching a foreign language in higher education. In particular, aspects such as: the importance of language training in shaping students' professional orientation (O. Artemyev, V. Bidenko, O. Leontovich, R. Millrud, B. Mitina, T. Shepelenko, etc.); methods of teaching a foreign language for specific purposes and formation of a foreign language professionally oriented communicative competence in professional

communication (A. Andrienko, E. Bibikova, N. Galskova, I. Grishina, N. Isoria, A. Mirolubov, O. Tarnopolsky, V. Tenishchevsky, I. Chirva and others); methods of teaching a foreign language to specialists of different expertise areas (G. Savchenko, L. Kotliarova, E. Miroshnichenko, L. Maniakina, I. Onisina, O. Petraschuk); creation of electronic initial support for teaching a foreign language for specific purpose (A. S. Drach, T. O. Pakhomova, G. Saprykin) and others are well covered.

However, none of the abovementioned approaches has fully solved the task of creating a coherent system of foreign language teaching at a higher educational institution so far. The absence of such a system is related to the specificity of foreign language teaching in higher education compared to other types of educational institutions.

In connection with the conceptual review of modern approaches to teaching foreign languages in higher education, which imply full integration of language and vocational training, there is a need for a thorough retrospective analysis of the competence problem of professional communication in a foreign language in the higher education system, which is the purpose of this article.

The terms “communicative” and “competence” in the combination “communicative competence” were one of the first to be used by D. Hymes, who attaches particular importance to situational conditioning that causes certain errors or mistakes in human speech, and thus indicates insufficient concept of “perfect communicator”. The linguist introduces the concept of “communicative competence”, which refers to the ability of a person to use language flexibly, accurately and quickly in changing social situations.

The idea of D. Hymes is that the speaker should have more than just linguistic competence, that is, the communicator needs to know how a particular language is used by other members of the language community. In order to communicate effectively, D. Hymes believes, it is not enough to know the language as a system, it is also necessary to know how to use it depending on the social context, i.e. the sociocultural conditions for the implementation of the communicative act.

The basics of D. Hymes theory have been developed in the works of other researchers. In the United States at the end of the last century, many scientists paid attention to the development. As already noted, D. Hymes was one of the first to clearly demonstrate that knowledge of the language implies knowledge not only of grammar and vocabulary, but also of the social conditions of its use. It includes the following competences in a foreign language communication competence: *linguistic* (rules of language); *socio-linguistic* (rules of dialects); *discoursive* (rules for constructing a semantic utterance); *strategic* (rules of maintaining a contact with the interlocutor)¹.

Further development of the communicative competence concept was obtained in Van Ek's research. He believed that communicative competence is such a conglomerate, which consists of the following components:

1 Hymes, D. (1971) On Communicative Competence. Philadelphia, USA: University of Pennsylvania Press.

- *linguistic competence* (knowledge of vocabulary and grammatical rules);
- *sociolinguistic competence* (the ability to use and interpret language forms depending on the situation and content);
- *discourse competence* (the ability to understand and logically construct individual utterances for the purpose of meaningful communication);
- *strategic competence* (the ability to use strategies for compensation of missing knowledge);
- *sociocultural competence* (a certain degree of the sociocultural context awareness);
- *social competence* (desire and willingness to interact with others, ability to control the situation²).

Having extended the range of components, Van Ek identified the general trend of multi-component concept analysis. This tendency, as well as the introduction of the term “communicative competence” into the educational space, has prompted a rethinking of the general approach to teaching a foreign language: instead of a system of forms, which are subject to learning, they begin to see a system that serves to fulfil communicative purposes in a language. This results in a large number of works on teaching problems, in particular, the use of a communicative approach, which involves the acquisition by a person, while learning a language, the ability to use the language correctly to achieve a communicative goal.

This term was picked up by modern linguodidaction, and M. N. Vyatutnev was one of the first who used it. His view of the “communicative competence” concept is similar to the idea of D. Hymes, however, M. N. Vyatutnev specifies the set of factors that determine the level of communicative competence, and proposes to understand it as a choice and implementation of linguistic behaviour programs, depending on the ability of a person to navigate in a particular communicational situation; the ability to classify situations according to the topic, tasks, communicative attitudes that students have before, as well as during the conversation in the process of mutual adaptation³.

In national science, there is another point of view, according to which, the primacy in the use of the term belongs to I. O. Zimnyaya. We do not think that full certainty in this matter is fundamental. More important is the fact that for the first time the term was used exclusively in the field of foreign language teaching⁴.

Thus, from the moment of formation and development of foreign language communicative competence to the present in the general tendencies of this problem research

2 Van Ek, J. A. (1999). Waystage 1990: Council of Europe Conseil de L'Europe. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

3 Вятютнев, М. Л. (1977) Коммуникативная направленность обучения русскому языку в зарубежных школах. Русский язык за рубежом. № 6. С. 38-47.

4 Зимняя, И. А. (1985) Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке: книга для учителей / Издание 2-е. М.: Просвещение 160 с. URL: <http://www.psychlib.ru/inc/absid.php?absid=70750>.

two aspects can be distinguished. The first is the formation of a terminological system. The second is a solution to the descriptors problem, which is directly related to the definition of its structure. As already emphasized, recognizing communicative competence as a multicomponent phenomenon D. Hymes differentiates *grammatical*, *sociolinguistic*, *strategic* and *discourse* competences.

Grammatical competence is understood by the researcher as the ability to construct correct grammatical constructions; *sociolinguistic competence* involves knowledge of the communication social context; *discourse competence* includes understanding how the utterance becomes meaningful; *strategic competence* demonstrates the speaker's ability to use different strategies and tactics. Modern researchers support the idea of the communicative competence component structure and also highlight the *socio-cultural* and *social* components.

The conceptual framework developed by D. Hymes and other researchers continues to develop actively in modern linguistics. One of the research areas that is actively developing is identifying the competence components and the nature of their interaction. For example, language competence, which is a set of knowledge about systematically organized language structure, includes knowledge of each of the language levels. On this basis, modern scholars speak of lexical, grammatical, syntactic, textual and other varieties of language competences. Within the framework of the *linguo-rhetorical* approach (L. A. Golyshkina, I. A. Sapanyuk)⁵ the competence of the native speaker is studied from the standpoint of rhetorical formation of the text, classified according to the stages of the rhetorical canon⁶.

Many scholars study the question of the competence concept connection with the related concepts of "*competency*", "*ability*", "*qualification*", "*literacy*", "*proficiency*", "*professionalism*", "*culture*", "*technology*", which function in the same context with the concept of competence. "Language ability" can be considered as a dynamic mechanism that is constantly developing and complexifying and belongs to the language awareness of the individual. It is a system of potential linguistic representations, a device aimed at carrying out certain processes that have certain capabilities (and restrictions imposed on them) that are determined by the material substrate – the brain. Linguistic ability consists of several components – *phonetic*, *lexical*, *grammatical* and *semanticones*⁷.

Thus, the concept of "competence / competency" introduction into scientific circulation aroused particular interest of researchers of different fields of knowledge in this phenomenon, which led to a large number of different approaches formation to

5 Сапанюк, И. А. (2000) Организационно-педагогические условия обучения русскому языку и культуре речи студентов профессионально-педагогического колледжа. Тольятти. 237 с.

6 Гольшклина, Л. А. (2008) Риторический канон как дидактическая стратегия. *Linguamobilis*. Челябинск, № 1 (10). С. 104-110.

7 Щерба, Л В. (1974) Языковая система и речевая деятельность / ред. Л. Р. Зиндер, М. И. Матусевич; Акад. наук СССР, Отд. лит. и яз., Ком. по истории фил. наук. Л.: Наука. 427 с.

its study, contributed to the creation of appropriate typologies. In linguistics, from the very beginning (according to N. Chomsky's theory), competence meant an internal understanding of the language by the speaker⁸. In modern linguistics, there are many points of view regarding the notion of competence, and most researchers agree that the term implies a certain human-formed ability to perform linguistic / speech / communicative activities in any field.

At present, we can observe a considerable interest in the formation of foreign language communicative professional competence both abroad and in national pedagogical science.

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-003-127-131

---

8 Хомский, Н. (1972) Язык и мышление. М.: Московский университет, 1972. 126 с.

Tatyana PAKHOMOVA,
D. Sc. (Pedagogy), Professor,
Zaporizhzhia National University
ORCID ID: 0000-0002-4660-9925

Olga PIDDUBTSEVA,
senior lecturer
Dnipro State Agrarian and
Economic University
ORCID ID: 0000-0002-5958-750X
Ukraine

FOREIGN LANGUAGE COMPETENCE IN THE CONTEXT OF VOCATIONAL TRAINING: THE EVOLUTION OF THE CONCEPT AND MODERN TENDENCIES

Problems of foreign language vocational education in the leading industrial countries of Europe and the USA began to develop most actively along the lines of competence-based education in the 1970s. By this time, the issues of foreign language training of students were considered first in the context of foreign language teaching and then in the context of bilingual education. At the beginning of the 21st century, the conceptual boundaries between the course of "foreign language" and the acquisition of such concepts as "linguistic consciousness", "linguoculture", "foreign language competence / competency" were expanded. Most actively, these processes occur in the USA vocational education. The content of the USA educational space is increasingly associated with the expansion of the "foreign language" subject to the level of "foreign language education", which characteristic feature is multicultural programs¹. The concept of the tricyclic model

---

1 Шандрук С.І. Іншомовна освіта у США з позицій мультикультурності. Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія : Філологічні науки. 2015. № 7. С. 62-65.

(political education, intercultural education and international education), developed by American specialists, shapes not only their personal educational space, but also resolves the same issues as the countries of Europe.

It should be noted at the outset, that the analysis of foreign experience of studying foreign language communicative competence makes it possible to establish the existence of independent approaches that are implemented in the USA and European countries. Thus, the American model is focused primarily on the willingness and ability of university graduates to apply the results of foreign language education in practice. In this case, the competence is considered to be authentic, practically oriented to the formation of skills, abilities, personal achievements in self-development based on the actualization of situations, as close as possible to the requirements of professional activity.

The American tradition of competences research is based on behaviour. American researchers study "people-in-work", and the concept of "competency" is deciphered through the individual characteristics inherent in behaviour: personal characteristics, motives, values, habits, self-concept, knowledge, skills. In fact, competencies in this approach are certain "repositories" filled with a variety of content.

Today we can say that the American approach to the study of competencies is simultaneously developing in two directions. The first area is focused on the study of individually presented competencies. Nowadays, they are more rated as functional rather than behavioural because they are aimed at a specific class of professional tasks. This area can be called psychological, as it is based on the work of psychologists. The second area is related to the systematic approach, which involves the view of the student as a particular subject of learning, while also bearing the characteristics of integrity and structure.

From this point of view, it is customary to speak of specific competences / competencies, which in the American context are called nuclear (central), and in the national literature are called key ones. The American model views competencies as a description of the subject's behaviour.

The European approach to the formation of students' competencies (in particular, in France and Germany) is related to the accentuation of two main areas: personal and collective, related to the assessment of linguistic behaviour, the formation of behavioural characteristics. In this regard, communication in a foreign language is considered as one of the universal signs of readiness for professional activity.

Besides the American tradition, there are other approaches that are fundamentally different in terms of both tasks and content. The most developed non-USA perspective on competence issues is the British approach, which is largely related to the development of the national education system. The UK Department for Education has taken into account a specific competence model. It is different from the basic American models and not just a set of competences, but also tries to determine their relationship. The

result is a special "tetrahedron of competences", which includes: cognitive competences (knowledge and understanding based on formal learning and experience), functional competences (abilities, specific skills that a person can demonstrate in his field), personal competences (understanding how to deal with specific situations, motivation to improve performance), ethical competences (values, points of view, on the basis of which decisions are made and actions taken), meta-competences (ability to respond to criticism positively, to cope with difficult situations). In the frames of this approach, some traces of the American model can be found, but there are differences. In particular, the British model is more clearly structured and provides equal opportunities for the development of each competence cluster.

In general, one can say that a distinctive feature of the British approach is the fact that competences are seen as requirements for a specialist for professional tasks². It is based on professional standards containing a set of roles for each profession. These roles are divided into competences for which behavioural indicators are defined. It is believed that British models are more functional. They contain two clusters of competences – behavioural and functional (technical). The latter are more often specified as computer and Internet use (according to The Chartered Institute for Personnel and Development – CIPD). Among the most commonly stated competences for different professions are: communication skills, people management skills, focus on outcomes, problem solving. An important aspect that fundamentally differentiates the British approach from the American one is that for British researchers, the starting point for the competency issues exploration is social problems. Such British interpretation of competences is fundamentally opposed to American models that are built from the standpoint of efficiency.

The difference between American and British approaches to competence research is complemented by specific features of the competency approach development in European countries. Thus, by analysing the development of the competences theory in France, it can be found out that at present it is impossible to speak of any form of approach that would clearly identify the French position in matters of competence. At the same time, one can speak of a certain peculiarity of French models.

French models represent something in-between American and British, as they use analogues of behavioural and functional competences. It is generally accepted, that the structure of French models always includes three elements: knowledge, experience and behavioural characteristics. German studies are even more complex than French ones. This is explained by the practice of using qualification standards. In Germany, they are based on a list of key knowledge related to the history of the craft communities' development.

2 Bautista, I. (2016) Generic competences acquisition through classroom activities in first-year agricultural engineering students. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*. 13 (29). Retrieved from <https://doi.org/10.1186/s41239-016-0028-8>

The German educational model includes three clusters of competences: vocational or subject, personal and social. These competences are based on methodological competences (ability to extrapolate skills, problem solving, creativity) and educational competences (ability to learn, to develop learning skills). German models are slowly evolving and tend to standardize.

The national experience of research in the area of competence testifies a wide variety of thoughts. Actually, the research works, presented mainly by a selection of candidate and doctoral theses in pedagogy and psychology, form a compromise position (if it is determined through the opposition "American model – British model"). Researchers, as a rule, consider the competences to be a convenient taxonomy that allows combining heterogeneous characteristics, which are evaluated by different but well-established psychological methods. This approach allows you to break the boundary between the characteristics of a person as an individual and the subject of activity, to combine psychological and social characteristics.

Thus, the most developed of non-American views on the problem of competencies is the British approach, generally related to the development of the education system. It is based on professional standards that contain a set of roles for each professional position. These roles are divided into competences for which behavioural indicators are defined. For the British approach, it is important that a person can demonstrate specific skills in practice, he/she is able to do what is required by the standards, this approach compiles educational programs.

A distinctive feature of the British approach is the fact that competences are seen as requirements for the employee on the part of tasks, besides, for British researchers the starting point in the study of competence problems is the need to ensure socially responsible activities. German studies are even more complex than French ones. The German educational model includes three clusters of competences: vocational or subject, personal and social.

Foreign language learning in German universities is seen as an important element of professional socialization. The effectiveness of foreign language education policy implementation in Germany is subject to the introduction of several foreign languages and the introduction of different language learning programs. Vocational education functions as a coherent system, which guarantees the training of highly qualified competent specialists. As in the system of higher education in Germany and Canada, the sole principle of foreign language education is the use of a foreign language as a tool by which the content of the discipline is mastered. The private issues of this problem (the need for the preparatory phase, the length of study, the number of subjects taught in a foreign language, etc.) are solved differently in Germany and Canada. However, the general principle that unites them is the immersion principle. This term reflects the main feature of these training programs: the maximum possible contact with a

foreign language, a literal "immersion" in the language. Today, immersion programs function in all Canadian schools. Today several popular models of bilingual training exist in Germany. They differ in such aspects as the selection of subjects to be taught in foreign language, their number and the duration of study. According to German scholars, the use of a foreign language in teaching of professional disciplines does not affect the quality of teaching.

Today, bilingual training is the most popular tendency in the countries of America and Europe. Undoubtedly, the use of foreign language in vocational training is a didactic reserve, through which it is possible to increase the level of communicative professional competence of students³. Studies of language and vocational education in the United States, Germany, Canada are used by specialists from other countries. For example, Austrian researchers have developed and implemented four models of bilingual education (identificational, integrational, monocultural and multicultural) into the educational process.

The achievement of foreign language education in the given sphere is also remarkable in the higher technical educational institutions of Great Britain, where significant structural and substantive transformations in the country's education system in order to form a European-wide educational space have taken place in recent years.

The history of different approaches to competence / competency in the United States, the United Kingdom, France, Germany, and Canada shows that the emphasis was different depending on the period. More than that, each of the approaches (behavioural, functional, multidimensional, holistic, activity, competent, etc.) has its own peculiarities.

The traditional American approach emphasizes the role of individual characteristics and the use of behavioural standards to evaluate the so-called "best work". The British approach confirms the value of functional competencies and their use in professional activity. The approach followed in France and Germany demonstrates the potential of a multidimensional / holistic view of the problem. In addition, signs of convergence to the formation of competencies of different types are becoming more prominent in national approaches.

Currently, different approaches to the study of competences: cultural-speech, linguistic, psycholinguistic, linguistic-cognitive, linguistic-oratorical and others exist. Thus, the cultural-speech approach puts the task of forming a speech culture of the linguistic personality. Within this approach, theories of linguistic culture (V. E. Goldin) are developed, and the description of linguistic personality types in accordance with any level is made. Within the framework of the linguistic-didactic approach, the concept of competence is developed in relation to the theory and practice of teaching native and foreign languages (G. I. Bogin). The psycholinguistic approach addresses the problems of ontogeny: the formation of a child's language / speech ability, his/her speech thinking. (K. F. Sedov), linguocognitive approach in the study of language /

meta-language awareness of native speakers (V. V. Krasnykh) is associated with this approach. Sociolinguistic approach considers the problem of competence of linguistic personality formation in the process of his/her socialization (V. I. Karasyk). Within the framework of the linguistic-oratorical approach (L.A. Golyshkin), the competence of the native speaker is explored from the standpoint of rhetorical text formation, classified according to the stages of the rhetorical canon.

This list is far from final. New approaches to the study of the problem of foreign language competence in professional activity continue to emerge.

According to Z. N. Korneva, due to the socio-cultural concept of teaching foreign languages, deviations from the absolutization of the communicative approach and the formation of communicative competence of future specialists in pure form have been recently observed⁴. The purpose of teaching a foreign language is the need to develop an intercultural, professionally oriented foreign language communication competence. Along with this point of view, there are other, one might say, alternative ones. According to them, at the present stage not only the competent approach prevails, but the general "competence" of education takes place, so, the priority of this area is indisputable. However, it must be too early to draw conclusions of this the problem discussion. We can say that the essence of the "competence" concept, its *differentia specifica* (characteristic features, specific peculiarities) still remains at an intuitive level of understanding.

Thus, our analysis of national and foreign experience in considering the problem of forming a foreign language communicative competence allowed us to draw the following conclusions. The concept under consideration has its own history of formation. At present, many questions regarding the terminology of this concept remain open. However, it might be still early to summarize the discussion. Various aspects of foreign language communicative competence are being explored by representatives of pedagogy, linguistics, psychology, and philosophy. In this regard, there are approaches that address the problem in accordance with the subject and the scope of a particular scientific area. In foreign and national science different models of foreign language communicative competence formation are developed. They are oriented on the specificity of the relevant approaches, which require further thorough research.

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-003-131-136

⁴ Корнева З. Компонентний склад іншомовної професійно орієнтованої комунікативної компетентності студентів ВТНЗ. Молодь і ринок. 2014. № 6 (113). С. 36-41.

БИТАЄВ Валерій Анатолійович

д-р філос. наук, професор,
Національна академія мистецтв України,
дійсний член, віце-президент

МОСЕНКІС Юрій Леонідович

д-р філол. наук, професор,
Національна академія мистецтв України,
почесний член
Україна

ДЕРЖАВНИЦЬКЕ ВИХОВАННЯ МИСТЕЦТВОМ

Серед ключових питань, поставлених сучасністю перед освітньо-виховним процесом, слід особливо відзначити таке: яка система виховання, які її форми і методи діють в умовах **становлення української державності**? З одного боку, цілком очевидно, що патріотичне виховання слід розглядати як винятково важливий чинник державотворення – як на рівні зміцнення українських інституцій, так і в індивідуально-психологічній сфері. З другого ж боку, не менш очевидним є виховний потенціал мистецтва – причому чим ширше ми розуміємо останнє («Психологія мистецтва» Л.С. Виготського – це дослідження літературних текстів), тим більше засобів теоретичної освіти й практичного підготування та виховання можемо використовувати в роботі. Синтезуючи патріотично-державницький і мистецький вектори освітньо-виховного процесу, відзначимо перспективи виховання за умови досягнення взаємодії між гуманізацією суспільно-політичного життя тієї чи іншої країни і гуманістичною художньою культурою, її серцевиною – професійним мистецтвом. Мистецтво – саме та галузь, де високий професіоналізм, спрямований на міжнародну презентацію держави, і є високим патріотизмом. Не слід забувати, що світової та позачасової слави давногрецька Античність і європейське Відродження зажили саме завдяки Мистецтву.

Витоки концептуалізації **державотворчої ролі мистецтва** сягають давньогрецької античності. Платон був серед перших теоретиків **ролі мистецтва в розвитку і зміцненні держави**. У Платоновій «Державі» стан ремісників, землеробів, торгівців пов'язаний із народною творчістю, що виявляє себе в народних святах. Виховання представників стану воїнів забезпечене танцем, музикою та поезією. Стан філософів-мудреців пов'язаний із філософією та геометрією. Ця «суспільно-мистецька ієрархія» уперше розглянута в контексті

естетичного виховання шляхом залучення спільного потенціалу мистецтва і науки. Використаний Платоном підхід – «відсутність кордону між мистецтвом і наукою, що, як відомо, є характерною особливістю доби античності і простежується, фактично, аж до доби Відродження. Нероздільна єдність, синтез і синкретизм **науки, мистецтва та виховання** – одна з чільних рис філософії Платона як мислителя, що його за масштабом проблематики та рівнем її розв'язання можна заслужено поставити на перше місце серед усіх представників філософської думки стародавньої Греції.

Розглядаючи дальший розвиток філософської думки, звернемо увагу на ідею Г.В.Ф. Гегеля про **романтичний** етап розвитку мистецтва як сполучну ланку між мистецтвом і релігією. Це особливо важливий період, позначений у суспільному житті **націєтворенням**, а в науковому – появою таких ключових для реконструкції культурної історії (та виховання нею) дисциплін, як порівняльно-історичне мовознавство і фольклористика. У сучасній Україні та її культурі, поряд із численними «пост-», наявні виразні елементи романтизму як чинника формування не тільки мистецьких (із літературою включно), а й наукових і суспільно-політичних ідей.

Також підкреслимо, що, згідно з Ф. Шиллером, чуттєвість краси стимулює людину усвідомити себе, **усвідомити свою належність державі**. Шиллер розглядає митця-педагога поряд із політиком, виводить проблему естетичного виховання на рівень державної політики. Він убачає в мистецтві засіб ошляхетнення людини як шлях до поліпшень у політичній сфері. За Шиллером, найвищий рівень розвитку держави, найдосконаліша її форма – **естетична держава**. Тому одна з головних цілей дослідження – пов'язати естетичне виховання зі сферою політології, забезпечуючи розвиток такого виховання в умовах незалежної України.

Акцентуємо увагу на такій ранньоренесансній ідеї (К. Салютаті), як **зв'язок між гуманітарними науками і громадським життям**. Також звернемо увагу на концепцію Л. Бруні як засновника громадянського напрямку в італійському ренесансному гуманізмі – мислитель наголошував на тому, що найбільш відповідною для людини наукою є сфера знань про державу, про місто, про те, як вони утверджуються і гинуть. Л. Валла також приділяє першорядну увагу громадським обов'язкам людини, котрі він уналежнює до душевних цінностей.

Державницьке виховання мистецтвом добре відоме українській традиції. Так, у межах Мистецького українського руху одне з наріжних місць посіла проблема **патріотизму**. Ініціативною групою МУРу була розроблена програма патріотичного виховання, у якій головною дієвою силою стало мистецтво. «Час ставив і ставить перед українським мистецтвом те завдання, до якого воно покликане: у високомистецькій досконалій формі служити своєму народові і тим самим за-

воювати собі голос та авторитет у світовому мистецтві»¹. Акцентовано й тезу У. Самчука як підсумок розуміння виховного, а саме патріотичного, потенціалу мистецтва: «Великий патріотизм є той патріотизм, що висловлюється великим мистецтвом»². Мистецтво визнають за найпотужніший засіб естетичного та патріотичного виховання³. Показовим у плані порівняння може бути сприйняття Заходом різних галузей українського мовознавства: сприймають у першу чергу українську україністику і значно меншою мірою – загальнотеоретичне мовознавство і спеціальні предметні галузі (як-от елліністика, русистика тощо), котрі мають інші дослідницькі центри. Подібна ситуація й в археології: Захід цікавлять унікальні українські артефакти значно більше, ніж загальнотеоретичні міркування українських археологів. Отже, **Україна цікава світові в першу чергу ексклюзивністю українського.**

Увага до минулого – романтичних сторінок доісторії, передісторії й історії (Трипілля, скіфи і сармати, праслов'яни і Київська Русь, Козацтво і Гетьманщина) – аж ніяк не суперечить спрямованості в майбутнє, оскільки тяглість Минуле – Сучасне – Майбутнє забезпечує не тільки стабільність психовідчуття окремого індивіда, а й мовно-культурно-мистецьку стабільність етносу, народу, нації. Адже, наприклад, музей – не тільки зібрання старожитностей, а й культурно-виховний простір, де формується світобачення не тільки індивідуального дощільняти, школяра, студента, а й молодого покоління в цілому – завтрашнього дня Нації та Держави.

Звернімо увагу на генезу самого поняття музею. Існує визначення музею як фрагменту давнішого, попереднього культурного простору в пізнішому, сучасному культурному просторі. Таке визначення відповідає первісному сенсові слова музей. У давніх греків це храм Муз – богинь різних наук і мистецтв, ім'я яких походить від позначення пам'яті (споріднені слова – пам'ять, ментальність, меморіальний та ін.). У поемі Гесіода «Роботи і дні» (VIII–VII століття до н.е.) музи оповідають історію попередніх поколінь людей – золотого, срібного, бронзового, героїчного та залізного. Ці покоління – не поетичні образи, а міфологічна історія V–I тисячоліть до н.е. Центральної та Південної Європи з Україною включно. Це послідовність археологічних культур, де активно вживали золото («Балкано-Карпатська металургійна провінція», включаючи трипільську культуру), потім срібло («Циркумпонтійська металургійна провінція», включаючи споріднену з Трипіллям усатівську культуру, ранню Трою), пізніше бронзу й, нарешті, залізо. Муз у давній Греції вважали фракійськими богинями – а трипільську культуру, за найбільш аргументованим припущенням, створили предки фракійців, які наприкінці Трипільського періоду (близько 3000 р. до н.е.) заснували ранню Трою (наприклад, форма пряселець, типи та послідовності знаків на них у пізньому Трипіллі й ранній Трої ідентичні, що промовисто свід-

чить про спадковість традиції – господарської, технічної, мистецької, мовної). Отже, Гесіод міг переповідати фракійську традицію усної історії, що своїми витокami сягала трипільської та споріднених культур Золотого віку – сполучення моди на золото зі сприятливим для землеробства кліматом (кліматичним оптимумом середини V – середини IV тисячоліть до н.е.). Таким чином, музей – з походження храм муз, носіїв усної історії, сприйнятих давніми греками від фракійців – нащадків трипільської культури. Сучасний же музей має бути повною мірою сучасним, виступаючи не лише сховищем артефактів, а й потужним інформаційно-пропагандистським (а певною мірою й відпочинково-розважальним) центром, здатним формувати інформаційний простір не тільки безпосередньо навколо себе, а й у цілому сегменті суспільної свідомості, впливаючи на сприйняття історії, особливо серед молоді.

Породжуючи окремий мистецький твір, людина-митець тим самим стає причетною до формування мистецького простору – своєї кімнати, дому, селища, країни, світу. Мистецький простір, своєю чергою, формує людину – і самого митця, і його оточення, і інших митців, і майбутні покоління. Митець породжує мистецтво, а мистецтво породжує митця – така діалектика неперервного творчого процесу. А глядач тут виступає не стороннім спостерігачем, а не менш творчим співучасником, критиком, реципієнтом-співтворцем, художнім інтерпретатором.

Таким чином, органічний синтез мистецтвотворчості і мистецтвознавства з державницькою ідеологією і патріотичним вихованням покликаний забезпечити дальше піднесення престижу українського як усередині суспільства, так і в міжнародному масштабі.

ВОРОБЕЙ Петро Адамович

д-р юридичних наук, професор,
віце-президент НАН ВО України, академік

ВОРОБЕЙ Олена В'ячеславівна

канд. юридичних наук, доцент
Україна

СУСПІЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ ВІТЧИЗНЯНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

У статті розглядаються важливі питання суспільних можливостей вітчизняного законодавства про кримінальну відповідальність. Характеризують позитивні та негативні тенденції застосування кримінально-правових норм з точки зору захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина. Аналізується економія кримінально-правової репресії. Висвітлюється негативна складова максимального застосування кримінально-правових норм до особи. Надаються рекомендації щодо дотримання принципу економії репресії та надання переваги більш сучасним та прогресивним методам застосування кримінально-правових норм. Аналізується сучасний стан законодавства про кримінальну відповідальність та застосування кримінально-правових норм, а також суспільні можливості вітчизняного законодавства про кримінальну відповідальність.

Ключові слова: кримінально-правова норма, кримінально-правова репресія, кримінально-правовий захист особи, суспільні можливості вітчизняного законодавства, економія репресії, сила громадського осуду, аморальність та шкідливість норм, корисливість норм, мінімум покарання, максимум кримінально-правового захисту особи.

Постановка проблеми. Суспільні можливості вітчизняного законодавства про кримінальну відповідальність, це той механізм реалізації прав і свобод людини і громадянина, який повинен використовуватись в процесі нормотворчої діяльності вищого законодавчого органу. Вивчаючи суспільну думку, законодавець чітко і правильно сформулює ті задачі, які вкрай важливі та необхідні для регулювання суспільних відносин в частині застосування законодавства про кримінальну відповідальність. В даному випадку буде видно чітке бачення суспільної думки та бажання деталізувати державну політику по боротьбі зі злочинністю.

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що в вітчизняній правовій науці недостатньо приділяється увага питанням взаємодії держави і суспільства

у боротьбі зі злочинністю. Недостатньо звертається увага на суспільну думку, в тому числі на суспільні можливості вітчизняного законодавства про кримінальну відповідальність в частині шкідливості кримінально-правових норм, економії репресії. У статті вказуються конкретні кримінально-правові норми, які не мають тієї суспільної небезпеки, щоб визнаватися злочинами.

Стан дослідження. Проблеми суспільних можливостей вітчизняного законодавства про кримінальну відповідальність та застосування кримінально-правових норм, були і залишаються актуальними на сьогодні. Вітчизняні вчені дотично торкались цієї теми, але ґрунтовно цією проблематикою займався лише професор Коржанський М. Й., який був противником існування багатьох норм як в радянському законодавстві так і в законодавстві України про кримінальну відповідальність.

Метою і завданням дослідження є спроба підкреслити важливість суспільних можливостей вітчизняного законодавства про кримінальну відповідальність. Наглядно показати шкідливість та економію репресії при застосуванні кримінально-правових норм у боротьбі зі злочинністю.

Інструментом суспільної регламентації є право. Воно може бути і є лише для регулювання суспільних відносин. Немає сенсу ставити перед правом якісь інші суспільні завдання.

Обмеженість права проявляється навіть в регулюванні суспільних відносин. Ні дозволи, ні заборони в повній мірі не можуть бути врегульовані правом. Сама сутність права говорить про його обмеження. Його суспільно-корисна, доцільна і припустима дія має певні межі. Якщо право перевищує свою суспільну можливість, воно перетворюється на свою протилежність – не право, кривду. Будь-яка система права – це більш-менш окреслена система обмежень, які закріплюються в нормах, інститутах, визначеннях, поняттях¹. Крім вказаних, існують й інші різні обмеження. Вони виникають із практики, завдань реалізації, застосування права. Створюючи кримінально-правову норму, законодавець повинен враховувати суспільну ефективність цієї норми, можливості її реалізації, застосування, наслідки застосування а також дії.

Недостатня ефективність кримінально-правової норми може бути підставою для її заборони. Абсолютно корисливих правових норм не існує. Це особливо стосується кримінально-правових норм. Право на існування може мати лише ефективна правова норма. Лише повне, конкретне обвинувачення у вчиненні конкретного злочину «злочинів» може бути обґрунтованим і законним². Але і в даному випадку законодавець повинен постійно порівнювати ефективність різних правових засобів – цивільно-правових, адміністративних, кримінально-правових.

1 Воробей П. А., Коржанський М. Й., Щупаковський В. М. Завдання і дія кримінального закону. К.: 1997. 158 с.

2 Воробей П.А Кримінально-правове ставлення в вину : монографія. К.:Атіка, 2009. С.11.

При ефективності різних норм повинні використовуватись найменш репресивні засоби. Застосування більш репресивних засобів може бути викликane лише суспільною крайньою необхідністю. Можливість забезпечення реалізації певної кримінально-правової норми є дуже важливою. Законодавець, встановлюючи ту чи іншу заборону, повинен уважно вивчити можливість її застосування та забезпечення її виконання та дотримання громадянами. Може з'ясуватися, що ця норма взагалі неможлива, а її реалізація потребує таких зусиль і коштів, що вона набагато перевищує суспільну шкоду забороненого діяння.

Застосування кримінально-правових засобів, не рахуючись з іншими обставинами не може бути виправданим, адже вона може заподіяти непомірно більше шкоди. У Кримінальному кодексі України є чимало таких заборон, забезпечення реалізації яких нереально. Важко повірити, наприклад, у можливість забезпечити реалізацію заборони посіву або вирощування снотворного маку чи конопель (ст. 310 КК), схилення до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 315 КК), схилення неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів (ст. 324 КК) та деяких інших. Те ж можна сказати і про незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів (ст. 204 КК). Виготовлення міцних спиртних напоїв домашнього виробництва (самогону) настільки вдосконалено, що його виготовляють різноманітними способами, використовуючи при цьому елементарні кустарні засоби (каструлі, чайники, бочки тощо). Чи може держава забезпечити заборону самогоноваріння. Якщо його виробляють всі, хто хоче? Звичайно, ні. Законодавство України повинно будуватись на засадах його економії, мінімуму покарання, при максимумі кримінально-правового захисту особи. Кримінально-правові заборони повинні встановлюватись лише тоді, коли всі інші засоби регулювання неефективні і лише тоді, коли йде мова про суспільні явища, які мають ознаки злочину.

Слід завжди пам'ятати, що закон про кримінальну відповідальність не здатний регулювати будь-які суспільні відносини, а лише конкретні, йому притаманні. Багато статей в чинному КК не мають відповідного обґрунтування, не можуть бути визнаними такими, що передбачені ними діяння досягають суспільної небезпеки злочину (ст. ст. 138, 191, 192, 194, 197¹, 204, 238, 287, 302, 307, 329, 335, 353, 356, 369 КК)³. Така загальна кримінально-правова заборона, коли визнається злочином поряд з вбивством, розбоєм, зґвалтуванням, і посів або вирощування снотворного маку чи конопель, це призводить до загального суспільного несприйняття закону. Як наприклад, може сприйматись державна індульгенція за злочин, коли ми бачимо поглинання одного злочину іншим при

3 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. С. Азаров, В. К. Гришук, А. В. Савченко (та ін.): за заг.ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. К.: Юрінком Інтер, 2016. 1064 с.

призначенні покарання за сукупністю злочинів (ст. 70 КК). Така практика є не виправданою і шкідливою, необґрунтованою, бо ніхто не може чітко пояснити чому за два злочини призначається таке ж покарання, як і за один злочин і куди (чому?) дівається покарання за другим? Економія кримінально-правової репресії вимагає обґрунтування всіх мір покарання за злочини.

Лише за умов крайньої необхідності повинні встановлюватись кримінально-правові заборони. Не можна відносити до мір покарання „позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу” (ст. 54 КК), або „службові обмеження для військовослужбовців” (ст. 58 КК), бо це не виправдана і не обґрунтована міра. Можливості закону про кримінальну відповідальність обмежуються пануючою в суспільстві моральністю. Моральне підґрунтя є силою закону. В залежності від того, які моральні засади суспільства, на яких побудований закон, настільки міцний і сам закон. Цицерон зазначав: «слабкі закони, якщо слабкі нрави»⁴. Норми закону мають більш високий, а разом з тим і більш грубий ступінь суспільної регламентації в порівнянні з нормами моралі. Глибина і сфера суспільного впливу у норм моралі набагато більша ніж у норм закону. Крім того, норми моралі значно стабільніші та більш постійні. Походження деяких з них налічує тисячі років, а інколи це походження лише припускається. Звідси впливає їх пріоритет перед нормами закону. Вони незалежні від закону і взагалі відокремлені, хоча часто виконують загальну роль. Наявність чи відсутність правових норм ніяк не позначається на виникненні чи існуванні норм моралі. Їх дотримання, реалізація забезпечується лише силою громадського осуду, наймогутнішою суспільною силою. Сила держави не може зрівнятися з силою громадянського суспільства.

Звідси впливає аксіома – слабкі закони, якщо слабка моральність.

Завдання законодавця в тому, щоб забезпечити відповідність кримінально-правових норм нормам моральності сьогодення, моральним засадам життя нашого суспільства. Без такої відповідності думати про ефективність кримінально-правових норм не варто. Соціальна практика сьогодні і практика епохи застою підтверджує ці висновки. Яскравим показником занепаду моралі є зростання злочинності, пияцтва, поширення наркоманії та проституції.

Занепад моральності породжує можливість офіційної брехні, безвідповідальності та необов'язковості. За таких умов дія закону уповільнюється або припиняється і сила його впливу на життя суспільства стає незначною, мінімальною. Існує чимало прикладів порушення або невиконання закону посадовими особами, які своїми діями або бездіяльністю заподіюють величезні збитки державі та суспільству, але вони й надалі займають свої посади на всіх рівнях. Питання про притягнення таких осіб до кримінальної відповідальності навіть не ставиться. Разом з

4 Цицерон. Диалоги. О государстве – о законах. 1996. С. 112–113

тим, в багатьох випадках до кримінальної відповідальності притягуються невинні громадяни. Значну роль в цьому відіграє некомпетентність багатьох працівників правоохоронних органів, які працюють на показниками, вдаючись до послушності керівникові та кар'єризму.

Не можна визнати закон моральним, якщо він позбавляє громадянина права на самооборону від злочинного посягання і встановлює кримінальну відповідальність для тих, хто захищаючись, заподіяв шкоду злочинцю (ст. ст. 118, 124 КК). Непротивля злу насильством – це не загальновизнана моральна норма. Не може бути моральним закон (ст. 396 КК), який під загрозою покарання зобов'язує громадянина донести про вчинення злочину на рідних і близьких людей (батька, матір, сестру, брата та ін.). У такому законі більше суспільної шкоди, ніж користі. Тут більше суспільно-руйнівного ніж охоронного. В інших працях уже наголошувалось на тому, що заборона надання допомоги хворому нетрадиційними засобами лікування є аморальною (ст. 138 КК). Аморальною вважаємо також кримінально-правову заборону азартних ігор (ст. 2032), оскільки неазартних ігор немає і тому неможливо відрізнити одну гру від іншої⁵. Якщо дотримуватись такої логіки, то можна заборонити всі спортивні ігри, адже вони також азартні. Не можна особу примусити зайнятись тим, чим вона займатись не бажає. Це стосується і тих азартних ігор, які має на увазі законодавець. Вважаємо, існування такої норми в КК України зайве, а тому правильно і доцільно її взагалі скасувати. Той, хто грає в якісь ігри, завжди ризикує і він це усвідомлює. Якщо на боксерському рингу один боксер заподіює тілесні ушкодження іншому, то це вважається в межах правил. Коли особа платить гроші і грає в якусь гру, то це порушення закону. Де ж тут логіка? Як бачимо, тут є багато суспільних нюансів. Немає тут лише одного – необхідності кримінально-правової заборони на гру. Висновок тут може бути лише таким, що гра – це справа добровільна, а значить право кожного проводити дозвілля за своїм бажанням. Недоречною є також і норма ст. 310 КК України, оскільки в Україні з давніх давніх вирощували мак і коноплю, харчувалися їх плодами, а коноплі, крім того, були важливою сировиною для виготовлення одягу. Аморальність цієї норми в тому, що страждає від неї більше законослухняних громадян ніж тих, хто використовує цю сировину для виготовлення наркотиків. Якщо виходити з цієї логіки, то можна заборонити також випуск автомобілів, під колесами яких гине багато людей.

Такий термін як „незаконне лікарювання”, викликає подив вже самої назви. Дивне словосполучення, якщо не сказати інше. Чого тут більше-простоти чи лицемірства?⁶. І зразу виникає запитання, а чи правовий такий закон? Амораль-

5 Воробей П. А., Коржанський М. Й., Щупаковський В. М. Завдання і дія кримінального закону. К.: 1997. 158 с.

6 Коржанський М. Й. Нариси уголовного права. К.: ТОВ «Генеза». 1999. С.115.

ність такого закону полягає в тому, що такі законоположення, крім того, що на їх підставі караються люди, які займаються суспільно-корисною працею, ведуть до деградації правосвідомості суспільства. Закон, який карає суспільно корисну працю чи дозвілля є аморальним, якими б ідеологічними теоріями він не обґрунтовувався і не виправдовувався.

Знайдуться захисники таких аморальних норм і будуть доказувати їх необхідність і важливість. Але пересічному громадянину від цього легше не буде.

Багато питань виникає щодо загальної превенції, тобто про покарання з метою попередження вчинення злочинів іншими особами (ч. 2 ст. 50 КК). Покарання, таким чином, призначається і з метою залякати інших осіб. Але навіщо їх лякати покаранням, якщо вони все своє життя були сумлінними та законослухняними громадянами? Навіщо, на якій підставі держава, караючи одного громадянина, залякує іншого? Така мета аморальна, адже вона руйнує принцип особистої відповідальності за свою вину. Аморально карати для того щоб залякати. Ч. Беккарія зазначав, що ефективність покарання не в залякуванні, а в невідворотності від нього⁷. Типовим прикладом залякування суспільства законом є політика керівництва нашої сусідки – „держави-агресора” РФ, де суспільство перетворилось в зомбовану масу. Це ж можна сказати і про КНДР. Не зрозуміло тільки чому ця країна називається народно-демократичною? Що тут є демократичним?

Перед законом повинна стояти лише одна мета – покарати, або виправдати. Кара повинна бути лише засобом захисту тих благ, які охороняються законом про кримінальну відповідальність. І карати потрібно конкретну особу за конкретний злочин.

Для залякування, напевно і розрахована система покарань, яка містить аж дванадцять її видів (штраф, позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, конфіскація майна, арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі). Аморальність законодавства полягає ще й у тому, що кожний громадянин маючи однакові права на користування природними ресурсами (ст.13 Конституції України), не може використати таке право, адже застосування такого законодавства носить вибірковий характер. Пересічний громадянин карається таким законодавством за порушення певних заборон, а, наприклад, олігарх або чиновник, уникає такого покарання не тільки, як суб'єкт кримінального правопорушення, але і як суб'єкт корупційних злочинів. Прикладів можна привести безліч, починаючи від кримінального проступку та інших кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, тощо.

⁷ Беккариа Чезаре. О преступлениях и наказаниях. М., 1939.

Стаття 47 Конституції України гарантує кожному громадянину право на житло⁸. Це право також витікає з інших законів та підзаконних актів. Але сотні тисяч громадян України до сих пір не мають даху над головою, який гарантований Основним законом держави. І це не лише питання житла. Це, напевно, апогей всієї законодавчої аморальності, яка пронизує всі сфери життя суспільства, особливо, коли йдеться про законодавство України про кримінальну відповідальність та його суспільні можливості.

Закон про кримінальну відповідальність не може і не повинен мати жодного положення, жодної норми, які б не відповідали або протирічили пануючій у нашому суспільстві моралі, бо такий закон може спричинити тяжкі суспільні наслідки.

Без підтримки суспільства держава не здатна і не спроможна забезпечити виконання і реалізацію закону. Цей постулат слід дотримуватись всім громадянам без виключення від Президента України до пересічного громадянина. Це надасть можливість повній мірі забезпечити конституційні права свободи людини та громадянина, а Україна у своєму розвитку одержить більшу можливість прискорити процес наближення до європейської та світової спільноти.

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-003-141-147

8 Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. К. Феміда. 1996. – 64 с.

ЗАВАЛЬНЮК Володимир Васильович

д-р юридичних наук, професор,
професор кафедри загальнотеоретичної юриспруденції
Національного університету «Одеська юридична академія»
ЗАВАЛЬНЮК Сергій Володимирович,
канд. юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ПРАВОВОГО БУТТЯ ЛЮДИНИ

У період радикальних перетворень зростає інтерес до суті подій, їх осмислення та розуміння. Повною мірою це стосується того, що відбувається у зв'язку з антропологізацією правової реальності. Так, після Другої світової війни у світі з'явився великий масив правових актів стосовно прав людини, що стало революційним кроком у розвитку правового захисту людини, зробивши її вперше в історії істотою універсальною. Права людини стають глобальним мірилом права¹.

1 Черниченко С. ООН и права человека. Итоги и проблемы полувекового пути. К 50-летию Всеобщей декларации прав человека / С. Черниченко // Международное право. 1998. № 3. С. 5–14.

Проблема становлення та розвитку державності, зверненої «обличчям» до людини, на основі норм Конституції є одним із найбільш актуальних завдань щодо реформування політичної, економічної та правової систем суспільства, входження України до європейської спільноти. Процес державотворення на демократичних засадах відбувається від моменту проголошення незалежності України, однак він проходить доволі складно, що зумовлено перехідним етапом розвитку Української Держави та суспільства; низьким рівнем політичної та правової культури населення та політичної еліти країни; відсутністю чіткої і послідовної стратегії державотворення та правотворення; перманентним станом політичної кризи, що супроводжується жорсткою конфронтацією владних структур; поширенням корупції та організованої злочинності тощо. До внутрішніх чинників, які гальмують процес утвердження державності, додаються ще й зовнішні².

Головним елементом міжнародних стандартів у антропологічному вимірі є людина, захист її прав та свобод. Інкorporація міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, до національного законодавства і, відповідно, зростання за їх рахунок ролі нормативно-правових договорів серед інших юридичних джерел права; поновлення свого значення правовими звичаями (звичаями ділового обороту, торговельними звичаями, міжнародними звичаями тощо) й узвичаєннями (адміністративними, торговельними); визнання Україною юрисдикції Європейського суду з прав людини, поширення регулюючого впливу його прецедентної практики на національні правовідносини; породжений рішеннями та висновками КСУ феномен правових позицій підкреслюють необхідність переосмислення категорії «система джерел права» та поглибленого дослідження системних зв'язків між джерелами права, як традиційними, так і нетрадиційними³.

«Усі права людини універсальні, неподільні, взаємозв'язані й взаємозалежні. Міжнародне співтовариство повинне ставитись до прав людини глобально, справедливо та з однаковим підходом і увагою. Хоча значення національної та регіональної специфіки і різних історичних, культурних і релігійних особливостей необхідно мати на увазі, держави, незалежно від політичних, економічних і культурних систем, зобов'язані заохочувати та захищати усі права людини й основні свободи»⁴.

Можна сперечатися про те, які права, закріплені в Загальній декларації, є правами імперативними та не підлягають обмеженням, а які – звичайними, основними (фундаментальними).

2 Руднева О. Ціннісний вимір прав людини в контексті світових глобалізаційних процесів [Електронний ресурс] / Олександра Руднева. Режим доступу до статті http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/VAUMVS/2010_4/rudneva.pdf.

3 Тополевський Р. Б. Системні зв'язки юридичних джерел права: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Р. Б. Тополевський. Х., 2004. 21 с. с.19

4 Всеобщая декларация прав человека : принята и провозглашена резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 г. // Международные акты о правах человека / сост. В. А. Карташкин, Е. А. Лукашева. 2-е изд., доп. М. : Норма-Инфа, 2002. С. 39.

На думку О. Рудневої, проблема можливості існування загальнолюдських, універсальних начал, основ, принципів є важливою не лише зі світоглядних, філософських позицій. Це питання має важливе значення і для правознавства. Це пов'язане з тим, що від вирішення питання про існування певних загальнолюдських основ буття залежать також побутування загальнолюдських принципів права, способи їх обґрунтування.

Із розвитком філософії головним предметом досліджень філософів стали не проблеми природи, а етико-правові питання. У результаті цього роздуми про першопричину всіх явищ і природу змін (натурфілософський період) були замінені роздумами про загальні, універсальні (загальнолюдські) право, мораль, політичний ідеал.

Проте саме питання можливості існування загальнолюдських, універсальних норм чи принципів вирішувалось у світовій філософії не однаково. Так, починаючи із софістів (Протагор, Антифонт, Фразімах), було започатковано напрям, представники якого заперечували можливість існування єдиних і загальних для всіх людей основ буття. Софісти, розмірковуючи над проблемами соціальної регуляції людської поведінки, стверджували, що ні мораль, ні право не мають всезагальних об'єктивних засад. На противагу софістам, Сократ, а потім і Платон наполягали на існуванні загальних норм, принципів, що мають інтелігібельний характер.

У період пізньої античності у працях стоїків з'являється концепція універсального розуму, що наявний у кожній людині. Важливою характеристикою вчення стоїків було визнання ними того, що людині від народження притаманне почуття зв'язку з іншими людьми, вона може вважати себе «громадянином світу», а не тільки окремої держави.

Середньовічний світогляд можна назвати теоцентричним, з абсолютною монополією церкви на його формування. Центральною категорією середньовічної філософії став Бог, що сприймався майже аксіоматично⁵.

Закріплення прав на свободу думки, совісті та релігії також спершу відбулося на національному рівні. Так, у Швейцарії, згідно з першою Каппельською мирною угодою 1529 р., кожен кантон набув права вирішувати, яка з релігійних доктрин – реформаторська чи католицька – вважатиметься вірою його громадян і всіх, хто проживає на підвладній йому території. У другій Каппельській мирній угоді 1531 р. було підтверджено, що всі громадяни та мешканці вільних кантонів перебувають у виключній підпорядкованості тієї Церкви, яку буде обрано більшістю. У 1798 р. до унітарної конституції було закладено принцип, відповідно до якого дозволялися всі види відправ – за умови, що при цьому не буде порушено громадського порядку і не буде претензій на якусь особливу владу чи привілеї.

5 Руднева О. Ціннісний вимір прав людини в контексті світових глобалізаційних процесів [Електронний ресурс] / Олександра Руднева. Режим доступу до статті http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/VAUMVS/2010_4/rudneva.pdf.

Однак повну свободу віри було вперше затверджено у Швейцарії лише у федеральній конституції 1874 р.⁶

В Англії різні види обмежень щодо свободи думки, совісті та релігії скасовувалися поступово. Першим позитивним законодавчим актом, у якому інакодумці отримали певне визнання, був Акт про толерантність від 1698 р., який вилучив протестантів, що відкололися від Англійської Церкви, зі списку осіб, які підпадають під санкції певних законів. Таким чином, протестантському нонконформізму було надано певного статусу. Актами 1829 та 1832 рр. про католицьку емансипацію надано певного статусу римо-католикам. У 1846 р. Актом про релігійну неправоздатність Акт про толерантність було поширено й на іудеїв. Витоки міжнародного регулювання свободи віросповідання беруть початок із підписання у 1648 р. Вестфальського миру, наголошуючи, скоріше, на терпимості, ніж на правах⁷.

Продовженням релятивістської традиції з запереченням можливості існування фактів, явищ, феноменів загальних та універсальних для всіх (чи хоча б великої кількості) людей є філософія англійських сенсуалістів Дж. Берклі та Д. Юма.

Ф. В. Г. Гегель вважав, що існує більш широкий спектр трансцендентальних передумов. Трансцендентальні передумови однієї культури на певному етапі її історії не завжди є трансцендентальними передумовами інших культур. Гегель стверджував, що трансцендентальні передумови створюються історією та є культурно-релятивними.

Філософська думка другої половини XIX – XX ст. характеризується різноманіттям підходів і напрямів в осмисленні реальності.

Як реакція на спекулятивний характер кантівсько-гегелівської філософії в Європі зародився напрям, представники якого називали себе позитивістами. На їх думку, позитивна наука має відмовитися від спроб віднайти «першопричини буття і пізнання», оскільки таке знання є принципово недосяжним та в ньому відсутня практична потреба.

Головними напрямками філософії XX ст. були насамперед персоналізм, прагматизм, структуралізм, неопозитивізм, а також концепції інтерсуб'єктивного напрямку – феноменологія, екзистенціалізм, герменевтика.

На антропологізацію національної правової системи суттєво впливає міжнародне право. Розширення обсягу правового регулювання та вплив на національне право загальних гуманітарних цінностей зумовлюють трансформацію системи джерел права⁸.

6 Крішнасвами Аркот. Дослідження фактів дискримінації у сфері релігійних прав і свобод: [фрагменти звіту Спеціального доповідача Підкомісії ООН у справах про запобігання дискримінації та захисту меншин] / Аркот Крішнасвами // Релігійна свобода і права людини: Правничі аспекти: у 2 т. Л. : Свічадо, 2001. Т. 2. 376 с. С. 259.

7 Завальнюк В. В. Антропологізація права: міжнародно-правовий вимір (міжнародні стандарти прав людини) // Митна справа. 2011. № 6. С. 5.

8 Завальнюк В. В. Антропологізація права: міжнародно-правовий вимір (міжнародні стандарти прав людини) // Митна справа. 2011. № 6. С. 4.

Найсуттєвіших змін ця система зазнала з ухваленням Конституції України 1996 р., якою було визнано та закріплено принцип верховенства права. «Одним із проявів верховенства права, – наголошується в п. 4.1 Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 р. № 15–рп/2004 (у справі про призначення судом більш м'якого покарання), – є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а нараховує й інші соціальні регулятори... які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Усі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою отримала відображення в Конституції України»⁹.

Право на свободу совісті та віросповідання є одним із фундаментальних прав, що закріплено в усіх міжнародних документах, які містять перелік прав людини. Починаючи з другої половини ХХ ст. відбувалося активне формування міжнародної судової та квазісудової практики захисту цього права, що надало його змісту певної динаміки. Стаття 22 Договору Ліги Націй зобов'язувала мандатні держави гарантувати свободу совісті та релігії. Реалізація принципу верховенства права також вимагає від держави, якщо визнавати її конституційною або такою, що прагне до цього статусу, втілення верховенства права в правотворчу та правозастосовну діяльність.

Слід зазначити, що кінець ХХ – початок ХХІ ст. позначився суттєвим переглядом усталених політичних, економічних і соціальних теорій і практики їх втілення. Образ соціального миру, втіленням якого була національна держава, стрімко зазнає змін. Трансформуються завдання та функції держави, змінюється державна влада, змінюючи свою сутність і соціальне призначення, порядок реалізації своїх суверенних прав і повноважень, формується мережевий політичний простір тощо. При цьому процес трансформації держави відбувається на тлі нових явищ соціальної дійсності: глобалізація та сталий розвиток; новий світовий порядок, відновлення імперських традицій, створення інтеграційних об'єднань, внутрішньодержавна регіоналізація та збереження суверенної держави як ключового суб'єкта міжнародних відносин; відданість ринковим принципам і механізмам та їх нездатність подолати глобальну фінансово-економічну кризу тощо¹⁰.

Крім того, слід зважати на той факт, що в умовах сьогодення частіше висловлюються недостатньо обґрунтовані ідеї на кшталт таких: необхідне проведення «десуверенізації» шляхом поширення демократії західного зразка в інтересах

9 Рішення Конституційного Суду України Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02.11.2004 р. № 15–рп/2004 // Офіційний вісник України. – 2004. № 45. Ст. 2975. С. 356.

10 Руднева О. Ціннісний вимір прав людини в контексті світових глобалізаційних процесів [Електронний ресурс] / Олександра Руднева. Режим доступу до статті http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/VAUMVS/2010_4/rudneva.pdf.

транснаціональної солідарності; в глобальній системі світового порядку відбувається «розчинення державного суверенітету»; суверенітет має стати привілеєм, який необхідно заслужити¹¹; застаріле міжнародне право, в основу якого покладено принцип непорушності суверенітету, не відповідає реаліям сьогодення – йому на зміну повинні прийти нові принципи, що базуються на обмеженні суверенітету на користь дотримання прав людини; принцип суверенітету слід замінити на принцип незалежності¹² тощо. Очевидно, що популяризація подібних ідей може бути небезпечною у зв'язку з існуванням подвійних стандартів щодо застосування прав людини на міжнародному рівні.

Ідеї та цінності демократичної, правової держави є головними орієнтирами відродження та розбудови української державності, здійснення комплексу соціально-економічних і політико-правових перетворень.

У ст. 53 Віденської конвенції про право міжнародних договорів (1969 р., набула чинності у 1980 р.) вказується, що «імперативна норма загального міжнародного права є нормою, що приймається і визнається міжнародною спільнотою держав загалом як норма, відхилення від якої неприпустиме та яка може бути змінена тільки наступною нормою загального міжнародного права, що носить такий самий характер»¹³.

Безсумнівно, що основу становлять такі права, як право на життя (ст. 3), заборона рабства (ст. 4), заборона катування та жорстокого поводження, заборона принизливих для гідності покарань (ст. 5), право на незастосовність зворотної сили закону при кримінальному переслідуванні (ст. 11, ч. 2). Європейська конвенція про захист прав людини й основних свобод (1950 р.) внесла в цей перелік право не бути засудженим чи покараним двічі за один і той же злочин (ст. 4 Протоколу № 7). Прийнята згодом Американська конвенція з прав людини (1969 р.) і Африканська хартія прав людини й народів (1981 р.) розширили цей перелік. Посягання на ці норми розглядається як посягання на основи світового правопорядку. Отже, логічно зробити висновок, що основу сучасного світового правопорядку становлять імперативні, непорушні права людини¹⁴.

Щоб уявлення про міжнародні стандарти прав людини були повними, спробуємо представити більш–менш упорядкований перелік цих стандартів.

Громадянські та політичні права: право на життя; заборона катувань і жорстокого, нелюдського і принижуючого гідність покарання; заборона рабства; пока-

11 Кузнецова Е. Суверенитет. Незыблемый и неделимый? Суверенитет государства может быть ограничен, если оно им злоупотребляет / Е. Кузнецова // Международная жизнь. – 2004. – № 7–8. – С. 53.

12 Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейккерстом : підруч. / П. Маланчук ; пер. з англ. ; відп. ред. М. В. Буроменський Х. : Консум, 2000. 592 с. с. 47–48.

13 Венская конвенция о договорах международной купли–продажи товаров: Практика применения в России и за рубежом / отв. ред. А. С. Комаров. М. : Волтерс Клувер, 2007. 288 с. С. 67.

14 Карташкин В. А. Всеобщая декларация прав человека и развитие правозащитного механизма ООН / В. А. Карташкин // Юрист–международник. 2008. № 2. С. 10.

рнання виключно на підставі закону; право на свободу та особисту безпеку; право на свободу пересування; право на справедливий судовий розгляд; право на повагу приватного та сімейного життя, житла й кореспонденції; право на одруження; право на свободу думки, совісті та віросповідання; свободу вираження думок; свобода зборів і об'єднань; право на власність; право на ефективний засіб правового захисту; рівність перед законом; інші суміжні права (право виступати як фізична чи юридична особа, право на прізвище та ім'я, право на громадянство і гарантії прав у випадку відсутності громадянства та ін.).

Економічні, соціальні та культурні права: право на працю; право на справедливі й сприятливі умови праці; профспілкові права; право на гідний (достатній) рівень життя; право на здоров'я та соціальний захист, захист сім'ї, материнства й дитинства; право на здобуття середньої й вищої освіти; право на користування досягненнями культури.

Колективні права: право на мир, заборону геноциду й апартеїду; право народів на самовизначення; права національних меншин; право на розвиток; право на сприятливе навколишнє середовище¹⁵.

У міжнародно-правовій доктрині існують різні думки про те, чи може індивід бути суб'єктом міжнародного права. Загалом це залежить від поглядів того чи іншого автора на проблему співвідношення міжнародного та національного права. Поширена думка, згідно з якою в міжнародному праві немає заборони наділяти індивідів міжнародною правосуб'єктністю і вирішення цього питання визначається наміром договірних держав. Наявність у індивідів міжнародної правосуб'єктності пов'язується з наданням їм можливості прямого доступу в міжнародні органи як позивачів, відповідачів тощо¹⁶.

У вітчизняній доктрині існує також думка, суть якої зводиться до того, що індивіди об'єктивно не можуть бути учасниками міжвладних міждержавних відносин і таким чином суб'єктами міжнародного права. Тенденція, що спостерігається сьогодні, свідчить про розширення прямого доступу індивідів у міжнародні органи. Це пов'язано зі зростаючим прагненням до захисту прав людини за допомогою міжнародних механізмів. Сам по собі такий доступ не перетворює їх на суб'єктів міжнародного права, а означає лише те, що учасники відповідного договору беруть на себе взаємне зобов'язання забезпечити цей доступ наявними в їхньому розпорядженні правовими й організаційними засобами¹⁷.

Тенденція розвитку міжнародного права полягає не тільки в регулюванні різноманітних відносин між державами, а й у посиленні ролі людини, що стала одним з

15 Колодій А. М. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні : підручник / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. К. : Правова єдність, 2008. 352 с. С. 241.

16 Шугуров М. В. Международно–правовая политика в области прав человека: проблема доктринального обоснования / М. В. Шугуров // Правовая политика и правовая жизнь. 2005. № 3. С. 9.

17 Рабінович П. М. Права людини і громадянина : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. К. : Атіка, 2000. 464 с.

учасників міжнародних відносин і суб'єктом міжнародного права При цьому треба мати на увазі, що первісні суб'єкти міжнародного права – держави – не тільки мають права й обов'язки з міжнародного права, а й, на відміну від індивідів, створюють його норми та принципи. Тому можна зробити висновок, що індивід є суб'єктом міжнародного права з обмеженою правосуб'єктністю¹⁸.

Однак по мірі розвитку міжнародного права та міждержавних відносин обсяг прав і обов'язків індивіда збільшуватиметься, а його роль на міжнародній арені – зростатиме.

На сьогодні дискусійним є питання щодо міжнародної правосуб'єктності людини. Класичне міжнародне право суб'єктами права та міжнародних відносин визнавало виключно держави, міжурядові міжнародні організації та народи, які борються за самовизначення. Суттєві зміни у міжнародному гуманітарному праві, що відбулися після Другої світової війни, зокрема, визнання людини суб'єктом міжнародних злочинів та злочинів міжнародного характеру, поставило на порядок денний питання про правосуб'єктність людини у міжнародному праві. Першим звернув на це увагу видатний юрист, уродженець України, випускник Львівського університету професор Герш Лаутерпахт¹⁹. Він був першим у науці міжнародного права, хто не тільки заявив, але й переконливо довів таку правосуб'єктність фізичної особи.

Міжнародна практика все частіше доводить, що людина має міжнародну правосуб'єктність, передусім через те, що вона володіє основним елементом правосуб'єктності, а саме: правами та обов'язками у міжнародному праві. У комплексі таких прав та обов'язків вирішальне значення має право звернення людини до міжнародних судових та контрольних конвенційних органів зі скаргами та іншими заявами. Так, наприклад, на підставі багатьох міжнародно-правових актів з прав людини фізична особа має право звертатися в позасудові (Комітет з прав людини, Комісія з прав людини та ін.) та судові (Європейський суд з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини) міжнародні органи за захистом своїх прав. Як указано вище, фізична особа може нести міжнародну кримінальну відповідальність за вчинення міжнародних злочинів. Більше того, Статутом Міжнародного кримінального суду визначено, що така відповідальність може покладатися виключно на фізичних осіб, що закріплено ч. 1 ст. 25: «Суд володіє юрисдикцією щодо фізичних осіб з цим Статутом». Зазначимо також таку антропологічну властивість Статуту МКС, як врахування віку, з настанням якого є можливим притягнення людини до міжнародної кримінальної відповідальності. За ст. 26 Статуту МКС з юрисдикції Суду виключаються особи, які не досягли 18-річного віку на момент передбачуваного вчинення злочину.

18 Международное право : учебник / отв. ред. Ю. М. Колосов, В. И. Кузнецов. 2–е изд., доп. и перераб. М. : Междунар. отношения, 1998. 617 с. С. 345.

19 Буткевич В. Генеза доктрини міжнародної правосуб'єктності індивіда / В. Буткевич // Право України. 2010. № 2. С. 32.

Сучасна доктрина міжнародного права оперує висновком про те, що індивід володіє міжнародною правосуб'єктністю, яка має функціональний (для певних цілей) та похідний (на основі міждержавних угод) характер²⁰.

Звичайно, визначені в численних міжнародно–правових актах з прав людини права і свободи фізичних осіб є передусім проявом суверенної волі держав. Але для міжнародної правосуб'єктності суттєвим є не те, ким розроблені права та обов'язки, а їхня суть. Скажімо, обов'язки фізичних осіб не вдаватися до піратства, не використовувати незаконно прапор впливали з міжнародних звичаїв, які лише в 1982 р. були кодифіковані в конвенціях. За злочини проти миру, проти людяності відповідальність у статуті Міжнародного воєнного трибуналу (Нюрнберг) було передбачено вже після їх вчинення. Відповідальність за повітряне піратство та викрадення літаків передбачена цілою системою міжнародних конвенцій.

Отже, сьогодні можна констатувати розширення міжнародної правосуб'єктності індивіда. Так, у грудні 2011 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла третій Факультативний протокол до Конвенції про права дитини, який сьогодні відкритий для підписання та набуде чинності при ратифікації його десятьма країнами-учасницями Конвенції. Протокол передбачає можливість розгляду Комітетом із прав дитини скарг на порушення Конвенції проти країн-учасниць протоколу. Це ще один аргумент на користь антропологізації міжнародного права, яке дедалі більше перетворюється з права держав на право людей.

Отже, антропологічний принцип у юридичній науці почав реалізовуватися практично лише в ХХ ст., однак його неявне використання та розробка здійснювалися у філософії античності, середньовіччя, Нового часу, німецькій класичній філософії, марксизмі. Звернення до різних аспектів вказаної проблематики має поглибити її розуміння та доповнити ідею прав людини як основоположного ціннісного вибору сучасного розвитку.

Формування наднаціонального рівня влади, в який поступово переходить дедалі більше владних повноважень, закономірно приводить до трансформації змісту такого фундаментального принципу правової держави, як поділ влади, що проявляється в зміні функцій гілок влади і співвідношенні між ними.

Визначення Конституцією України головним обов'язком держави утвердження та забезпечення прав і свобод людини, а також проголошення курсу на формування соціальної держави неминуче висувають на перший план проблему захисту прав людини.

Впровадження в національну юридичну практику міжнародних стандартів прав людини, які закріплені Конституцією та законами України, потребує не

20 Кожеуров Я. С. Проблема международной правосубъектности индивида : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 «Международное право; европейское право» / Я. С. Кожеуров. М., 2001. 34 с. – С. 7.

тільки створення відповідного юридичного механізму, а й усвідомлення того, що права людини, її життєдіяльність є найвищою соціальною цінністю. За цих умов виникає потреба в розробці нових методологічних підходів, які дали б змогу розглядати права людини як загальнолюдську цінність, найважливіший елемент людського буття. У зв'язку з цим виникає необхідність оцінки кожного правового акта й впровадження в практику законів і норм права з погляду міжнародних стандартів прав людини. Проте розпочати слід із формування ідеї загальних, універсальних ціннісних стандартів, що можуть бути застосовані для регулювання суспільних відносин²¹.

Таким чином, антропологічний підхід може бути корисний для подолання етноцентристського погляду на соціальний розвиток людини та суспільства, його використання є необхідно передумовою налагодження зв'язків між цивілізаціями, правовими системами, державами та людьми, що представляють різні правові культури. Антропологізація виступає певним ядром раціоналізації та ідеологізації культури. Юридична антропологія є продуктом діяльності людини, оскільки надає можливість вивчити певні суспільні процеси і впливати на них, а також використовувати її потенціал у формуванні правової реальності.

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-003-147-156

ХАРЬ Інна Олексіївна,

канд. юрид. наук, доцент,

Київський інститут інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»,
член-кореспондент ГО «Національна академія наук вищої
освіти України»

ORSID ID: 0000-0002-7676-8273

Україна

СУБ'ЄКТ СКЛАДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРОТИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ЗА ЧИННИМ КК УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ

Проблема суб'єкта складів кримінальних правопорушень проти навколишнього природного середовища отримала певну теоретичну розробку в юридичній літературі. Суб'єктом кримінальне право визнає фізичну осудну особу, яка досягла до моменту вчинення кримінального правопорушення віку,

з якого може настати кримінальна відповідальність¹. Відсутність будь-якої з цих ознак виключає склад злочинного діяння і застосування покарання. Ці вимоги стосуються також і складів кримінальних правопорушень проти навколишнього природного середовища. Така значимість суб'єкта досліджуваних діянь потребує значної уваги. Не вдаючись до загальнотеоретичних підходів щодо суб'єкта кримінальних правопорушень, і зокрема складів діянь проти навколишнього природного середовища, проведемо дослідження суб'єкта кримінальних правопорушень у вказаній сфері і їх позначення в КК України 2001 р. (далі ст. КК). Аналіз засвідчив різний підхід законодавця до описання суб'єктів цих діянь. Так, у стст. 236 (за винятком ст. 237, де зазначена особа, на яку покладений такий обов'язок, та ч. 1 ст. 238, де називається службова особа, а в ч. 2 цієї ж статі таку особу розуміють), 239, 240, 241, 242, 243 (за винятком ч. 3 цієї статті, де зазначені такі особи, як спеціально відповідальні за те особи морських та повітряних суден або інших засобів і споруд, що знаходяться в морі), 244 (за винятком ч. 2 цієї статті, де зазначені іноземці), 245, 246, 247, 248 (за винятком ч. 2 цієї статті, де називаються такі ознаки, як службова особа з використанням службового становища, або особа раніше судима за діяння, передбачене цією статтею), 249 (за винятком такої ознаки, яка зазначена в ч. 2 цієї статті, як особою, раніше судимою за кримінальне правопорушення, передбачене цією статтею), 250, 251, 252 (за винятком ст. 253, де зазначена службова чи спеціально уповноважена особа), 254 КК України – суб'єкт діяння не називається. Таке ставлення законодавця до цих проблем в чинному КК, у кримінально-правовій літературі оцінюється по-різному.

Так, одні автори стверджують, що в більшості випадків законодавець спеціально не називає суб'єкта (це дає можливість практично притягти до відповідальності осіб, що мають різний правовий статус), а інші зазначають, що законодавець спеціально називає суб'єкта². Інші просто вказують, що в більшості складів діянь проти навколишнього природного середовища, суб'єкт не вказаний, але деякі кримінальні правопорушення вказаної категорії можуть бути вчинені тільки спеціальними суб'єктами³.

С. Б. Гавриш та інші автори лише констатують наслідки діяльності законодавця в зазначеній сфері. Все ж таки більш цінною для законотворчої, правозастосовчої та наукової діяльності є не констатація наслідків діяльності законодавця, а причина, що змусила його так описувати суб'єкт досліджуваних кримі-

1 Советское уголовное право: Часть Общая: Часть особая: Учебник / С.П. Бузынова, Н.В. Васильев, М. А. Гельфер и др.; под ред. П.И. Гришаева, Б.В. Здравомыслова. М.: Юрид. лит., 1982. 439 с.; Сташис В.В., Тацій В.Я. Субъект преступления. Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Общая. К.: Наукова думка, 1985. С. 142–157.

2 Жевлаков Э.Н. Общие вопросы квалификации преступлений в области охраны окружающей среды: Учебное пособие. М.: ВЮЗИ, 1986. 86 с.

3 Широков В. Субъект преступлений в области окружающей среды. Сов. юстиция. 1985. № 5. С. 19–21.

нальних правопорушень, але вирішити таку важливу для теорії і практики проблему в межах цього дослідження не під силу. Варто лише науково обґрунтувати (в загальному) стан цієї проблеми у діяннях проти навколишнього природного середовища, порушивши це значне для науки кримінального права питання як постановку проблеми.

Проведений мною контент-аналіз пропозицій і доповнень до чинного КК показує, що підходи законодавця до проблеми складів кримінальних правопорушень проти навколишнього природного середовища, аргументуються наступними чинниками: 1) відсутність у осіб, що залучались до підготовки законопроектів, достатнього досвіду такої роботи; 2) відсутність професіоналізму у парламентарів; 3) використання «доцільного» з точки зору законодавчої техніки того чи іншого складу діяння проти навколишнього природного середовища; 4) поспішність прийняття законодавцем кримінально-правових норм, що стосуються досліджуваної сфери, без ґрунтовної наукової бази; 5) нечітке бачення меж дії тих чи інших кримінально-правових приписів, що стосуються охорони конкретних об'єктів природи.

Розглянемо існуючі точки зору щодо суб'єктів складів кримінальних правопорушень проти навколишнього природного середовища: 1) у переважній більшості випадків такими суб'єктами можуть бути особи, які досягли 16-річного віку, за діяння, передбачені стст. 236, 238, 239, 240, 241, 242, 245, 246, 248, 249, 250, 251, 252, 254 КК України, а за кримінальні правопорушення, передбачені стст. 244, 253 – з 18-річного віку⁴; 2) будь-яка фізична особа, як правило, 16-річного віку, а також спеціальний суб'єкт⁵; 3) пропонується розділити суб'єктів досліджуваних діянь залежно від того, чи вони обумовлені виробничою діяльністю (службові і неслужбові особи), чи вони інші (службові і приватні особи⁶); 4) до суб'єктів цих кримінальних правопорушень пропонують віднести як будь-яку приватну, так і службову особу⁷; 5) суб'єктами цих діянь можуть бути тільки службові особи, які відповідають за дотримання певних правил⁸. Існує думка, що суб'єктом кримінального

4 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: Особлива частина / П.П. Андрушко, Т.М. Арсенюк, О.Г. Атаманюк та ін.; М.О. Потєбенько, В.Г. Гончаренко (за заг. ред.). К.: Форум, 2001. 942 с.; Антипов В.И. Комментарий к ст. ст. 163-1, 227-1 УК Украины. Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий (по состоянию уголовного законодательства и постановлений Пленума Верховного Суда Украины на 25 октября 1995 г.); (отв. ред. В.И. Шакун, С.С. Яценко). К.: «Фіта», 1995. С. 524–525, 739–742.; Клименко В.А. Коментар до ст. 247-254 КК. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: за станом законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України на 1 грудня 2001 р.; за ред. С.С. Яценка. К.: А.С.К., 2002. С. 554–579.

5 Жевлаков Э.Н. Общие вопросы квалификации преступлений в области охраны окружающей среды: Учебное пособие. М.: ВЮЗИ, 1986. 86 с.; Советское уголовное право. Часть особенная: Учебник (отв. ред. М.И. Ковалев). М.: Юрид. лит., 1983. – 479 с.; Дудоров О.О. Злочини проти довкілля. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року; за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. К.: Каннон, 2001. С. 629–674.

6 Коробеев А. Ответственность за загрязнение моря. Сов. юстиция. 1988. № 4. С. 21–23.

7 Широков В. Уголовная ответственность за загрязнение моря. Соц. законность. 1978. № 12. С. 46–47. Повелицына П.Ф. Уголовно-правовая охрана природы в СССР. М.: Юрид. лит., 1981. 88 с.

8 Широков В.А. Преступления в области охраны окружающей среды: Учебное пособие. Хабаровск: Хабаровская высшая школа МВД СССР, 1985. 64 с.

правопорушення є фізична осудна особа, що досягла 16-ти (а іноді 18-ти років), приватна, спеціально зобов'язана і службова особа⁹.

Аналіз приведених вище поглядів щодо визначення суб'єкта кримінальних правопорушень, що стосується, досліджуваної сфери, показує, що вони мають істотне значення для розвитку науки кримінального права. Зокрема, це стосується таких положень, як: 1) залежність таких суб'єктів від виробничої діяльності; 2) відповідальність за такі діяння службових осіб, які мають обов'язок слідкувати за дотриманням певних правил; 3) спеціально зобов'язана особа.

Нам уявляється, що передусім слід звернутися до зазначених діянь, суб'єктом яких можуть бути службові особи (на які є пряма вказівка в складах цих діянь). Зокрема, вчинному КК до них відносяться: 1) приховування або умисне перекручення службовою особою відомостей про екологічний, в тому числі радіаційний, стан... (ст. 238 КК); 2) порушення правил полювання, якщо вони вчинені службовою особою з використанням службового становища (ч. 2 ст. 248 КК); 3) розробка і здача проектів, іншої аналогічної документації замовнику службовою особою без обов'язкових інженерних систем захисту довкілля (ст. 253 КК); 4) неповідомлення спеціально відповідальними за те особами морських та повітряних суден або інших засобів і споруд, що знаходяться в морі інформації ... про підготовлене або здійснене внаслідок крайньої потреби скидання чи невідворотні втрати ними в межах внутрішніх морських і територіальних вод України або відкритому морі шкідливих речовин чи сумішей, що містять такі речовини понад встановлені норми інших відходів (ч. 3 ст. 243 КК).

Аналіз цих злочинних діянь показують, що їх суб'єкт і його статус (правове положення) прямо визначені законодавством про кримінальну відповідальність. Проте констатація такого факту свідчить, що суб'єктами цієї групи складів кримінальних правопорушень є службові особи, що не дає працівникам правоохоронних органів та й іншим юристам повного уявлення про нього. З метою поглибленого дослідження звернемось до цих суб'єктів, зокрема, до складів діянь, передбачених ч. 3 ст. 243, ст. 238 КК. Так, стосовно ч. 3 ст. 243 КК одні автори до нього відносять капітана, бо на нього покладається обов'язок якомога раніше повідомити про скид¹⁰; другі – засвідчують, що суб'єктами цього складу діяння могли бути лише відповідальні за сповіщення відомостей про скид службові особи українських та іноземних морських і повітряних суден, інших плавзасобів, платформ і конструкцій (на морському судні – це капітан)¹¹; треті – схильні до того, що

9 Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. К.: Інститут Законодавства Верховної Ради України, 2002. 636 с.

10 Широков В. Уголовная ответственность за загрязнение моря. Соц.законность. 1978. № 12. С 46-47.; Широков В.А. Преступления в области охраны окружающей среды: Учебное пособие. Хабаровск: Хабаровская высшая школа МВД СССР, 1985. 64 с.

11 Коробеев А. Ответственность за загрязнение моря. Сов. юстиция. 1988. № 4. С. 21–23.; Кузнецова Н.Ф. Цели и механизм реформы Уголовного кодекса. Сов. гос. право. 1992. № 6. С. 82–84.

суб'єктом цього складу кримінального правопорушення могли бути службові особи суден та інших плавучих засобів, платформ чи штучно споруджених конструкцій у морі або члени екіпажу повітряних суден, на яких покладено обов'язок повідомляти адміністрації портів або організації, що видають відповідними дозволами¹²; четверті – стверджують, що суб'єктами цих складів діянь є як капітан, так і інші службові особи суден та інших плавзасобів, повітряних суден, платформ або інших споруджених у морі конструкцій¹³.

Аналіз точок зору В. А. Широкова, А. Коробєєва, П. Ф. Повеліциної, Е. М. Жевлакова, В. Я. Тація та ін. з приводу цього суб'єкта кримінального правопорушення засвідчив наявність певних недоліків. Ці негативні положення стосуються наступних моментів: 1) одні автори надто обмежують коло службових осіб, що можуть бути суб'єктами досліджуваного складу діяння (наприклад, капітанами суден); 2) другі – навпаки: дуже (необґрунтовано) розширюють можливих суб'єктів цього діяння (наприклад, називають виконавцями членів екіпажу повітряного судна або інших осіб суден, платформ). В установлені кола службових осіб, що могли бути суб'єктами діяння, передбаченого ч. 3 ст. 243 КК, мені допомогло звернення до конвенцій, що в тій чи іншій мірі стосується питань забруднення моря¹⁴. На підставі цих міжнародно-правових документів можна констатувати, що на судах і інших плавучих засобах такими суб'єктами можуть бути капітан або особа командного складу, яка відповідає за цю операцію (скид). Для повітряних суден такими виконавцями є командир екіпажу. Щодо стаціонарно встановлених платформ чи інших штучно споруджених у морі конструкцій, то відповідальними за скид або повідомлення про скид є службові особи. У той же час немає достатніх підстав для твердження С. Б. Гавриша, що поведінку спеціально зобов'язаної особи в системі «людина-машина», яка привела до забруднення моря необхідно кваліфікувати за сукупністю кримінальних правопорушень¹⁵. Це не відповідає приписам ч. 3 ст. 243 КК, а також судовій практиці щодо проваджень з досліджуваної

12 Жевлаков Э.Н. Общие вопросы квалификации преступлений в области охраны окружающей среды: Учебное пособие. М.: ВЮЗИ, 1986. 86 с.

13 Стучка П.И. Избранные произведения по марксистско-ленинской теории права. Рига: Латгосиздат, 1964. 748 с.

14 Международная конвенция по предотвращению загрязнения моря нефтью 1954-1962 гг. Предотвращение загрязнения морской среды. Справочник / Г.С. Горшков, Г.М. Мелков. М.: Воениздат, 1979. С.21–36.; Международная конвенция относительно вмешательства в открытом море в случаях аварий, приводящих к загрязнению нефтью (1969). Горшков Г.С., Мелков Г.М. Предотвращение загрязнения морской среды. Справочник / Г.С. Горшков, Г.М. Мелков. М.: Воениздат, 1979. С. 42–48.; Конвенція про запобігання забрудненню моря скидами відходів та іншими матеріалами СРСР, Мексика, Великобританія [...]; Конвенція, Міжнародний документ від 29.12.1972. Сайт Верховної Ради України. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_127#Text. – Назва з екрану; Міжнародна конвенція по запобіганню забрудненню з суден 1973 року (укр/рос) Міжнародна морська організація; Конвенція, Протокол, Міжнародний документ [...] від 02.11.1973. Офіційний вісник України від 17.06.2005 — 2005 р., № 22, стор. 254, стаття 1251, код акта 32507/2005 (в редакції на 26.09.1997 р.). Сайт Верховної Ради України Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896_009#Text– Назва з екрану.

15 Гавриш С.Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. Проблемы теории и развитие законодательства. Харьков: Изд-во при Харьковском госуниверситете «Основа», 1994. 640 с.

категорії діянь, але лише з внесенням певних уточнень. Зокрема, дії виконавця кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 243 КК, якщо вони супроводжувалися або зловживанням влади, або службовим становищем, що завдало істотної шкоди або спричинила тяжкі наслідки необхідно кваліфікувати за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених ч. 3 ст. 243 КК і ст. 364, відповідно до ч. 1 та ч. 2 цієї статті. За вчинення незаконного полювання службовою особою з використанням свого службового становища ч. 2. ст. 248 КК слід кваліфікувати дії службових осіб органів виконавчої влади у сфері мисливського господарства та полювання за сукупністю кримінальних правопорушень.

Потребує певного дослідження суб'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ст. 238 КК. Це питання, як свідчить наше дослідження, не дістало висвітлення в кримінально-правовій літературі, оскільки екологічна гласність сьогодні ігнорується. З метою з'ясування суб'єкта складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 238 КК, слід звернутися до існуючих публікацій : 1) Т. Г. Слінько пов'язує його з особами (органами), що здійснюють державний контроль за екологічною, в тому числі і радіаційною обстановкою, а також раціональним використанням природних ресурсів¹⁶; 2) В. І. Антипов вважає, що це може бути службова особа, на яку покладений обов'язок збирання, узагальнення та (або) подання відповідних відомостей¹⁷; 3) С. Б. Гавриш до таких суб'єктів відносить службових осіб обласних центрів із гідрометрології, установ МОЗ тощо¹⁸; 4) О. О. Дудоров стверджує, що це службова особа, на яку покладено правовий обов'язок збирати та (або) подавати відповідні відомості (зокрема, працівники підрозділів МЕРП, службові особи, обласних центрів гідрометеорології, уранових об'єктів, службові особи центральних та місцевих органів виконавчої влади, службові особи суб'єктів господарської діяльності, які зобов'язані надавати населенню, іншим органам влади або засобам масової інформації відповідні відомості¹⁹. З першого пояснення не зрозуміло: юридична чи фізична особа є суб'єктом цього кримінального правопорушення. Не вносить ясність і думка С. Б. Гавриша, який називає суб'єктом досліджуваного складу діяння тільки службову особу²⁰. В. І. Антипов, називає суб'єктом цього складу кримінального правопо-

16 Слінько Т. Право на одержання екологічної інформації. Радянське право. 1991. № 12. С. 24–27.

17 Про видобування і переробку уранових руд: Закон України від 19.11.1997 № 645/97-ВР. Відомості Верховної Ради України від 03.04.1998 — 1998 р., № 11, стаття 39 (в редакції на 24.11.2019 р.). Сайт Верховної Ради України. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/645/97-%D0%B2%D1%80#Text>– Назва з екрану.

18 Антипов В.І. Комментарий к ст. ст. 163-1, 227-1 УК Украины. Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий (по состоянию уголовного законодательства и постановлений Пленума Верховного Суда Украины на 25 октября 1995 г.); (отв. ред. В.И. Шакун, С.С. Яценко). К.: «Фіта», 1995. С. 524–525, 739–742.

19 Дудоров О.О. Злочини проти довкілля. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року; за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. К.: Каннон, 2001. С. 629–674.

20 Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. К.: Інститут Законодавства Верховної Ради України, 2002. 636 с.

рушення службову особу, на яку покладений обов'язок збирання, узагальнення та подання відповідних відомостей, що також не сприяє його розумінню²¹. Залишається з'ясувати, на кого ж такі обов'язки покладені. Крім того, зі ст. 238 КК не впливає відповідальність за збирання та узагальнення відповідних відомостей. Дещо доповнює перелік суб'єктів цього діяння О. О. Дудоров, але наводить їх перелік неповний.

Враховуючи існуючі проблеми в тлумаченні суб'єкта цього складу кримінального правопорушення, перейдемо до його пояснення. Передусім звернемося до Указу Президії Верховної Ради УРСР від 19 січня 1990р. «Про відповідальність за порушення вимог, спрямованих на поліпшення екологічної обстановки в Українській РСР», у ньому в загальних рисах названі особи, відповідальні за подання такої інформації²². Разом з тим конкретизація цих службових осіб (або окреслення їх кола) можлива внаслідок використання постанови Ради Міністрів Української РСР «Про порядок і періодичність обнародування відомостей про екологічну, в тому числі радіаційну обстановку та стан захворюваності населення»²³. Згідно з цією постановою службові особи-суб'єкти цього складу кримінального правопорушення поділяються залежно від приховування екологічної інформації і природного об'єкта, щодо якого така інформація приховується або навмисно перекручується. Так, про рівень забруднення, в тому числі радіоактивного, ґрунтів, атмосферного повітря, поверхневих вод суші та морських вод має сповіщати або подати інформацію до установ, перерахованих постановою, Держкомітету України із гідрометеорології і його заступник, на якого такі функції покладені, керівник обласного центру із гідрометеорології. З цієї постанови можна визначити й інших службових осіб, відповідальних за подання достовірної інформації щодо стану екологічної обстановки чи захворюваності населення (залежно від природних об'єктів і кола інформації), хоча важливо не перерахувати осіб, а визначити їх відповідальність за приховання або перекручення зазначених вище відомостей. Це дає підстави стверджувати, що суб'єктом діяння, передбаченого ст. 238 КК, може бути службова особа, відповідальна, на якій лежить обов'язок надавати достовірну інформацію щодо екологічної обстановки чи захворюваності населення щодо об'єктів, перерахованих у постанові і в межах, визначених відповідною статтею КК.

21 Антипов В.И. Комментарий к ст. ст. 163-1, 227-1 УК Украины. Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий (по состоянию уголовного законодательства и постановлений Пленума Верховного Суда Украины на 25 октября 1995 г.); (отв. ред. В.И. Шакун, С.С. Яценко). К.: «Фіта», 1995. С. 524–525, 739–742.

22 Про відповідальність за порушення вимог, спрямованих на поліпшення екологічної обстановки в Українській РСР: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 19.01.1990 № 8711-XI. Відомості Верховної Ради УРСР від 1990 — 1990 р., № 5, стаття 60 (в редакції на 19.11.2012 р.). Сайт Верховної Ради України Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8711-11#Text>– Назва з екрану.

23 Про порядок і періодичність обнародування відомостей про екологічну, в тому числі радіаційну, обстановку та стан захворюваності населення: Постанова Ради Міністрів Української РСР; Порядок від 28.04.1990 № 100. Сайт Верховної Ради України Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/100-90-%D0%BF#Text>– Назва з екрану.

Діяння інших осіб (крім тих, що зазначені у стст. 238, 243, ч. 2 ст. 248, ст. 253 КК), які брали участь у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених названими вище статтями, необхідно оцінювати відповідно до чинної судової практики і теорії кваліфікації цих діянь. Необхідно зазначити, що такі особи не можуть бути виконавцями цих кримінальних правопорушень. Це підтверджує аналіз судових вирків з цієї категорії проваджень - 100% зазначених видатків показують, що виконавцем цих діянь не була жодна особа, яка не являлася за законом як суб'єкт цих діянь. У той же час діяння приватних і неслужбових осіб, якщо вони знаходилися у зговорі з виконавцем цих кримінальних правопорушень необхідно кваліфікувати як співучасть.

Значно складнішим є питання щодо кваліфікації діянь, які відносяться до досліджуваних складів кримінальних правопорушень, якщо вони були вчинені службовими особами, але не були зазначені в ст. 238 КК, ч. 3 ст. 243 КК, ч. 2 ст. 248, ст. 253 КК. Це питання вирішується у двох аспектах: 1) службова особа, яка використовувала своє службове становище (якщо вона могла впливати на вчинення такого діяння за своєю посадою), що не була вказана як суб'єкт кримінального правопорушення або при змові із службовою особою, що вказана в статтях 238, ч. 5 ст. 243, ч. 2 ст. 248, ст. 253 КК несе відповідальність за ст.ст. 364, 365 КК; 2) діяння службової особи (яка згідно зі своїм службовим становищем не могла впливати на виконавця кримінального правопорушення), яка вступила у змову із службовою особою, яка вказана в цих статтях, то їх діяння необхідно кваліфікувати як співучасть.

Кримінальні правопорушення в зазначеній сфері дослідження, суб'єктами яких можуть бути зазначені в диспозиції статті особи, крім службових осіб (ст. 237, ч.2 ст.248, ст.253 КК). Насамперед, дослідимо суб'єкт — особу, на яку покладено обов'язок щодо заходів з ліквідації екологічного забруднення (ст. 237 КК). Щодо такого суб'єкта в юридичній літературі існують наступні погляди: 1) це особа, на яку покладено обов'язок здійснювати дезактиваційні та інші відновлювальні заходи щодо ліквідації або усунення наслідків екологічного забруднення²⁴; 2) суб'єктом діяння може бути службова особа, на яку покладений обов'язок прийняття заходів з ліквідації екологічного забруднення²⁵; 3) це спеціальний суб'єкт, на якого покладено обов'язок здійснювати дезактиваційні або інші відновлювальні заходи щодо ліквідації або усунення наслідків екологічного забруднення (це службові особи, керівники і власники підприємств, установ і організацій усіх форм власності, на яких Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» покладено обов'язок негайно приступати до ліквідації наслідків екологічного забруднення; службові

24 Дудоров О.О. Злочини проти довкілля. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року; за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. К.: Каннон, 2001. С. 629–674.

25 Панько М.М. Преступления против окружающей среды. Уголовный кодекс Украины. Комментарий: под редакцией Ю.А. Кармазина, Е.Л. Стрельцова. Харьков, ООО «Одиссей», 2001. С. 496–541.

особи місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування, на яких Законом України «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру» покладається обов'язок забезпечення і організації аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт; службові особи Державного комітету ядерного регулювання України, які здійснюють функції у відповідності із Законом України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку»; службові особи Міністерства екології та природних ресурсів, які здійснюють функції з координації такої діяльності у відповідності з Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища»; службові особи Міністерства надзвичайних ситуацій, військовослужбовці військ цивільної оборони; інші військовослужбовці, залучені в установленому законом порядку до участі в ліквідації або усуненні наслідків екологічного забруднення²⁶; 4) суб'єкт кримінального правопорушення може бути тільки така особа, на яку покладено обов'язок проведення на території, що зазнала забруднення небезпечними речовинами або випромінюванням, дезактиваційних чи інших відновлювальних заходів щодо ліквідації або усунення наслідків екологічного забруднення²⁷.

Слід звернути увагу на те, що перша і четверта точки зору є надто загальними, а тому не можуть бути використані правозастосовними органами. Друга точка зору надто звужує суб'єкта діяння, передбаченого ст. 237 КК України (лише службовою особою), і також не спрямовує правозастосовчі органи на вірне застосування цієї статті. Найбільш сприйнятливою точкою зору є третя, але її треба доповнити словами, що це спеціальний суб'єкт (ним може бути службова і неслужбова особа), тому що на приватну особу обов'язки, зазначені ст. 237 КК, покласти неможливо.

Щодо суб'єкта діяння, передбачено ч. 2 ст. 248 КК (як особи раніше судимой) труднощів як в теорії кримінального права, так і на практиці немає. Зрозуміло, така кваліфікація можлива, коли судимість не буде знята або погашена в установленому законом порядку. Такий же підхід характерний для аналогічної ознаки, передбаченої ч. 2 ст. 249 КК.

У юридичній літературі спеціально уповноважена особа, передбачена ст. 253 КК визначається по-різному: 1) це може бути архітектор, керівник проектного бюро, відділу, інституту тощо; особа, якій доручено було здати проект; працівник органу містобудування та архітектури, який надає архітектурно-планувальне завдання; представник відповідного підприємства, установи чи організації, якого уповноважено надати технічні умови щодо інженерного забезпечення об'єкта архітектури; особа, яка вико-

26 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: Особлива частина / П.П. Андрушко, Т.М. Арсенюк, О.Г. Атаманюк та ін.; М.О. Потебенько, В.Г. Гончаренко (за заг. ред.). К.: Форум, 2001. 942 с.

27 Антипов В.И. Комментарий к ст. ст. 163-1, 227-1 УК Украины. Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий (по состоянию уголовного законодательства и постановлений Пленума Верховного Суда Украины на 25 октября 1995 г.); (отв. ред. В.И. Шакун, С.С. Яценко). К.: «Фіта», 1995. С. 524–525, 739–742.

нує або керує розробкою робочої документації для будівництва²⁸; 2) це архітектори, інші особи, які беруть участь у підготовці і розробленні містобудівної документації, проектної документації для будівництва, реконструкції, реставрації, у капітальному ремонті будинків і споруд, благоустрої ландшафтних та садово-паркових об'єктів, у науково-дослідній і викладацькій роботі, замовники проектів та будівництва об'єктів архітектури, підрядники на виконання проектів і будівельних робіт, виробники будівельних матеріалів, виробів та конструкцій, власники і користувачі об'єктів архітектури, а також органи влади, що реалізують свої повноваження у сфері містобудування²⁹; 3) це службові особи, в обов'язки яких входить розробка, здача проектів, іншої аналогічної документації, введення (прийняття) в експлуатацію підприємств, споруд, об'єктів без систем захисту навколишнього природного середовища³⁰.

Аналіз зазначених вище поглядів свідчить, що: третя точка зору не дає відповіді щодо суб'єкта цього діяння як спеціально уповноваженої особи, перша та друга точки зору є більш прийнятними, за винятком положень щодо суб'єкта, які призводять до ототожнення службової особи і спеціально уповноваженої особи. Для вирішення цієї проблеми потрібно звернутися до ст. 364 КК, яка дає визначення службової особи. Керуючись положеннями примітки цієї статті, необхідно виключити з першої і другої точок зору осіб, які мають функції службової особи. З першої точки зору необхідно виключити: керівника проектного бюро, відділу, інституту. З другої точки зору виключити «органи влади, що реалізують свої повноваження у сфері містобудування». Інші положення першої і другої точок зору не суперечать одна одній, а доповнюють положення суб'єкта цього діяння в частині спеціально уповноваженої особи.

На підставі дослідження визначаються кримінальне правопорушення проти навколишнього природного середовища, суб'єктами яких можуть бути службові, неслужбові та приватні особи (стст. 236, 239, 241, 242, ч. 1 і 2 ст. 243, ч. 1 ст. 244, 245, 246, 247, ч. 1 ст. 248 та ч. 2 ст. 248 КК (за винятком ознаки «службової особи»), ч. 1 і 2 ст. 249 КК, стст. 250, 251, 252, 254 КК. Тому користуючись запропонованою мною класифікацією, проведу дослідження суб'єктів кримінальних правопорушень, передбачених стст. 236, 239, 241, 242, ч. 1 і 2 ст. 243, ч. 1 ст. 244, 246, 247, ч. 1 ст. 248 та ч. 2 ст. 248 за ознаками «попередньою змовою групою осіб, або способом масового знищення звірів, птахів чи інших видів тваринного світу, або з використанням транспортних засобів», ч. 1 і 2 ст. 249, за винятком ознаки «особою раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею», стст. 250, 251, 252, 254 КК.

28 Смолицкий Г.Р. Практика Верховного Суда СССР по делам о служебных злоупотреблениях. Соц. Законность. 1946. № 6. С. 21–22.

29 Про відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам Держбуд України, Держкомзем України; Лист від 26.03.1999, 12.03.1999 № 7/250, 14-13-4/668 (в редакції від 26.03.1999). Сайт Верховної Ради України. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v_250241-99#Text – Назва з екрану.

30 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: Особлива частина / П.П. Андрушко, Т.М. Арсенюк, О.Г. Атаманюк та ін.; М.О. Потебенько, В.Г. Гончаренко (за заг. ред.). К.: Форум, 2001. 942 с.

Для дослідження цієї проблеми слід звернутися до зазначених складів діянь, де суб'єкт кримінального правопорушення не позначений, але поряд з іншими суб'єктами (виконавцями) цих діянь можуть бути і службові особи. Ця позиція підтверджується існуючими публікаціями³¹. Крім того, вивчення кримінальних проваджень досліджуваної категорії з 2002 рр. по 2020 рр. показало, що в 10% кримінальних проваджень виконавцями цих діянь були службові особи. Щодо кваліфікації зазначених нами складів кримінальних правопорушень за КК, вчинених службовою особою, в кримінально-правовій літературі та судовій практиці існують розбіжності: 1) одні автори вважають, що перераховані діяння мають кваліфікуватися за правилами суміжності кримінальних правопорушень (відповідальність настає за відповідне досліджуване діяння і за кримінальне правопорушення у сфері службової діяльності)³². У 8% випадків серед досліджуваних складів саме так кваліфікувалися дії службових осіб; 2) другі — заявляли, що коли це стосується службових осіб, які дають розпорядження для вчинення перерахованих вище діянь, то їх дії слід кваліфікувати за стст. 364, 365 КК і за відповідною частиною ст. 27 КК та конкретними кримінальними правопорушеннями, що нами досліджуються (виняток — це вчинення діянь, передбачених стст. 239, 240, 241, 242, ч. 1, 2 ст. 243, 251 КК, якщо вони вчинені з необережності). Таке роз'яснення має бути в постанові Пленуму Верховного суду України; 3) треті — запевнюють, що це стосується випадків, коли службові особи незаконно використовували державний чи громадський транспорт з метою вчинення діяння, передбачених стст. 246, 249 КК, то такі дії службових осіб повинні кваліфікуватися за статтями, що передбачають відповідальність за порушення законодавства про охорону природи і зловживання владою чи службовим становищем, якщо цими діями заподіяно істотної шкоди. Це знайшло підтвердження з досліджених нами кримінальних правопорушень цієї категорії діяльність; 4) четверті — наполягають, що стосується службових осіб, які укладають злочинні угоди з браконьєрами, то в таких випадках їх дії повинні кваліфікуватися за стст. 246, 249 і за ст. 364 КК. Опитування суддів показує, що з 260 опитаних (90%) схильні до такої кваліфікації; 5) п'яті — переконують, що це стосується випадків, коли службові особи укладають

31 Лопушанський Ф.А., Светлов О.Я., Костенко О.М., Лановенко І.П., Мілер А.Й., Трофимов С.В., Шемшученко Ю.С. Борьба с экологическими злочинами. Кримінально-правове і кримінологічне дослідження. К.: Наукова думка, 1994. 148 с.; Международная конвенция относительно вмешательства в открытом море в случаях аварий, приводящих к загрязнению нефтью (1969). Горшков Г.С., Мелков Г.М. Предотвращение загрязнения морской среды. Справочник / Г.С. Горшков, Г.М. Мелков. М.: Воениздат, 1979. С. 42–48.; Кузнецова Н.Ф. Цели и механизм реформы Уголовного кодекса. Сов. гос. право. 1992. № 6. С. 82–84.; Тащій В.Я. Преступления против природных богатств СССР. Уголовное право УССР. Особенная часть: Учебник/ Под ред. М.И.Бажанова и др. К.: Вища школа. Головное изд-во, 1989. С. 285–305.

32 Светлов А.Я. Ответственность за должностные преступления. К.: Наукова думка, 1978. 303 с.; Кудрявцев В.Н. Теоретические основы квалификации преступлений. М.: Госюриздат, 1963. 324 с.; Антипов В.И. Комментарий к ст. ст. 163-1, 227-1 УК Украины. Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий (по состоянию уголовного законодательства и постановлений Пленума Верховного Суда Украины на 25 октября 1995 г.); (отв. ред. В.И. Шакун, С.С. Яценко). К.: «Фіта», 1995. С. 524–525, 739–742.; Панько М.М. Преступления против окружающей среды. Уголовный кодекс Украины. Комментарий: под редакцией Ю.А. Кармазина, Е.Л. Стрельцова. Харьков, ООО «Одиссей», 2001. С. 496–541.

злочинну угоду на порубку лісу, вилов риби, незаконне полювання і за це отримують хабар, то їх діяння слід було кваліфікувати за стст. 246, 248, 249 і за ст. 368 КК України. В окремих випадках, коли службові особи допустили внаслідок зловживання владою чи службовим становищем забруднення водних об'єктів або атмосферного повітря, то їх дії треба кваліфікувати за стст. 241, 242 КК і за ст. 364 КК. Щодо другої точки зору, автором якої є А. С. Никифоров, необхідно зазначити, що вона непереконлива. Ми згодні з В. М. Кудрявцевим і С. Б. Гавришем, що позиція А. С. Никифорова та ін. суперечить загально-прийнятій в доктрині і практиці кваліфікації дій, що одночасно посягають на різні об'єкти³³. Важко погодитись з третьою точкою зору, яку пропонував О. Я. Светлов. В цьому питанні необхідно сприйняти позицію судової практики, де видно, що не всяке використання службового становища може утворити сукупність діянь. Диспозиції ст. 364, оцінюють зазначені в них діяння як кримінальні правопорушення тільки у випадку, коли завдана істотна шкода. Не можна погодитись з позицією автора четвертої точки зору С.Б. Гавришом, оскільки дозвіл службової особи може мати характер організації вчинення екологічного кримінального правопорушення або пособництва в ньому. В такому разі за наявності істотної шкоди дії винної службової особи могли кваліфікуватися за ст. 364 і за ст. 27 та відповідне кримінальне правопорушення, що стосується навколишнього природного середовища.

Кримінальне правопорушення, передбачене стст. 236, 239, 241, 246, 247, ч. 1 ст. 248 та ч. 2 ст. 248 КК за ознаками «попередньою змовою групою осіб або способом масового знищення звірів, птахів чи інших видів тваринного світу, або з використанням транспортних засобів», ч. 1 і 2 ст. 249, за винятком ознаки «особою раніше судимою за діяння, передбачене цією статтею», стст. 250, 251, 252, 254 КК, можуть учинятися і неслужбовими особами. Про це свідчить вивчення нами зазначених кримінальних проваджень за 2002 — 2020 рр. Наше дослідження показує, що 16% зазначених кримінальних правопорушень учинили неслужбові особи.

Звернемося до кваліфікації діянь вчинюваних неслужбовими особами. Як уже зазначалося, що перераховані приклади кримінальних правопорушень можуть вчинятися і не службовими особами, тобто робітником або службовцем підприємства, установи або організації лісового господарства, мисливського фонду, іхтіофонду, що пов'язані з вибуховими роботами у водних об'ємах, з корисними копалинами, з континентальним шельфом тощо. Крім того, вони можуть стосуватись дотримування ветеринарних правил тощо. В кожному конкретному випадку правоохоронні органи при вирішенні питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності за вищезазначеними статтями повинні встановлювати, які обов'язки виконував працівник для того, щоб не допустити ототожнення

³³ Кудрявцев В.Н. Теоретические основы квалификации преступлений. М.: Госюриздат, 1963. 324 с.; Гаврыш С.Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. Проблемы теории и развитие законодательства. Харьков: Изд-во при Харьковском госуниверситете «Основа», 1994. 640 с.

функцій виробничо-професійного характеру і функцій службової особи, а також відсутність цих функцій, коли мова йдеться про приватну особу.

Як показує аналіз кримінальних проваджень, де суб'єктом діяння проти навколишнього природного середовища була неслужбова особа, в 65 % випадків вони виконували обов'язки, що входили в коло службових обов'язків такого працівника, 20 % – згідно з договором, 10% – згідно з наказом, 5 % – на підставі інших відомчих нормативних актів. Діяння неслужбових осіб як можливих суб'єктів перерахованих кримінальних правопорушень спричиняють специфічні (неоднакові) юридичні наслідки. Наприклад, якщо за вказівкою керівництва лісового господарства робітник здійснює порубку лісосіки в більшому обсязі або не тих порід (тому, що отримав таке розпорядження, тобто добросовісно помиляється), то в його діях відсутній склад кримінального правопорушення.

Механізм установлення суб'єкта перерахованих складів кримінальних правопорушень проти навколишнього природного середовища. С. Б. Гавриш звернув увагу на той факт, що норми, які не згадують суб'єкта, призводять до висновку про наявність у них «прихованих» ознак, що вказують на можливість вчинення їх різними особами³⁴. Він акцентує увагу на тому, що головним чином на виконавця вказує характер об'єктивної сторони конкретного діяння. У той же час дослідник не показує, як саме це можна зробити. Слід звернути увагу, що діяння, передбачені стст. 236, 239, 241, 242, ч. 1 і 2 ст. 243, ч. 1 ст. 244, 246, 247, ч. 1 ст. 248 та ч. 2 ст. 248 КК за ознаками «попередньою змовою групою осіб або способом масового знищення звірів, птахів чи інших видів тваринного світу, або з використанням транспортних засобів», ч. 1 і 2 ст. 249, за винятком ознаки «особою раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею», стст. 250, 251, 252, 254 КК, можуть вчинятися приватними особами. Зовсім інші юридичні наслідки настають в тому випадку, коли приватна особа здійснить порубку лісу для своїх потреб. Чи знає вона про незаконність своїх дій, чи ні, вона підлягала відповідальності за ст. 246 КК.

Варто зауважити, що суб'єкт цих діянь не можна визначити лише на основі ознак об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Необхідно врахувати об'єкт конкретного складу діяння проти навколишнього природного середовища, його предмет і об'єктивну сторону. Якщо проаналізувати склади діянь, передбачено стст. 236, 239, 241, 242, ч. 1 і 2 ст. 243, ч. 1 ст. 244, 246, 247, ч. 1 ст. 248 та ч. 2 ст. 248 за ознаками, зазначених мною вище, ч. 1 і 2 ст. 249, за винятком вище зазначених ознак, стст. 250, 251, 252, 254 КК, механізм встановлення суб'єкта цих кримінальних правопорушень і ключем до такого механізму будуть суб'єкти відносин, предмет кримінального правопорушення і ознаки об'єктивної сторони, які вказують на те, що суб'єктом таких діянь у кожному конкретному

³⁴ Гавриш С.Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. Проблемы теории и развитие законодательства. Харьков: Изд-во при Харьковском госуниверситете «Основа», 1994. 640 с.

випадку будуть службові, неслужбові чи приватні особи. Законодавець також вдався до спрощеної форми його описання в законі. Так, він не називає суб'єкт, тому що для правозастосовних органів він є зрозумілим. Як свідчить вивчення кримінальних проваджень її категорії за 2002 –2020 рр. не було жодного випадку, де суб'єкт був би встановлений неправильно.

Висновок. Таким чином, проведене дослідження дозволяє стверджувати, що суб'єктом діянь проти навколишнього природного середовища є фізична осудна особа (службова, неслужбова, приватна) кримінального правопорушення, якій до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років (громадяни України, іноземець, особа без громадянства або та, що має подвійне громадянство).

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-003-156-169

МАТВІЙЧУК Валерій Костянтинович,

д-р. юрид. наук, професор,
Київський інституту інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична
академія», академік ГО «Національна академія наук
вищої освіти України»
ORSID ID: 0000-0003-3459-0056

МАТВІЙЧУК Анастасія Олександрівна,

канд. юрид. наук, начальник відділу
юридичних послуг ТОВ «Евентус-Ком»
Україна

**ПОНЯТТЯ ТА ОБ'ЄКТ ОСОБИСТИХ
НЕМАЙНОВИХ ПРАВ У СФЕРІ ОХОРОНИ
НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНО СЕРЕДОВИЩА:
ДОСЛІДЖЕННЯ ПОНЯТІЙНОГО ТА
ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО АПАРАТУ**

Проблеми, пов'язані з термінологією законодавства і права, належать до тих, актуальність яких безсумнівна. Адже від їх правильного вирішення залежить не лише розв'язання теоретичних дилем, а й вирішення питань правозастосування – долі конкретних людей. Очевидним є важливість і роль дослідження понятійного та термінологічного апарату для вдосконалення цивільного законодавства щодо особистих немайнових прав у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Визначальною є роль дослідження термінологічних проблем для теорії і практики цивільного права стосовно особистих немайнових прав у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Легального визначення особистих немайнових прав Книга 2 ЦК України не містить, і в ст. 269 ЦК передає поняття цих прав через формулювання кількох притаманних їм ознак, а саме: належать кожній фізичній особі від народження або за законом; не мають економічного змісту; тісно пов'язані з фізичною особою; цими правами особа володіє довічно¹.

Одне з найбільш повних та визнаних у сучасній українській правовій думці визначень сформулював Р. О. Стефанчук, який пропонує під поняттям особистого немайнового права розуміти суб'єктивне цивільне право, яке за своїм змістом є тісно та нерозривно пов'язане із особою-носієм, не має економічної природи походження та економічного змісту, а також спрямоване на задоволення фізичних (біологічних), духовних, моральних, культурних, соціальних чи інших нематеріальних потреб (інтересу) і об'єктом якого є особисте немайнове благо, а у визначених законом випадках й інше нематеріальне благо².

Скористаємося наведеними визначеннями як вихідною точкою для дослідження поняття особистих немайнових прав у сфері охорони навколишнього природного середовища та спробуємо дослідити, чи в повній мірі властиві цим правам викладені у запропонованих визначеннях ознаки. Перш за все звернемося до об'єкта досліджуваних прав, якими згідно наданого визначення, є особисте немайнове благо, а у визначених законом випадках й інше нематеріальне благо. Відмітимо, що з приводу об'єкта особистих немайнових прав у юридичній науці вже велась дискусія. Так, Н. О. Давидова і Т. О. Тимчук підтримують викладену вище позицію³. Натомість М. Л. Априаніч, М. Л. Нохріна та В. С. Толстой заперечують можливість немайнових благ виступати в якості об'єкта цивільних прав, оскільки об'єктивно вони не існують (тобто не матеріалізовані та не відокремлювані від суб'єкта) і особа не може вчиняти відносно них дії з метою задоволення своїх інтересів⁴. Відмітимо, що аргументи цих російських науковців неспроможні для української юридичної

- 1 Цивільний кодекс України: Закон від 16.01.2003 № 435-IV. Голос України. 2003. 12 бер.
- 2 Стефанчук Р. О. Принципи та гарантії здійснення особистих немайнових прав фізичних осіб. Юридична Україна. 2007. № 3. С. 48-57.
- 3 Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): [монографія]. Відп. ред. Я. М. Шевченко. Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2007. 626 с.; Стефанчук Р. О. Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Цивільний кодекс України: правникам, нотарям, адвокатам, суддям, викладачам, студ. Х.: Страйд, 2009. (Серія «Коментарі та аналітика»). Т. 4: Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки [Т. В. Бобко та ін.]; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої, 2010. С. 710-717; Давидова Н. О. Особисті немайнові права: [навчальний посібник для студентів внз]. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. 160 с.; Тимчук Т. О. Актуальні проблеми вдосконалення визначення поняття «особисті немайнові права» в теорії цивільного права. Часопис Київського університету права. 2009. №1. С. 194-198.
- 4 Априаніч М. А. Проблемы гражданско-правового регулирования личных неимущественных отношений, не связанных с имуществом: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. С.-Пб., 2001. 24 с.; Об охране окружающей среды: закон Республики Беларусь от 26 ноября 1992 г. № 1982-XII. Режим доступу: http://integritas.by/index.php?option=com_content&view=article&id=16:2012-07-02-10-38-30&catid=1:law&Itemid=2. – Назва з екрану; Стефанчук Р. О. Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Цивільний кодекс України: правникам, нотарям, адвокатам, суддям, викладачам, студ. Х.: Страйд, 2009. (Серія «Коментарі та аналітика»). Т. 4: Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки [Т. В. Бобко та ін.]; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої, 2010. С. 710-717.

науки, оскільки вітчизняний законодавець прямо визнає немайнові блага об'єктами цивільних прав (стст. 177 та 201 ЦК України)⁵.

У поглядах на об'єкт особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище також немає єдності. Можна виділити такі підходи: 1) об'єкт права – безпечна якість навколишнього природного середовища (В. Л. Бредіхіна,⁶); 2) об'єкт права – сприятливий екологічний стан особистості (М. Н. Малеїна)⁷; 3) об'єкт - навколишнє середовище як немайнове благо, що має матеріальний характер (І. В. Воробйова, М. В. Краснова)⁸; 4) об'єкт – сприятливе навколишнє природне середовище як немайнове благо (А. Б. Арзуманян, Н. В. Коробцова)⁹; 5) об'єкт – безпечне навколишнє природне середовище, докiлля у розумінні природоохоронного законодавства (В. В. Іванюшенко, Е. Ю. Качалова)¹⁰. Як бачимо, перші чотири підходи, хоча і по-різному, визначають об'єктом особистого немайнового права певне немайнове благо. У п'ятому варіанті об'єктом права є складова цілком матеріального світу. Цей підхід характерний для авторів, що досліджують право на сприятливе навколишнє природне середовище (чи його аналог) з публічно-правових позицій, однак його застосовують і деякі цивілісти, зокрема І. Боровська; він простежується у законодавстві деяких зарубіжних країн, напр., в Італії, де навколишнє середовище розглядається як «благо колективної власності», «єдине матеріальне благо» – природне середовище існування людини¹¹.

Щоб розглянути детальніше перелічені підходи, слід, перш за все, визначитися з поняттям немайнового блага. Вітчизняне законодавство поняття «особисті немайнові блага» не розкриває, але називає невичерпний їх перелік: відповідно до ч. 1 ст. 201 ЦК України особистими немайними благами, які охороняються цивільним законодавством, є: здоров'я, життя; честь, гідність і ділова

5 Цивільний кодекс України: Закон від 16.01.2003 № 435-IV. Голос України. 2003. 12 бер.

6 Бредіхіна В. Л. Право громадян на безпечне навколишнє природне середовище: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2005. 20 с.

7 Малеїна М. Н. Личные неимущественные права граждан: понятие, осуществление, защита. 2-е изд., испр. и доп. М.: МЗ Пресс, 2001. 224 с.

8 Воробьева И. В. Защита неимущественных благ как институт гражданского права России: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 2006. 28 с.; Краснова М. В. Компенсация вреда за экологическим законодательством Украины: (теоретико-правовые аспекты). К.: ВПЦ «Київ. ун-т», 2008. 439 с.

9 Арзуманян А. Б. Нематериальные блага как объекты гражданских прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Краснодар, 2008. 33 с.; Коробцова Н. В. Особисті немайнові права. Цивільне право: [підручник]: у 2 т./ В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасиво-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Х.: Право, 2011. Т.1. С. 251-270.

10 Іванюшенко В. В. Конституційне право людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля та його забезпечення в системі місцевого самоврядування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. К., 2009. 20 с.

11 Стефанчук Р. О. Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Цивільний кодекс України: правникам, нотарям, адвокатам, суддям, викладачам, студ. Х.: Страйд, 2009. (Серія «Коментарі та аналітика»). Т. 4: Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки [Т. В. Бобко та ін.]; за ред. І. В. Спасиво-Фатєєвої, 2010. С. 710-717.; Боровська І. Зміст права на безпечне для життя і здоров'я довкілля як об'єкт цивільного права. Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2004. №1. С. 265-270.; Раджоньєри М. П., Валлетта М. Агроэкологическое право Евросоюза и Италии. Отв. Редактор Д.О. Тузов. М.: Статут, 2006. 208 с.

репутація; ім'я (найменування); авторство; свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, а також інші блага, які охороняються цивільним законодавством. За змістом Глави 15 ЦК України ці блага разом результатами інтелектуальної, творчої діяльності та інформацією є нематеріальними¹². Серед небагатьох визначень, наданих українськими науковцями, слід відмітити сформульоване Л. В. Малюгою, яка визначає особисті немайнові блага як певні сутнісно-якісні властивості або стан особи (природні блага фізичної особи) та інші соціально-вартісні властивості особи (блага соціального характеру та блага, належні особливим утворенням – юридичним особам), які визначають автономність, індивідуальність, цінність особи та забезпечують її фізичну, духовну, соціальну самодостатність та реалізованість як таку¹³.

Очевидно, що з таким розумінням немайнового блага узгоджується лише підхід М. Н. Малеїної, згідно якого об'єктом досліджуваного права є сприятливий екологічний стан особистості¹⁴. Проте, на нашу думку, у даному випадку іде зміщення акценту зі стану навколишнього природного середовища на стан самої людини у цьому середовищі, і така ситуація є неприйнятною не лише з тієї причини, що антропоцентризм як філософія життя поступово здає своєї позиції на користь «зеленого» світогляду, але і тому, що заданого стану особистості можна досягнути при абсолютно різних варіантах стану навколишнього природного середовища, нейтралізуючи негативні наслідки замість усунення їх причини. Наприклад, вживання вітамінів, біодобавок чи ліків які усувають наслідки несприятливого (або й небезпечного) стану води, повітря, ґрунтів; побутова фільтрація забрудненої води та повітря замість очищення річок та зменшення викидів в атмосферу; створення чергового зоопарку замість збереження автентичного біорізноманіття території тощо¹⁵.

Н. В. Коробцова зараховуючи до числа особистих немайнових прав і право на здорове навколишнє середовище, стверджує, що особисті немайнові блага є невід'ємні від фізичної особи нематеріальні цінності, права на які визначають міру її можливої поведінки в особистій життєдіяльності, а також у соціальному та громадському бутті, можливість існування та здійснення яких забезпечується шляхом встановлення у цивільному законодавстві їх невичерпного переліку та комплексу засобів їх захисту на випадок порушення¹⁶.

12 Цивільний кодекс України: Закон від 16.01.2003 № 435-IV. Голос України. 2003. 12 бер.

13 Малюга Л. В. Особисті немайнові права фізичних осіб в цивільному праві, теоретичні основи та проблеми правового забезпечення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2004. 22 с.

14 Малеїна М. Н. Личные неимущественные права граждан: понятие, осуществление, защита. 2-е изд., испр. и доп. М.: МЗ Пресс, 2001. 224 с.

15 Матвійчук А. О. Об'єкт особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище: проблемні питання. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2013. № 3. С. 68-73.

16 Коробцова Н. В. Особисті немайнові права. Цивільне право: [підручник] : у 2 т./ В. І. Борисова (кер.авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.; за ред.. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Х.: Право, 2011. Т.1. С. 251-270.

З таким розумінням особистих немайнових благ узгоджуються підходи В. Л. Бредіхіної та А. Б. Арзуманян. Водночас вважаємо, що позиція В. Л. Бредіхіної - не що інше, як намагання втиснути досліджуване нею право на безпечне навколишнє природне середовище у загальному струнку систему особистих немайнових прав, об'єктами яких є особисті немайнові блага, нематеріальні по своїй природі. Окрім того, недоліком теорії «об'єкт - якість», вважаємо і те, що в ролі об'єкта виступає не якась конкретна якість, а його ознака, властивість¹⁷. Позиція російської дослідниці А. Б. Арзуманян, яка розділила немайнові блага на блага природного (життя, здоров'я, сприятливе навколишнє середовище) та соціального (всі інші) походження і запропонувала вважати носієм такого блага як сприятливе навколишнє середовище безпосередньо навколишнє середовище, також видається спробою втиснути досліджуване право у струнку систему особистих немайнових прав¹⁸. Тим паче, що для російських науковців це питання стоїть ще більш гостро, адже, як вже згадувалося раніше, ті блага, які український законодавець називає особистими немайновими, російський у ст. 150 ЦК РФ називає (при дослівному перекладі) нематеріальними.

І в українській, і у російській науках були зроблені спроби відійти від розуміння немайнового блага як нематеріального. Так, компромісну позицію зайняла М. В. Краснова, стверджуючи, що безпечне навколишнє природне середовище в конституційному порядку (ст. 50 Конституції України) визнано загальнолюдським матеріально-немайновим благом, за порушення належного стану якого може встановлюватися принцип презумпції компенсації як майнової, так і немайнової шкоди. Дуалістичний підхід до цієї категорії базується на поєднанні в цьому явищі конкретно визначених об'єктів матеріального світу (природних ресурсів з їхнім фізико-хімічним складом, необхідним для задоволення матеріальних потреб) та їхніх якісних корисних властивостей немайнового характеру, що забезпечують оптимальне існування живих організмів (тобто необхідних для задоволення нематеріальних потреб – фізіологічних, духовних, естетичних, пізнавальних, оздоровчих, рекреаційних тощо¹⁹). Російська дослідниця І. В. Воробйова вважає, що поняття немайнових благ включає як матеріальні, тобто такі, що мають речовий зміст (наприклад, ділова репутація), так і нематеріальні (наприклад, честь, гідність) блага; нематеріальний характер як властивість немайнових благ характерна для всіх них, за винятком здоров'я людини та навколишнього середовища²⁰. Однак обидві ці позиції на да-

17 Матвійчук А. О. Об'єкт особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище: проблемні питання. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2013. № 3. С. 68-73.

18 Арзуманян А. Б. Нематериальные блага как объекты гражданских прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Краснодар, 2008. 33 с.

19 Краснова М. В. Компенсация szkody за екологічним законодавством України: (теоретико-правові аспекти). К.: ВПЦ «Київ. ун-т», 2008. 439 с.

20 Посикалюк О. О. До питання про об'єкт особистих немайнових прав фізичних осіб. Юридична Україна. 2009. № 5. С. 65-71.

ний час не узгоджується із прямою вказівкою як українського, так і російського законодавця на нематеріальний характер немайнових благ. Відмітимо, що термін «нематеріальні блага», окрім як у назві глави 15 ЦК України, використаний лише один раз – у ст. 177 Цивільного кодексу України, де перераховуються об'єкти цивільних прав «...результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага». Видається, що узагальнення перелічених благ під спільною назвою «нематеріальні блага» без розкриття значення цього терміну, спільних ознак таких благ тощо, є несуттєвим і непотрібним, оскільки лише вносить плутанину у правозастосування та, як продемонстровано вище, змушує правників шукати наукове пояснення непродуманому нормотворчому прийому²¹.

Для з'ясування питання, чи можна вважати сприятливе навколишнє природне середовище особистим немайновим благом ми дослідили його з використанням методу альтернатив К. Поппера, поставши під сумнів притаманність цьому об'єкту загальновизнаних ознак особистих немайнових благ, а саме: нематеріальна природа; духовна та соціальна цінність; правооб'єктність, тобто їх придатність підпорядковуватися цивільно-правовому режиму; необоротоздатність та нетоварність; особистісний та немайновий характер; неможливість відновлення у разі порушення права на нього²².

Нематеріальна природа. При дослідженні сприятливого навколишнього природного середовища постає проблема відмежування особистого немайнового блага від фактора об'єктивної дійсності та їх співвідношення. Ця проблема не характерна для інших особистих немайнових благ: життя, здоров'я, честь, гідність, ім'я, репутація тощо, - це блага, які ми можемо спостерігати, пізнати, використати, можемо дати їм суб'єктивну оцінку (міцне здоров'я, яскраве життя, гучна репутація тощо) та ін., однак у них не існує, так би мовити, фізичного відповідника, до якого (чи його окремих складових) можна доторкнутися²³. Порушене питання А. Б. Арзуманян пропонує вирішити так: сприятливе навколишнє природне середовище як немайнове благо природного походження має ідеальну форму, яка співпадає з матеріальною, тобто носієм його є навколишнє природне середовище²⁴.

Правооб'єктність, без сумніву, властива цьому благу, про що свідчить вже сам факт закріплення відповідного особистого немайнового права у цивільному законо-

21 Матвійчук А. О. Ознаки об'єкта особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище. Часопис академії адвокатури. 2013. № 2 (19). С. 1-5.

22 Трофимова Т. В. Нематериальные блага как объект гражданско-правового регулирования: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Волгоград, 2004. 23 с.; Тимешов Р.П. Нематериальные блага в гражданском праве и их защита: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Краснодар, 2010. 26 с.; Посикалюк О.О. До питання про об'єкт особистих немайнових прав фізичних осіб. Юридична Україна. 2009. № 5. С. 65–71.

23 Матвійчук А. О. Ознаки об'єкта особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище. Часопис академії адвокатури. 2013. № 2 (19). С. 1-5.

24 Арзуманян А. Б. Нематериальные блага как объекты гражданских прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Краснодар, 2008. 33 с.

давстві. Окрім того, нормативно регламентовано права та обов'язки суб'єктів права по відношенню одне до одного, а також до навколишнього природного середовища²⁵.

Немайновий характер, тобто відсутність майнового змісту, безумовно характерний для сприятливого навколишнього природного середовища, оскільки йому не притаманна економічна природа походження, воно не виникає в результаті економічного виробництва, права щодо нього не є речовими по своїй природі. Однак можна стверджувати, що сприятливе навколишнє природне середовище в деякій мірі може бути оцінене. Це можна спостерігати на прикладі купівлі житла: привабливий навколишній пейзаж, наявність водойми, віддаленість від автостради підвищують привабливість житла для потенційних покупців, а отже і його вартість. Визначену вартість мають усі витрати, необхідні для покращення навколишнього природного середовища як частини об'єктивної дійсності, можна оцінити у грошовому еквіваленті практично будь-які зусилля, спрямовані на забезпечення цього права. Ця позиція перегукується з поширеною у західній юриспруденції практиці оцінювання життя у разі відшкодування шкоди, завданої смертю особи, відповідно до якої математично розраховується приблизний розмір заробітку людини виходячи з орієнтовної тривалості її життя. Зрозуміло, що проста сума витрат на поліпшення навколишнього природного середовища ще не є ціною особистого немайнового блага. Однак, керуючись запропонованим нами підходом, слід визнати, що розмір витрат, необхідних для приведення навколишнього природного середовища в ідеальний для повноцінного життя людини у гармонії із суспільством та природою стан, є цілком оцінюваним²⁶.

Особистісний характер, що включає і такі риси, як виникнення з моменту народження особи, невіддільність від людини, різнобічний тісний зв'язок з людиною. З одного боку очевидно, що якщо немає особи, то немає і прав, а отже немає і благ, на які ці права спрямовуються. Навколишнє природне середовище, (не)сприятливе для конкретної людини, є лише тоді, коли є сама людина, а якщо людини нема (не народилася чи вже померла) то і неможливо оцінити по відношенню до неї навколишнє природне середовище. Водночас законодавство знає випадки захисту інтересів ще не народжених людей (людських ембріонів та майбутніх поколінь). У науковій літературі висунуто ідею існування так званих постнативних особистих немайнових прав, які «переживають» своїх володільців: напр., особа померла, але її добре ім'я і досі є цінністю для її родичів²⁷. Інакше кажучи, особи нема, а благо є. Такий підхід вже запровадив

25 Матвійчук А. О. Ознаки об'єкта особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище. Часопис академії адвокатури. 2013. № 2 (19). С. 1-5.

26 Матвійчук А. О. Ознаки об'єкта особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище. Часопис академії адвокатури. 2013. № 2 (19). С. 1-5.

27 Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): [монографія]. Відп. ред. Я. М. Шевченко. Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2007. 626 с.

російський законодавець: відповідно до ст. 150 Цивільного кодексу Російської Федерації у випадках та порядку, передбачених законом, особисті немайнові права та інші нематеріальні блага можуть здійснюватися та захищатися і іншими особами, у тому числі спадкоємцями праволодільця²⁸. Висунуті аргументи справедливі і для такої ознаки як невіддільність від людини. Більше того, слідуючи міркуванням А. Б. Арзуманян, згідно з якими для сприятливого навколишнього природного середовища носієм блага є саме навколишнє природне середовище, а не людина²⁹, дійдемо до висновку: таке сприятливе навколишнє природне середовище може існувати без людини безкінечно довго, а людина без такого середовища – ні.

Сприятливе навколишнє природне середовище без сумніву є духовною, соціальною цінністю, що тісно пов'язана з особистістю³⁰. Оскільки сприятливе навколишнє природне середовище є визначальною умовою для всебічного гармонійного розвитку особи та її особистості, не менш важливою за генетично закладені задатки та властивості її організму, очевидно, що воно створює умови для автономного благополучного існування особи, нормального психічного і фізичного розвитку, забезпечення її фізичної та психічної свободи, недоторканості особистого життя.

Щодо оборотоздатності і товарності цього блага слід зауважити, що, тривалий час люди можуть задовольнятися і меншим, аніж сприятливе навколишнє природне середовище; інша річ, що це скорочує тривалість та знижує якість їхнього життя. Негативний вплив тих чи інших чинників навколишнього природного середовища може бути компенсований або знівельований, про що вже йшлося вище. Така підміна і є по своїй суті обміном окремих складових особистого немайнового блага на цілком матеріальні механізми їх імітації.

Сприятливому навколишньому природному середовищу не властива така риса як неможливість відновлення у разі порушення права на нього. Як правило, може бути компенсована як шкода, завдана навколишньому природному середовищу, так і шкода, завдана внаслідок негативного впливу навколишнього природного середовища, хоча є і випадки не відновлюваної шкоди, напр., повне знищення біологічних видів чи смерть особи.

Таким чином, сприятливому навколишньому природному середовищу не в повній мірі властиві загальновизнані ознаки особистих немайнових благ. Для нього безумовно характерні немайнова природа та вирішальне значення для

28 Гражданский кодекс Российской Федерации: Закон від 30.11.1994 № 51-ФЗ. Режим доступу: http://www.consultant.ru/popular/gkrf1/5_22.html#p1519. – Назва з екрану.

29 Арзуманян А. Б. Нематериальные блага как объекты гражданских прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Краснодар, 2008. 33 с.

30 Матвійчук А. О. Ознаки об'єкта особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище. Часопис академії адвокатури. 2013. № 2 (19). С. 1-5.

якості та тривалості життя людини; інші ознаки або не властиві, або ж їх застосування має свої особливості.

В рамках останнього і найбільш суперечливого підходу всупереч загальноприйнятій теорії про об'єкт немайнових прав як немайнове благо науковці зверталися за визначеннями до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», але не ставили питання про природу такого блага як сприятливе навколишнє природне середовище (чи його аналогів). Визнаючи заслуги відповідних науковців, наголосимо, однак, що у такому випадку слід з'ясувати, як вписується такий погляд на об'єкт досліджуваного суб'єктивного права у загальні положення ЦК України³¹.

Цивільне законодавство України визнає об'єктами цивільних прав блага - матеріальні та нематеріальні цінності, щодо яких можуть виникати цивільні права та обов'язки, не обмежуючись виключним їх переліком. Незаперечним є той факт, що навколишнє природне середовище як частина об'єктивної дійсності належить до матеріального світу, щодо окремих його компонентів можуть виникати різного роду майнові права (наприклад, оренда землі), однак комплексно це поняття використано лише при конструюванні досліджуваного особистого немайнового права, не кажучи вже про те, що легального визначення терміну «довкілля» взагалі не існує. З приводу навколишнього природного середовища у фізичних осіб виникає ряд прав та обов'язків, що впливає зі ст. 282, ч. 2 ст. 293 ЦК України, відповідно до яких: фізична особа має право вимагати усунення небезпеки, створеної внаслідок підприємницької або іншої діяльності, яка загрожує життю та здоров'ю; діяльність фізичної та юридичної особи, що призводить до нищення, псування, забруднення довкілля, є незаконною³². Отже, можна стверджувати, що у розумінні ЦК України навколишнє природне середовище є матеріальним благом.

На наш погляд, ключ до розв'язання проблеми полягає у помилковості вихідного судження щодо того, що об'єктом особистого немайнового права може бути лише особисте немайнове благо (чи в окремих випадках інше нематеріальне благо). Адже зв'язок, на думку про який наводить назва особистих немайнових благ та особистих немайнових прав, напряду не відображений у ЦК України ані у 269, ані у 271 статтях, як слід було б очікувати³³. Більше того, сам факт існування особистих немайнових прав з приводу інформації, тобто передбачених стст. 285, 293 та 302 ЦК України, змусив правників визнати, що об'єктом особистих немайнових прав можуть бути і інші нематеріальні блага, окрім особистих немайнових. Відтак вважаємо безперспективними та безплідними намагання

31 Матвійчук А. О. Об'єкт особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище: проблемні питання. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2013. № 3. С. 68-73.

32 Цивільний кодекс України: Закон від 16.01.2003 № 435-IV. Голос України. 2003. 12 бер.

33 Матвійчук А. О. Об'єкт особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище: проблемні питання. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2013. № 3. С. 68-73.

обмежити коло об'єктів особистих немайнових прав лише нематеріальними благами і доходимо до висновку, що об'єктами особистих немайнових прав та правовідносин залежно від конкретного випадку можуть бути не лише особисті немайнові блага, але і інші нематеріальні блага (зокрема, в усіх особистих немайнових правах з приводу інформації), а також матеріальні блага (напр., сприятливе навколишнє природне середовище чи безпечні для фізичної особи продукти споживання). Це твердження набуде ще більш реальних рис у разі закріплення у вітчизняному законодавстві у якості самостійних прав тих можливостей особи, що сьогодні розглядаються як правомочності у складі досліджуваного особистого немайнового права, а саме: право дихати чистим повітрям, право пити чисту воду тощо.

Спираючись на сформульовану позицію, вважаємо, що об'єктом особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище є матеріальне благо природного походження – сприятливе навколишнє природне середовище, тобто навколишнє природне середовище (у розумінні природоохоронного законодавства) у стані, ідеальному для повноцінного життя людини у гармонії із суспільством та природою. Поняття навколишнього природного середовища закріплене у галузевому законодавстві і його перенесення до цивільного законодавства видається недоцільним ³⁴[19, с. 69-70].

Визначення об'єкта досліджуваного права є важливими для відмежування цього права від інших особистих немайнових прав, передбачених ст. 293 ЦК України - на безпечні для фізичної особи продукти споживання (харчові продукти та предмети побуту) та на належні, безпечні і здорові умови праці, проживання, навчання тощо. Розмежувати їх слід з урахуванням того, що об'єкти природного походження, вилучені з навколишнього природного середовища, перетворюються на продукти споживання, наприклад: плоди на дереві, вода у ріці, ґрунт – частина навколишнього природного середовища; зірвані плоди, бутильована вода, ґрунтові суміші для вирощування рослин в домашніх умовах – продукти споживання. Що стосується стану повітря як умови праці, проживання, навчання тощо та як складової навколишнього природного середовища, то розмежувати їх можна з урахуванням такого. По-перше, на відміну від навколишнього природного середовища умови праці, проживання, навчання тощо є завжди територіально дуже обмежені: навчальний клас, житло, лікарняна палата, місце праці тощо, а відтак мова йтиме про стан повітря виключно у конкретному місці. По-друге, зобов'язаний суб'єкт у праві на належні, безпечні і здорові умови праці, проживання, навчання тощо завжди конкретно визначений і саме в його силах не просто впливати, а

34 Матвійчук А. О. Особисте немайнове право на сприятливе навколишнє природне середовище: об'єкт суб'єктивного права та правовідносин. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2013. № 1. С. 66-71.

контролювати відповідні умови праці, проживання, навчання тощо, причому такий контроль має об'єктивні межі³⁵.

Для вдосконалення загальних положень законодавства щодо особистих немайнових благ нами пропонуються зміни до ст. 177, 201 та назви глави 15 ЦК України³⁶.

Тепер перейдемо до дослідження об'єкта особистого немайнового права на інформацію, що стосується навколишнього природного середовища, яким, власне, є нематеріальне благо - інформація, що стосується навколишнього природного середовища. Такий підхід цілком узгоджується із наведеним на початку цього підрозділу визначенням особистих немайнових прав, а тому зосередимося на визначенні змісту такої інформації.

Українське законодавство не використовує термін «інформація, що стосується навколишнього природного середовища». Натомість у законодавстві України є три визначення, що стосуються предмету нашого дослідження: у ст. 13 Закону України «Про інформацію» йдеться про «інформацію про стан довкілля (екологічну інформацію)», у ст. 25 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» - про «інформацію про стан навколишнього природного середовища», в Орхуській конвенції – про екологічну інформацію. Визначення, надані в Законі України «Про інформацію» згідно ч. 1 ст. 1 цього Закону та Орхуській конвенції згідно ч. 1 ст. 2 цієї Конвенції, сформульовані лише для потреб цих нормативно-правових актів; у Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» таких застережень не міститься³⁷.

Згідно ч. 3 ст. 2 Орхуської конвенції екологічна інформація означає будь-яку інформацію в письмовій, аудіовізуальній, електронній чи будь-якій іншій матеріальній формі про: а) стан таких складових навколишнього середовища, як повітря і атмосфера, вода, ґрунт, земля, ландшафт і природні об'єкти, біологічне різноманіття та його компоненти, включаючи генетично змінені організми, та взаємодію між цими складовими; б) фактори, такі як речовини, енергія, шум і випромінювання, а також діяльність або заходи, включаючи адміністративні заходи, угоди в галузі навколишнього середовища, політику, законодавство, плани і програми, що впливають або можуть впливати на складові навколишнього середовища, зазначені вище в підпункті «а», і аналіз затрат і результатів та інший економічний аналіз і припущення, використані в процесі прийняття рішень з питань, що стосуються навколишнього середовища; с) стан здоров'я та безпеки

35 Матвійчук А. О. Розмежування особистих немайнових прав, закріплених у ст. 293 Цивільного кодексу України. Юридична наука. 2014. № 9. С. 15-22.

36 Матвійчук А. О. Шляхи вдосконалення законодавства України, що регулює питання здійснення особистих немайнових прав у сфері охорони навколишнього природного середовища. Юридична наука. 2014. № 10. С. 12-39.

37 Матвійчук А. О. Особисте немайнове право особи на інформацію про стан навколишнього природного середовища: постановка проблеми. Юридична наука. 2013. №12. С.7-14.

людей, умови життя людей, стан об'єктів культури і споруд тією мірою, якою на них впливає або може вплинути стан складових навколишнього середовища або через ці складові, фактори, діяльність або заходи, зазначені вище в підпункті «б»³⁸.

Відповідно до ст. 13 Закону України «Про інформацію» інформація про стан довкілля (екологічна інформація) - відомості та/або дані про: стан складових довкілля та його компоненти, включаючи генетично модифіковані організми, та взаємодію між цими складовими; фактори, що впливають або можуть впливати на складові довкілля (речовини, енергія, шум і випромінювання а також діяльність або заходи, включаючи адміністративні, угоди в галузі навколишнього природного середовища, політику, законодавство, плани і програми); стан здоров'я та безпеки людей, умови життя людей, стан об'єктів культури і споруд тією мірою, якою на них впливає або може вплинути стан складових довкілля; інші відомості та/або дані³⁹.

Не важко помітити, що попри начебто розширений (оскільки відкритий) перелік складових екологічної інформації у поданому визначенні порівняно зі складовими екологічної інформації згідно зі ст. 2 Орхуської конвенції (який є вичерпним), національне визначення не включає «аналіз затрат і результатів та інший економічний аналіз і припущення, використані в процесі прийняття рішень з питань, що стосуються навколишнього середовища»⁴⁰. Зауважимо також, що наведене визначення, як впливає з п. 2 ч. 4 ст. 21 Закону України «Про інформацію» не включає відомості про аварії, катастрофи, небезпечні природні явища та інші надзвичайні ситуації, що сталися або можуть статися і загрожують безпеці людей. Водночас, формулювання «інші відомості та/або дані» не містить жодних конкретизуючи ознак, що штовхає до висновку, що абсолютно будь-які відомості можуть бути віднесені до інформації про стан довкілля (екологічної інформації).

Також слід згадати про положення Закону України «Про державну таємницю». Цей закон не містить визначення інформації про стан довкілля, однак вживає його у явно іншому значення, аніж надане в Законі України «Про інформацію». Так, відповідно до ч. 4 ст. 8 Закону України «Про державну таємницю» не відноситься до державної таємниці: інформація про стан довкілля; про аварії, катастрофи, небезпечні природні явища та інші надзвичайні події, які сталися або можуть статися і загрожують безпеці громадян; про стан здоров'я населення⁴¹. Як бачимо,

38 Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція) від 25.06.1998. Офіційний вісник України. 1999. № 28. С. 1368.

39 Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 48. Ст. 650.

40 Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція) від 25.06.1998. Офіційний вісник України. 1999. № 28. С. 1368.

41 Про державну таємницю: Закон України від 21.01.1994 № 3855-XII. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 16. Ст.93.

термін «інформація про стан довкілля» вживається у Законі України «Про державну таємницю» у суттєво вужчому значенні, аніж у Законі України «Про інформацію»⁴².

Згідно ст. 25 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» інформація про стан навколишнього природного середовища (екологічна інформація) - це будь-яка інформація в письмовій, аудіовізуальній, електронній чи іншій матеріальній формі про: стан навколишнього природного середовища чи його об'єктів - землі, вод, надр, атмосферного повітря, рослинного і тваринного світу та рівні їх забруднення; біологічне різноманіття і його компоненти, включаючи генетично видозмінені організми та їх взаємодію із об'єктами навколишнього природного середовища; джерела, фактори, матеріали, речовини, продукцію, енергію, фізичні фактори (шум, вібрацію, електромагнітне випромінювання, радіацію), які впливають або можуть вплинути на стан навколишнього природного середовища та здоров'я людей; загрозу виникнення і причини надзвичайних екологічних ситуацій, результати ліквідації цих явищ, рекомендації щодо заходів, спрямованих на зменшення їх негативного впливу на природні об'єкти та здоров'я людей; екологічні прогнози, плани і програми, заходи, в тому числі адміністративні, державну екологічну політику, законодавство про охорону навколишнього природного середовища; витрати, пов'язані із здійсненням природоохоронних заходів за рахунок фондів охорони навколишнього природного середовища, інших джерел фінансування, економічний аналіз, проведений у процесі прийняття рішень з питань, що стосуються довкілля⁴³.

Як бачимо, це визначення є найбільш повним. Окрім того, воно має ту перевагу, що перелік відповідних відомостей є закритим. На наш погляд, вичерпність переліку є саме перевагою, а не недоліком. Звісно, у міру розвитку суспільних відносин такий перелік потребуватиме розширення. Однак створення відкритого переліку призведе до накладення на одну й ту саму інформацію різних правових режимів, наприклад, інформація одночасно вважатиметься науково-технічною та такою, що стосується навколишнього природного середовища, що призведе лише до виникнення чергових колізій та ускладнення правозастосування.

Об'єднавши наведені визначення, сформулюємо одне, уніфіковане, яке слід запровадити до українських законів: інформація, що стосується навколишнього природного середовища, охоплює такий спектр відомостей: про стан навколишнього природного середовища та його об'єктів; про біологічне різноманіття і його компоненти, включаючи генетично видозмінені організми та їх взаємодію із об'єктами навколишнього природного середовища; про джерела, матеріали, речовини, продукцію, енергію, фактори, у т.ч. фізичні, (шум,

42 Матвейчук А. А. Інформація, касаюча ся окру жаю щей природной среды, в Украине: права, обязанности и ответственность. *Jurnalul Juridic National: teorie si practica* 2014. № 5 (9). С. 136-142.

43 Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991. № 1264-XII. Відомості Верховної Ради України. 1991. № 41. Ст. 546.

вібрацію, електромагнітне випромінювання, радіацію), які впливають або можуть вплинути на стан навколишнього природного середовища та здоров'я людей; про загрозу виникнення і причини надзвичайних екологічних ситуацій, результати ліквідації цих явищ, рекомендації щодо заходів, спрямованих на зменшення їх негативного впливу на природні об'єкти та здоров'я людей; про екологічні прогнози, плани і програми, заходи, в тому числі адміністративні, державну екологічну політику, законодавство про охорону навколишнього природного середовища; про витрати, пов'язані із здійсненням природоохоронних заходів за рахунок фондів охорони навколишнього природного середовища, інших джерел фінансування, економічний аналіз, проведений у процесі прийняття рішень з питань, що стосуються навколишнього природного середовища; про стан здоров'я населення, наявні та можливі фактори ризику для здоров'я та їх ступінь⁴⁴.

Дослідивши об'єкт особистих немайнових прав у сфері охорони навколишнього природного середовища, перейдемо до з'ясування того, чи властиві їм інші ознаки особистих немайнових прав, перелічені у наведеному на початку цього підрозділу визначенні, а саме: спрямованість на задоволення фізичних (біологічних), духовних, моральних, культурних, соціальних чи інших нематеріальних потреб (інтересу); відсутність економічної природи походження та економічного змісту; тісний та нерозривний зв'язок з особою-носієм.

Видається, що справедливість перших двох ознак не потребує доведення, оскільки не може викликати жодних сумнівів спрямованість досліджуваних прав на задоволення нематеріальних потреб, перш за все – біологічних. Відсутність економічної природи та економічного змісту, тобто відсутність зв'язку з результатом економічного виробництва та відсутність економіко-майнового еквіваленту, на наш погляд, також безспірні. Ми підтримуємо і тезу щодо тісного зв'язку особистих немайнових прав загалом та у сфері охорони навколишнього природного середовища, зокрема, з особою-носієм, а от вказівка на нерозривний зв'язок викликає деякі застереження.

Твердження науковців про нерозривний зв'язок особи-носія з належними їй особистими немайновими правами спирається на положення ст. 269 та 272 ЦК України, відповідно до яких фізична особа самостійно здійснює особисті немайнові права, володіє ними довічно, не може відмовитися від особистих немайнових прав і не може бути позбавлена цих прав, а також на п. 1 ч. 1 ст. 1219 ЦК України, який виключає зі складу спадщини права та обов'язки, нерозривно пов'язані з особою спадкодавця, зокрема – особисті немайнові права.

Ці положення є засадничими і абсолютно справедливими для більшості особистих немайнових прав, адже складно навіть теоретично уявити здійснення та

44 Матвейчук А. А. Информация, касающаяся окружающей природной среды, в Украине: права, обязанности и ответственность. *Jurnalul Juridic National: teorie si practica* 2014. № 5 (9). С. 136-142.

захист після смерті особи, напр., права на інформацію про стан свого здоров'я чи його таємницю, права на свободу, на донорство тощо. Однак права у сфері охорони навколишнього природного середовища, і перш за все право на сприятливе навколишнє природне середовище суттєво відрізняється від інших особистих немайнових прав, закріплених у цивільному законодавстві України. До вказаних вище особливостей об'єкта особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище слід додати ту, що, на відміну від інших особистих немайнових прав, його об'єкт не в кожного свій (життя, здоров'я, сім'я, честь, гідність тощо), а спільний – один на всіх, причому у рівній мірі необхідний кожній людині для забезпечення її природного існування. Через спільність об'єкта права на сприятливе навколишнє природне середовище складно провести межу, де закінчується право однієї особи і починається право іншої: захист цього свого особистого немайнового права однією особою завжди буде захистом прав інших осіб.

Вирішення цього питання є актуальним саме для практичного захисту особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище. Так, на даний час, у разі смерті особи, що звернулася до суду за захистом свого порушеного особистого немайнового права, скажімо, шляхом припинення діяльності, що завдає шкоди цьому середовищу, провадження у справі має бути закрито: особисте немайнове право припиняється зі смертю особи, а нема права – нема спору. Як наслідок, особи, які були зацікавлені у вирішенні цієї справи, однак не приєдналися до позову, муситимуть починати усе спочатку, вже пророблена робота (зокрема щодо збору доказів, проведення експертиз), витрати грошей та втрати часу будуть марними, а шкідлива для навколишнього природного середовища діяльність триватиме⁴⁵.

У зв'язку з викладеним видається доцільним відступити від усталеного, однак з точки зору реальних потреб сьогодення невиправданого, підходу, згідно якого зі смертю особи припиняються її особисті немайнові права, а відтак і можливості їх захисту. На такий крок вже наважився російський законодавець, установивши, що у випадках, передбачених законом, особисті немайнові права померлої особи можуть здійснюватися та захищатися іншими особами⁴⁶. В Україні перші кроки на цьому шляху також вже зроблені у Законі України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції». Відмітимо й те, що вітчизняне законодавство знає випадок якщо не відділення особистого немайнового права від носія, то його «роздвоєння»: на особу-носія права та особу, що це право (окремі правомочності у його складі) реально здійснює.

45 Матвійчук А. О. Окремі питання захисту цивільно-правовими способами особистого немайнового права фізичної особи на сприятливе навколишнє природне середовище. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2013. № 10. С. 69-75.

46 Гражданский кодекс Российской Федерации: Закон від 30.11.1994 № 51-ФЗ. Режим доступу: http://www.consultant.ru/popular/gkrf1/5_22.html#p1519. – Назва з екрану.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 272 ЦК України в інтересах малолітніх, неповнолітніх, а також повнолітніх фізичних осіб, які за віком або за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої особисті немайнові права, їхні права здійснюють батьки (усиновлювачі), опікуни, піклувальники.

Для вдосконалення механізмів захисту особистих немайнових прав фізичних осіб у сфері охорони навколишнього природного середовища на випадок смерті постраждалої особи-позивача пропонується доповнити ч. 1 ст. 272 ЦК України новим реченням такого змісту: «У випадках, передбачених законом, особисті немайнові права померлої особи можуть здійснюватися та захищатися іншими особами, у тому числі її спадкоємцями», а також внести ряд змін до ст. 1219 ЦК України, а саме: абз. 1 та п. 1 статті викласти у такій редакції: «Не входять до складу спадщини такі права та обов'язки: 1) особисті немайнові права, нерозривно пов'язані з особою спадкодавця; доповнити цю статтю новим пунктом такого змісту: 6) інші права та обов'язки спадкодавця, нерозривно пов'язані з його особою». При цьому ми не вбачаємо суперечності із положеннями ч. 4 ст. 269 ЦК України, згідно якої особистими немайновими правами фізична особа володіє довічно. Слово «довічно» вказує лише на момент, до якого цим правом володітиме конкретна особа і підкреслює неможливість позбавлення її такого права протягом усього її життя.

Запропоновані новели сприятимуть і більш ефективному захисту права особи на інформацію, що стосується навколишнього природного середовища, для якого цілком справедливим є вказаний вище зв'язок між захистом цього права однієї особи та правами інших.

На підставі викладеного вище уточнимо визначення особистого немайнового права, під яким слід розуміти суб'єктивне цивільне право, яке за своїм змістом є тісно пов'язане із особою-носієм, не має економічної природи походження та економічного змісту, а також спрямоване на задоволення фізичних (біологічних), духовних, моральних, культурних, соціальних чи інших нематеріальних потреб (інтересу).

Висновки. Під особистим немайновим правом слід розуміти суб'єктивне цивільне право, яке за своїм змістом є тісно пов'язане із особою-носієм, не має економічної природи походження та економічного змісту, а також спрямоване на задоволення фізичних (біологічних), духовних, моральних, культурних, соціальних чи інших нематеріальних потреб (інтересу). Об'єктами особистих немайнових прав залежно від конкретного випадку можуть бути не лише особисті немайнові блага, але і інші нематеріальні блага (зокрема, щодо усіх особистих немайнових прав з приводу інформації), а також матеріальні блага (напр., сприятливе навколишнє природне середовище чи безпечні для фізичної особи продукти споживання).

Особистим немайновим правом на сприятливе навколишнє природне середовище є суб'єктивне цивільне право фізичної особи, що полягає у можливості володіти, використовувати та змінювати матеріальне благо природного походження – сприятливе навколишнє природне середовище, тобто навколишнє природне середовище (у розумінні природоохоронного законодавства) у стані, ідеальному для повноцінного життя людини у гармонії із суспільством та природою, можливості вимагати від усіх зобов'язаних суб'єктів права виконання покладених на них обов'язків, у тому числі обов'язку не порушувати зазначене суб'єктивне право, та захищати його усіма дозволеними способами.

Особистим немайновим правом на інформацію, що стосується навколишнього природного середовища, є суб'єктивне цивільне право фізичної та юридичної особи, крім органів державної влади, органів влади АР Крим та місцевого самоврядування, що полягає у можливості безперешкодно створювати, шукати, збирати, одержувати, зберігати, поширювати і використовувати цю інформацію за винятком обмежень, встановлених законом, можливості вимагати від усіх зобов'язаних суб'єктів права виконання покладених на них обов'язків, у тому числі обов'язку не порушувати зазначене суб'єктивне право, та захищати його усіма дозволеними способами. Поняття «безперешкодно» розглядається нами як відсутність будь-яких адміністративних чи інших факторів (у тому числі, непропорційно високої чи безпідставно встановленої плати), які унеможливають або ускладнюють створення, пошук, збір, одержання, зберігання, поширення чи використання інформації, що стосується навколишнього природного середовища.

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-003-169-185

ОМЕЛЬЯНЧИК Сергій Володимирович,

канд. юрид. наук, доцент,

Запорізький національний університет

ORCIDID: 0000-0002-0982-4853

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВІДНОВЛЕННЯ БІОЛОГІЧНОГО РІЗНОМАНІТТЯ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ ТА ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Займаючи менше 6% площі Європи, Україна володіє не менше 35% її біорізноманіття, і за цим показником випереджає майже всі європейські країни. Україна має значний потенціал біорізноманіття і може розглядатися як один з потужних резерватів для відновлення біорізноманіття усїєї Європи. Географічне положення України, її фізико-географічні умови сприяли формуванню багатого

рослинного і тваринного світу, що налічує більше 70 тис. видів. До того ж, Україна знаходиться на перехресті міграційних маршрутів багатьох видів тварин. На жаль, видове багатство як тварин, так і рослин стрімко зменшується через антропогенне навантаження на довкілля¹. Все це свідчить про актуальність проблеми та необхідність комплексного підходу до збереження та відновлення біологічного різноманіття в Україні. Важливе значення має вдосконалення нормативно-правової бази у цій сфері.

У міжнародному та вітчизняному законодавстві поняття біорізноманіття з'явилося порівняно недавно. Стаття 2 Конвенція про охорону біологічного різноманіття від 1992 року визначає біологічне різноманіття" як різноманітність живих організмів з усіх джерел, включаючи, серед іншого, наземні, морські та інші водні екосистеми і екологічні комплекси, частиною яких вони є; це поняття включає в себе різноманітність у рамках виду, між видами і різноманіття екосистем². Ст. 1 закону України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 рр.» від 21.09.2000 р. закріплює біологічне (біотичне) різноманіття як сукупність усіх видів рослин, тварин і мікроорганізмів, їх угруповань та екосистем у межах території України, її територіальних та внутрішніх морських вод, виключної (морської) економічної зони та континентального шельфу³.

Фундаментальними актами міжнародного законодавства щодо збереження та відновлення біологічного різноманіття є Конвенції про охорону біологічного різноманіття від 1992 року, Картахенський протокол про біологічну безпеку 2000 року. та Нагойський протокол регулювання доступу до генетичних ресурсів і спільного використання на справедливій і рівній основі вигід від їх застосування 2010 року.

Цілями Конвенції 1992 року є збереження біологічного різноманіття, стале використання його компонентів і спільне одержання на справедливій і рівній основі вигод, пов'язаних з використанням генетичних ресурсів і шляхом надання необхідного доступу до генетичних ресурсів і шляхом належної передачі відповідних технологій з урахуванням усіх прав на такі ресурси і технології, а також шляхом належного фінансування. У ст. 3 Конвенції зазначено, що держави мають суверенне право (відповідно до Статуту ООН та принципів міжнародного права) використовувати свої власні природні ресурси відповідно до своєї політики та законодавства в галузі навколишнього природного середовища і несуть відповідальність за забезпечення того, щоб діяльність у рамках їх юрисдикції

1 Біорізноманіття. Національний екологічний центр. URL: <https://necu.org.ua/bioriznomanittya>.

2 Конвенція про охорону біологічного різноманіття від 1992 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_030#Text.

3 Закону України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 рр.» від 21.09.2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1989-14#Text>.

не завдавала шкоди навколишньому середовищу інших країн або районів за межами дії національної юрисдикції⁴.

Картахенський протокол про біологічну безпеку застосовується в умовах транскордонного переміщення, транзиту, обробки і використання всіх живих змінених організмів, які впливають на збереження та стале використання біорізноманіття, з урахуванням також ризиків для здоров'я людини⁵.

Мета Нагойського протоколу полягає у забезпеченні спільного використання на справедливій і рівній основі вигод від застосування генетичних ресурсів, у т.ч. шляхом забезпечення належного доступу до генетичних ресурсів та належної передачі відповідних технологій, враховуючи всі права на ці ресурси і на технології шляхом належного фінансування, сприяючи таким чином збереженню біорізноманіття і сталому використанню його компонентів⁶.

Одним із головних актів європейського законодавства у цій сфері є Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття 1995 року. Стратегія була запропонована Маастрихтською декларацією "Про збереження природної спадщини Європи" (1993 р.) і в її основу лягли Бернська конвенція, Європейська стратегія збереження природи (1990 р.), результати конференцій Міністрів охорони довкілля у містах Добржиш та Люцерн (1991 і 1993 рр.), Конференції ООН з питань довкілля і розвитку (1992 р.), інші існуючі ініціативи та програми. Стратегія забезпечує базу для координації і об'єднання зусиль щодо зміцнення і нарощування існуючих ініціатив. Вона спрямована не на впровадження нового законодавства, а на ліквідацію прогалин у тих випадках, коли ініціативи впроваджуються не в повному обсязі чи не досягають бажаних результатів. Стратегія передбачає впровадження 10 принципів в усі галузі, де використовуються природні ресурси. Такими принципами є: принцип обережного прийняття рішень, принцип уникнення загроз, принцип запобігання втратам, принцип переміщення небезпечних виробництв, принцип екологічної компенсації, принцип екологічної єдності, принцип відновлення та (від)творення природних ресурсів, принцип найкращої існуючої технології та найкращих екологічних методів, принцип "забруднювач платить", принцип участі громадськості та її доступу до інформації⁷.

У травні 2020 року Європейська Комісія представила «Стратегію біорізноманіття ЄС до 2030 року: Повернення природи у наше життя». До Стратегії додається дов-

4 Конвенція про охорону біологічного різноманіття від 1992 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_030#Text.

5 Картахенський протокол про біобезпеку від 12.09.2002 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_935#Text.

6 Нагойський протокол регулювання доступу до генетичних ресурсів і спільного використання на справедливій і рівній основі вигід від їх застосування від 29.10.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_k03#Text.

7 Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття від 25.10.1995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_711#.

гостроковий План дій щодо відновлення біорізноманіття. Слід зазначити, що на реалізацію Стратегії закладається потужне фінансування у розмірі 20 млрд євро на рік⁸.

В Україні важливими актами національного законодавства щодо збереження та відтворення біорізноманіття є: закони України "Про охорону навколишнього природного середовища", "Про природно-заповідний фонд України", "Про екологічну мережу", "Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 рр.", "Про тваринний світ", "Про рослинний світ", Земельний кодекс України, Лісовий кодекс України, Водний кодекс України, Концепція Загальнодержавної програми збереження біорізноманіття на 2005 — 2025 роки та міжнародні договори до яких долучилася Україна.

Відповідно до ст. 3 закону України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 рр.» основною метою Програми є збільшення площі земель країни з природними ландшафтами до рівня, достатнього для збереження їх різноманіття, близького до притаманного їм природного стану, та формування їх територіально єдиної системи, побудованої відповідно до забезпечення можливості природних шляхів міграції та поширення видів рослин і тварин, яка б забезпечувала збереження природних екосистем, видів рослинного і тваринного світу та їх популяцій. При цьому національна екологічна мережа має відповідати вимогам щодо її функціонування у Всеєвропейській екологічній мережі та виконувати провідні функції щодо збереження біологічного різноманіття. Завданнями Програми щодо біологічного різноманіття є наступні:

- збереження, зміцнення та відновлення ключових екосистем та середовищ існування видів рослин і тварин;
- стале управління позитивним потенціалом біологічного різноманіття шляхом оптимального використання соціальних і економічних можливостей на національному та регіональному рівнях;
- урахування цілей у сфері збереження та збалансованого і невиснажливого використання біологічного різноманіття в усіх галузях, що використовують це різноманіття або впливають на нього;
- здійснення цільових заходів, що відповідають потребам збереження різних типів екосистем (гірських, степових, лучних, прибережно-морських, морських, річкових, заплавних, озерних, болотних, лісових) та базуються на правових і фінансових можливостях природокористувачів та органів державної влади⁹.

Концепція Загальнодержавної програми збереження біорізноманіття на 2005 — 2025 роки передбачає три етапи її виконання:

8 Стратегія біорізноманіття ЄС до 2030 року: Повернення природи у наше життя від 20.05.2020. URL: <https://uncg.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/Stratehiia.pdf>.

9 Закону України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 рр.» від 21.09.2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1989-14#Text>.

На першому етапі — 2005 — 2010 роки — передбачається забезпечити зупинення процесу погіршення стану природних екосистем, завершити роботу, пов'язану з удосконаленням законодавства з питань збереження, відтворення на невиснажливого використання біорізноманіття, приведення його у відповідність з вимогами міжнародного права; відпрацювати систему регулювання невиснажливого використання біоресурсів з урахуванням інтересів різних секторів економіки та місцевого населення, а також продовжити формування цілісної екомережі як складової частини всеєвропейської екомережі. До кінця цього етапу буде зупинено процес втрати біорізноманіття в Україні.

На другому етапі — 2010 — 2015 роки — передбачається удосконалити механізм управління екомережею та її компонентами, у тому числі на місцевому рівні, створити мережу центрів штучного розведення, відтворення та реакліматизації рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів рослин і тварин, завершити формування сучасної системи професійної освіти, екологічної освіти та просвіти. Передбачається також створити базові інституції для забезпечення збереження біорізноманіття та невиснажливого його використання.

На третьому етапі — 2016 — 2025 роки — передбачається забезпечити здійснення заходів щодо відтворення популяцій видів рослин і тварин, їх природних угруповань та екосистем, поліпшення інфраструктури, необхідної для виконання Програми, коригування визначених нею завдань, контроль за їх вирішенням¹⁰.

Збереження та відновлення біологічного різноманіття має стати пріоритетною метою політики української держави, необхідно проводити постійний моніторинг стану біорізноманіття, також слід розробити комплексний законодавчий акт, наприклад, - закон України «Про збереження та відновлення біорізноманіття», в якому закласти головні принципи по збереженню та відновленню біорізноманіття в усі галузі людської діяльності, де використовуються природні ресурси. На основі цих принципів всі органи державної влади та органи місцевого самоврядування будуть приймати будь-який нормативно-правовий акт чи виносити відповідне рішення.

Публікацію підготовлено в рамках проекту «Диверсифікація сільського туризму через збалансованість та креативність: поширення європейського досвіду в Україні»/«Diversification of rural tourism through sustainability and creativity: disseminating European experience in Ukraine» (DIRUT) 620720-EPP-1-2020-1-UA-EPPJMO-MODULE за підтримки Програми Erasmus+: Jean Monnet Європейського Союзу, що реалізується у Запорізькому національному університеті (2020-2023).

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-003-185-189

¹⁰ Концепція Загальнодержавної програми збереження біорізноманіття на 2005 — 2025 роки від 22.09.2004. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/9110364>.

ДЕГТЯРЕНКО Тетяна Володимирівна

д-р. мед. наук, професор кафедри біології і охорони здоров'я
ORCID ID: 0000-0003-4462-8863

КОДЖЕБАШ Владислав Федорович

канд. с.-г. наук, доцент кафедри загальних дисциплін та клінічної медицини
ORCID ID: 0000-0002-6735-5549

ДИШЕЛЬ Галина Олександрівна

ORCID ID: 0000-0003-0144-6576
старший викладач кафедри біології і охорони здоров'я
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського», м. Одеса

АНАЛІЗ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ АДАПТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ІЗ СОЦІАЛЬНОЮ АДАПТАЦІЄЮ ТА СТРЕСОСТІЙКІСТЮ ПЕДАГОГІВ

Вступ. Дослідження типологічних особливостей адаптивності особистості відбувається у міждисциплінарному науковому просторі, про що свідчить інтерес до вказаної проблематики з боку багатьох наукових дисциплін, зокрема філософії, соціології, культурології, історії, педагогіки, психології і психотерапії. У психологічній науці індивідуально-типологічні особливості адаптивності розглядаються у зв'язку з дослідженням проблем адаптації особи в контексті загальної психології (Ю. А. Александровський, Б. Г. Ананьєв, В. Г. Асєєв, А. Г. Асмолов, В. В. Білоус, Ф. Б. Березін, А. Н. Жмиріков, Н. Ф. Каліна, В. К. Калін, А. Н. Лактионов, В. І. Лебедєв, А. Н. Леонтьєв, А. В. Лібін, С. Д. Максименко, А. А. Налчаджян, В. В. Очеретяний, В. А. Петровський, В. І. Розов, С. Л. Рубінштейн, О. П. Саннікова, В. М. Ямницький; А. Басс, Р. Лазарус, Р. Плучик, Р. Пломін та ін.); психології особистості (А. Адлер, Г. Айзенк, А. Бандура, Д. Гоулман, Дж. Келлі, Р. Кеттелл, А. Маслоу, Г. Олпорт, В. В. Рибалка, К. Роджерс, Дж. Роттер, Б. Ф. Скіннер, Д. Б. Уотсон, В. Франкл, З. Фрейд, Э. Фромм, Х. Хартманн, К. Хорни, К. Г. Юнг та ін.); педагогічній психології (І. М. Владімірова, Ю. М. Десятникова, В. Г. Зубченко, Л. А. Кіяшко, Н. Г. Колизаєва, А. Г. Мороз, В. І. Натаров, О. С. Солодухова, Н. А. Чайкіна, А. В. Фурман, В. С. Штифурак та ін.).

Проте, незважаючи на актуальність проблеми і фундаментальне значення адаптивності особистості в контексті соціальної адаптації, збереження фізичного і психічного здоров'я особистості, слід зазначити дефіцит досліджень, які спрямо-

вані на вивчення якісних показників адаптивності, що детермінують соціально-психологічну адаптацію педагогів. Наявні на сьогодні дослідження відносно співвідношення основних складових адаптивності особистості із рівнем соціальної адаптації особи відбивають лише деякі аспекти цих психічних явищ і часто містять суперечливу інформацію¹.

Мета представленої статті полягала у визначенні співвідношення адаптивності особистості із рівнем соціальної адаптації майбутніх педагогів з врахуванням спектру їх психологічних характеристик.

Психологічне обстеження було спрямовано на вирішення наступних завдань:

1. Здійснити системний аналіз основних складових адаптивності особистості.
2. Оцінити рівень соціально-психологічної адаптації майбутніх педагогів з використанням адекватного комплексу психодіагностики.
3. Проаналізувати результати отриманих експериментальних досліджень для встановлення співвідношення основних складових адаптивності особистості із рівнем соціально-психологічної адаптації майбутніх педагогів.

Для розв'язання поставлених завдань використані теоретичні, емпіричні та методи математичної статистики з використанням кореляційного аналізу.

При визначенні контингенту обстежених осіб свій вибір ми зупинили на представниках соціально-значущої професії – педагогах, оскільки успішність соціально-психологічної діяльності саме цих фахівців безпосередньо залежить від індивідуально-психологічних характеристик їх особистості. Вибірку склали дорослі особи – студенти випускних курсів Університету Ушинського (м. Одеса). Кількість обстежених зіставила 106 осіб у віці від 21 до 25 років, з яких чоловіків було 42, а жінок – 64. На підготовчому етапі визначались методологія проведеного дослідження та комплекс психодіагностичних методів обстеження обраного контингенту осіб, який включав спостереження, бесіди і використання адекватних методик психологічного тестування. Добір конкретного психодіагностичного інструментарію визначався предметом дослідження, а саме доцільністю встановлення тих індивідуально-психологічних рис особистості у починаючих педагогів, які виступають детермінантами їх успішної соціально-психологічної адаптації. Діагностичний етап запроваджених досліджень полягав в послідовному

1 Гоулман Д. Емоційний інтелект / пер. з англ. С. Л. Гумецької. Харків : Віват, 2020. 512 с.; Дідик Н. М. Особливості соціально-психологічної адаптації майбутніх педагогів http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znpkp/Sp/2009_11/28.pdf (дата звернення: 16.04.2020); Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності : монографія. Київ : Міленіум, 2004. 265 с.; Лученцова І. С. Суть соціально-психологічної адаптації студентів педагогічно-го коледжу до соціально-психологічної підготовки. Педагогічний альманах. 2011. № 9. С. 165–169; Пов'ягель Н. Н. Професіогенез мислення психолога-практика в системі вищої школи : монографія. Вид. 2, випр. і доп. Київ : Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова, 2008. 298 с.; Рибалка В. В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці : навчальний посібник. Одеса : Букаєв В. В., 2009. 575 с.; Розум С. И. Психология социализации и социальной адаптации человека. Санкт-Петербург : Речь, 2006. 365 с.; Савицька О. В., Подуфалова Л. С. Соціально-психологічні чинники та показники соціально-психологічної адаптації практичних педагогів: Збірник наукових праць КПУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України «Проблеми сучасної психології». 2010. Вип. 7. С. 653–661.

проведенні заданих емпіричних процедур у осіб визначеного контингенту. На аналітико-інтерпретаційному етапі здійснювалася обробка отриманих емпіричних даних із застосуванням методів математичної статистики у рамках кількісного (кореляційного) і якісного аналізів.

Здійснений аналіз літературних джерел, присвячених питанням психодіагностики стану соціально-психологічної адаптації особистості показав, що найбільш широкого використання в практичній психології набула методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда². Вищезазначена методика містить шкали “адаптивність” і “дезадаптивність” і вона дозволяє визначити у обстежених осіб такі індивідуально-психологічні особливості: рівень адаптації; само прийняття та прийняття інших; наявність емоційної комфортності; інтернальність; прагнення особистості до домінування (для оцінювання кожного з цих компонентів запропонована окрема шкала). Шляхом підрахунку «сирих» балів відповідно до ключа методики отримують результати психологічного тестування. Для інтерпретації результатів використовують тестові норми, які містить методика і на їх підставі оцінюють наявність певних характеристик особи та надати кількісні параметри, щодо рівнів адаптивності і дезадаптивності у обстежених осіб.

Найбільш повно формально-динамічні та якісні характеристики адаптивності особистості дозволяє визначити «Тест-опитувальник адаптивності», розроблений О. П. Санніковою і О. В. Кузнецовою³. Цій тест включає 80 тверджень (по 10 в кожній шкалі). Методика містить письмову інструкцію, перелік питань і бланк, на якому передбачено чотири варіанти відповідей на кожне питання; процедура проведення тестування є стандартною.

Процедура обробки результатів наступна. Відповіді на запитання, спрямовані на виявлення міри вираженості якості, що діагностується, оцінюються таким чином: «безумовно, так» – 4 бали, «мабуть, так» – 3 бали, «мабуть, ні» – 1 бал, «безумовно, ні» – 0 балів. Відповіді на ті питання, які діагностують протилежний прояв або слабку вираженість якості, що вивчається, оцінюються в зворотному порядку. Обчислення індивідуальних оцінок полягає в підсумовуванні набраних балів по кожному з параметрів. Максимально висока оцінка за кожним показником (шкалою) складає 40 балів, мінімальна – 0 балів. Середнє арифметичне оцінок за усіма шкалами (за винятком шкали ПЗЗ – показник загальної задоволеності) утворює загальний показник адаптивності (ЗПА).

Слід зазначити, що вищенаведений діагностичний інструментарій дозволяє визначати індивідуально-типологічні особливості адаптивності, що вже сформувалися, тоді як для побудови прогнозу відносно соціально-психологічної

2 Практическая психодиагностика. Методики и тесты / под ред. Д. Я. Райгородского : учебное пособие. Самара: Издательский Дом «Бахрах», 1998. С. 457–465.

3 Санникова О. П., Кузнецова О. В. Системный анализ адаптивности личности : монография. Одесса : изд-во ВМВ, 2017. 392 с.

адаптації фахівця потрібне використання широкого спектру психодіагностичних методик. Доцільно використовувати комплекс психодіагностичних методик для визначення тих індивідуальних властивостей особистості, які можуть суттєво впливати на процес соціальної адаптації⁴.

Аналіз теоретико-методологічних робіт з проблеми адаптації психологів показав, що адаптивні механізми психологічного захисту обумовлені стресостійкістю особистості. Методика «Шкала стресостійкості та соціальної адаптації» Холмса-Раге⁵ призначена для визначення стресостійкості особистості, дозволяє встановити ступінь стресового навантаження та ступінь опірності стресу особи за кількісними показниками. Методика містить набір з 43 тверджень, що вказують на різні життєві події та ситуації; індивіду необхідно відмітити ті події, які відбувалися з ним, а якщо ж ці події відбувалися більше одного разу необхідно помножити відповідне число балів на число разів, що визначали аналогічні події. Процедура проведення методики досить проста: досліджуваному пропонується текст опитувальника і дається команда відмітити ті події, які мали місце в його житті. Інтерпретація результатів здійснюється за рівнями опірності особистості стресогенним чинникам: низький, середній та високий рівні стресостійкості.

Внутрішній аспект соціально-психологічної адаптації пов'язаний з суб'єктивним відчуттям самототожності. К. Роджерс у роботах, присвячених проблемі становлення особистості, відмічав, що саме стан внутрішньої адаптованості є первинним і найбільш стабільним. Він проявляється у відчутті внутрішньої духовної гармонії, в самоприйнятті і самоповазі, в прийнятті інших людей, внутрішній упевненості і усвідомленні своєї відповідальності. Для діагностики показників внутрішньої соціально-психологічної адаптованості ми використовували Методику діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда. Ця методика діагностує наступні параметри адаптованості: «самоприйняття – неприйняття себе», «прийняття інших – неприйняття інших», «емоційний комфорт – емоційний дискомфорт», «внутрішній контроль – зовнішній контроль» і «домінування – відомість», «ескапізм». Методика містить 101 твердження, кожне з яких досліджуваному пропонується оцінити за шкалою від 0 до 6 балів відповідно до того, якою мірою це висловлювання відбиває психологічні особливості самого досліджуваного: 0 – «це до мене зовсім не відноситься», 1 – «до мене це не відноситься фактично в усіх випадках», 2 – «сумніваюсь, що це можна віднести до мене», 3 – «не наважуюсь віднести це до себе», 4 – «це схоже на мене, але не має впевненості», 5 – «це на мене схоже», 6 – «це точно про мене».

4 Роджерс К. Р. Становление личности. Взгляд на психотерапию / пер. с англ. М. Злотник. Москва : ЭКСМО-Пресс, 2001. 416 с.; Фурман А. В. Психодиагностика личностной адаптованости : наук. вид., 3-е доп. Тернопіль, 2013. 164 с.

5 Практическая психодиагностика. Методики и тесты / под ред. Д. Я. Райгородского : учебное пособие. Самара: Издательский Дом «Бахрах», 1998. С. 149–153.

Оцінка параметрів здійснюється шляхом підрахунку «сирих» балів відповідно до ключа. У методиці пропонуються тестові норми, на підставі яких можна зробити висновок про рівень розвитку характеристик особистості. Отже, адаптивність як самостійна і стійка властивість пов'язана з широким спектром інших властивостей, що відносяться до різних рівнів в структурі особистості. Це визначило необхідність вибору вищезазначених психодіагностичних методик.

Аналіз результатів та їх обговорення. Для того, щоб встановити взаємозв'язок між особливостями адаптивності особи і соціально-психологічною адаптацією майбутніх педагогів було здійснено кореляційний аналіз між діагностичними показниками, які отримані за наступними методиками: «Тест-опитувальник адаптивності» О. П. Саннікової, О. В. Кузнецової і «Методика діагностики соціально-психологічної адаптації» К. Роджерса і Р. Даймонда. Отримані результати представлені в табл. 1.

Таблиця 1.

Кореляційні коефіцієнти для показників індивідуально-типологічних особливостей адаптивності особи і соціально-психологічної адаптації педагогів

	Адаптація	Самоприйняття	Прийняття інших	Емоційний комфорт	Інтернальність	Домінування
ШОСС	0,77	0,81	0,72	0,80	0,79	0,67
ЛІСС	0,76	0,79	0,71	0,79	0,78	0,65
ТОСО	0,75	0,80	0,70	0,79	0,77	0,65
СЕП	-	-	-	-	-	0,20
ГПН	0,43	0,36	0,44	0,39	0,39	0,38
ГДМ	0,43	0,36	0,44	0,39	0,39	0,38
ПЗЗ	-0,24	-0,23	-0,24	-0,21	-0,25	-0,19
ЗПА	0,94	0,91	0,93	0,92	0,91	0,86

$p < 0,01$

Примітка: ШОСС – широта–вузькість охоплення сигналів соціуму, ЛІСС – легкість–ускладненість розпізнавання і ієрархізації сигналів соціуму, ТОСО – точність–неточність орієнтації в соціальних очікуваннях, СЕП – стійкість–нестійкість емоційного переживання, ГИ – готовність–відсутність готовності змінюватися, ГПН – готовність–відсутність готовності до здійснення дій, спрямованих на подолання невдач, ГДМ – готовність–відсутність готовності до здійснення дій, спрямованих на досягнення мети, ПЗЗ – показник загального задоволення, ЗПА – загальний показник адаптивності особистості.

Як можна побачити з таблиці 1, були встановлені позитивні кореляційні зв'язки між параметром ШОСС (широта охопту сигналів соціуму) за методикою «Тест-

опитувальник адаптивності» О. П. Саннікової, О. В. Кузнецової та ключовими показниками за «Методикою діагностики соціально-психологічної адаптації» К. Роджерса і Р. Даймонда. Так, встановлено, що у майбутніх педагогів, які приймали участь у дослідженні, широта охопту сигналів соціуму позитивно корелює з показниками загальної адаптації ($r=0,77$, $p<0,01$), самоприйняття ($r=0,81$, $p<0,01$), прийняття інших ($r=0,72$, $p<0,01$), емоційним комфортом ($r=0,80$, $p<0,01$), інтернальністю ($r=0,79$, $p<0,01$) та прагненням до домінування ($r=0,67$, $p<0,01$).

Також встановлено, що існують позитивні кореляційні зв'язки між параметром ЛІСС (легкість розпізнавання і ієрархізації сигналів соціуму) методики «Тест-опитувальник адаптивності» О. П. Саннікової, О. В. Кузнецової та ключовими показниками за «Методикою діагностики соціально-психологічної адаптації» К. Роджерса і Р. Даймонда. Так, встановлено, що у досліджуваних легкість – ускладненість розпізнавання і ієрархізації сигналів соціуму позитивно корелює з показниками загальної адаптації ($r=0,76$, $p<0,01$), самоприйняття ($r=0,79$, $p<0,01$), прийняття інших ($r=0,71$, $p<0,01$), емоційним комфортом ($r=0,79$, $p<0,01$), інтернальністю ($r=0,78$, $p<0,01$) та прагненням до домінування ($r=0,65$, $p<0,01$).

Виявлені позитивні кореляційні зв'язки між параметром ТОСО (точність орієнтації в соціальних очікуваннях) методики «Тест-опитувальник адаптивності» О. П. Саннікової, О. В. Кузнецової та ключовими показниками за «Методикою діагностики соціально-психологічної адаптації» К. Роджерса і Р. Даймонда. Так, встановлено, що у досліджуваних точність орієнтації в соціальних очікуваннях позитивно корелює з показниками загальної адаптації ($r=0,75$, $p<0,01$), самоприйняття ($r=0,80$, $p<0,01$), прийняття інших ($r=0,70$, $p<0,01$), емоційним комфортом ($r=0,79$, $p<0,01$), інтернальністю ($r=0,77$, $p<0,01$) та прагненням до домінування ($r=0,65$, $p<0,01$).

Встановлено тільки один позитивний статистично значущий кореляційний зв'язок між параметром СЕП (стійкість емоційного переживання) методики «Тест-опитувальник адаптивності» О. П. Саннікової, О. В. Кузнецової і показником «Прагнення до домінування» за «Методикою діагностики соціально-психологічної адаптації» К. Роджерса і Р. Даймонда ($r=0,20$, $p<0,01$).

Виявлено позитивні кореляційні зв'язки між параметром ГПН (готовність до здійснення дій, спрямованих на подолання невдач) методики «Тест-опитувальник адаптивності» О. П. Саннікової, О. В. Кузнецової і ключовими показниками за «Методикою діагностики соціально-психологічної адаптації» К. Роджерса і Р. Даймонда. Так, встановлено, що у педагогів, які приймали участь у дослідженні, готовність до здійснення дій, спрямованих на подолання невдач позитивно корелює з показниками загальної адаптації ($r=0,43$, $p<0,01$), самоприйняття ($r=0,36$, $p<0,01$), прийняття інших ($r=0,44$, $p<0,01$), емоційним комфортом ($r=0,39$, $p<0,01$), інтернальністю ($r=0,39$, $p<0,01$) та прагненням до домінування ($r=0,38$).

Встановлено позитивні кореляційні зв'язки аналогічного рівня між параметром ГДМ (готовність до здійснення дій, спрямованих на досягнення мети) методики «Тест-опитувальник адаптивності» О. П. Саннікової, О. В. Кузнецової і ключовими показниками за «Методикою діагностики соціально-психологічної адаптації» К. Роджерса і Р. Даймонда. Так, встановлено, що у досліджуваних широта охопту сигналів соціуму позитивно корелює з показниками загальної адаптації ($r=0,43$, $p<0,01$), самоприйняття ($r=0,36$, $p<0,01$), прийняття інших ($r=0,44$, $p<0,01$), емоційним комфортом ($r=0,39$, $p<0,01$), інтернальністю ($r=0,39$, $p<0,01$) та прагненням до домінування ($r=0,38$, $p<0,01$).

Виявлено негативні кореляційні зв'язки між параметром ПЗЗ (загальної задоволеності) методики О. П. Саннікової, О. В. Кузнецової і ключовими показниками методики К. Роджерса і Р. Даймонда. Так, встановлено, що у досліджуваних загальна задоволеність негативно корелює з показниками загальної адаптації ($r = -0,24$, $p<0,01$), самоприйняття ($r = -0,23$, $p<0,01$), прийняття інших ($r = -0,24$, $p<0,01$), емоційним комфортом ($r = -0,21$, $p<0,01$), інтернальністю ($r = -0,25$, $p<0,01$) та прагненням до домінування ($r = -0,19$, $p<0,01$).

Також було встановлено позитивні кореляційні зв'язки між параметром ЗПА (загальний показник адаптивності) методики «Тест-опитувальник адаптивності» О. П. Саннікової, О. В. Кузнецової і ключовими показниками за «Методикою діагностики соціально-психологічної адаптації» К. Роджерса і Р. Даймонда. Так, встановлено, що у психологів, які приймали участь у дослідженні, загальний показник адаптивності позитивно корелює з показниками загальної адаптації ($r=0,94$, $p<0,01$), самоприйняття ($r=0,91$, $p<0,01$), прийняття інших ($r=0,93$, $p<0,01$), емоційним комфортом ($r=0,92$, $p<0,01$), інтернальністю ($r=0,91$, $p<0,01$) та прагненням до домінування ($r=0,86$, $p<0,01$).

За отриманими результатами, можна дійти висновку, що успішна адаптація майбутніх педагогів пов'язана зі широким спектром параметрів, що відповідають за соціально-психологічну адаптацію, зокрема з самоприйняттям, прийняттям інших, ступеню інтернальності особистості, емоційним комфортом при встановленні та розвитку соціальних контактів, прагненням до домінування у соціальних сферах життя. Також з'ясовано, що соціальна адаптація пов'язана з таким важливим особистісним чинником як адаптивність та залежить від широти охопту сигналів соціуму, легкості розпізнавання і ієрархізації сигналів соціуму, точності орієнтацій в соціальних очікуваннях, готовності до здійснення дій, спрямованих на подолання невдач та досягнення поставленої мети. Окрім того, для позитивного прогнозу соціально-психологічної адаптації педагогів необхідна певна ступінь незадоволеності особистості існуючим порядком речей, що виступає як мотивація для вдосконалення себе як професіонала.

Для того, щоб встановити особливості осіб – представників різних рівнів соціальної адаптації було здійснено розподіл досліджуваних на три групи за вказаними

рівнями (низький, середній, високий рівні соціальної адаптації). Для з'ясування статистично значущих відмінностей між представниками цих груп було здійснено розрахунок t-критерію Стьюдента за показниками методик: «Шкала стресостійкості і соціальної адаптації» Холмса-Рей; «Методика діагностики соціально-психологічної адаптації» К. Роджерса і Р. Даймонда; «Тест-опитувальник адаптивності особистості» О. П. Саннікової, О. В. Кузнецової. Результати розрахунків представлені в таблицях 2–7.

Таблиця 2.

Відмінності між показниками соціально-психологічної адаптації педагогів з низьким і середнім рівнями стресостійкості

Показники методик	Середній показник, $\bar{X}$		Значення t-критерію
	Низький рівень	Середній рівень	
Професійна адаптація	99,0161	67,3710	99,0161
Адаптація	23,6977	46,3184	-50,6918
Самоприйняття	34,4559	58,9108	-30,2544
Прийняття інших	30,3716	49,1617	-18,6705
Емоційний комфорт	24,7195	51,2838	-32,5012
Інтернальність	25,6408	51,0488	-31,7740
Домінування	30,6899	44,8044	-8,5246

$p < 0,001$.

Як бачимо з даних, наведених в табл. 2, між групами досліджуваних з низьким та середнім рівнями стресостійкості встановлено відмінності між всіма показниками соціально-психологічної адаптації на рівні вірогідності $p < 0,001$. Отже вони відрізняються не тільки за кількісними показниками, а й за якісними ознаками. Так, для педагогів з низьким рівнем стресостійкості характерні: неприйняття себе, ускладнення в прийнятті інших, переживання емоційного дискомфорту, екстернальний локус контролю, схильність до підкорення, низький рівень соціально-психологічної адаптації.

Розглянемо відмінності між індивідуально-типологічними особливостями адаптивності психологів з низьким та середнім рівнями стресостійкості (табл. 3). Отже, між групами досліджуваних з низьким та середнім рівнями стресостійкості отримано не тільки кількісні (на рівні вірогідності $p < 0,001$) та й якісні відмінності. Зокрема, для психологів з низьким рівнем стресостійкості характерні: вузькість охоплення сигналів соціуму, ускладнення в розумінні та ієрархізації сигналів соціуму, нестійкість емоційних переживань, слабо розвинена орієнтація в соціальних очікуваннях, неготовність до змін, дій для подолання невдачі та досягнення мети, низький рівень загальної адаптивності.

Таблиця 3.

Відмінності між індивідуально-типологічними особливостями адаптивності педагогів з низьким та середнім рівнями стресостійкості

Показники методик	Середній показник, $\bar{X}$		Значення t-критерію
	Низький рівень	Середній рівень	
ШОСС	9,4032	37,9516	-38,3139
ЛІСС	9,5161	37,9839	-37,3213
ТОСО	9,5161	37,9194	-37,8469
СЕС	20,8387	7,9516	8,2416
ГЗ	24,0645	8,1129	8,3063
ГПН	20,5968	8,0000	6,5672
ГДМ	20,5645	8,4516	6,3837
ЗПА	16,3571	20,9101	-36,6629

$p < 0,001$.

Надалі, розглянемо відмінності, що були встановлені між показниками соціально-психологічної адаптації педагогів з середнім та високим рівнями стресостійкості (табл. 4).

Таблиця 4.

Відмінності між показниками соціально-психологічної адаптації педагогів з середнім і високим рівнями стресостійкості

Показники методик	Середній показник, $\bar{X}$		Значення t-критерію
	Середній рівень	Високий рівень	
Професійна адаптація	99,0161	132,0484	-24,0952
Адаптація	46,3184	79,0930	-62,4247
Самоприйняття	58,9108	83,8446	-26,8368
Прийняття інших	49,1617	83,9028	-32,2440
Емоційний комфорт	51,2838	81,4659	-42,3460
Інтернальність	51,0488	79,6002	-34,8306
Домінування	44,8044	70,9543	-17,8435

$p < 0,001$

Як бачимо з цих даних, між групами досліджуваних з середнім і високим рівнями стресостійкості встановлено вірогідні відмінності між всіма показниками соціально-психологічної адаптації. Отже, обстежені відрізняються не тільки за кількісними показниками, а й за якісними ознаками. Так, для педагогів з середнім рівнем соціально-психологічної адаптації характерні: прийняття окремих рис себе,

умовне прийняття інших, переживання емоційного комфорту, інтернальний локус контролю в стабільних ситуаціях та екстернальний – у стресових, схильність до підкорення авторитетам, середній рівень соціально-психологічної адаптації.

Розглянемо відмінності між індивідуально-типологічними особливостями адаптивності педагогів з середнім і високим рівнями стресостійкості (табл. 5).

Таблиця 5.

Відмінності між індивідуально-типологічними особливостями адаптивності педагогів з середнім і високим рівнями стресостійкості

Показники методик	Середній показник, $\bar{X}$		Значення t-критерію
	Середній рівень	Високий рівень	
ТОСО	37,9194	36,8065	3,5377
СЕП	7,9516	22,3065	-9,7955
ГЗ	8,1129	25,2581	-9,3673
ГПН	8,0000	34,0968	-22,3260
ГДМ	8,4516	33,9355	-22,6986
ПЗЗ	27,6452	25,8710	2,7579
ЗПА	20,9101	32,4539	-24,7891

$p < 0,001$

Як свідчать наведені дані, між групами досліджуваних з середнім та високим рівнями стресостійкості встановлено відмінності між показниками адаптивності особистості на рівні вірогідності $p < 0,001$. Отже, ці групи досліджуваних мають також не тільки кількісні, а й якісні відмінності.

Так, для педагогів з середнім рівнем стресостійкості характерні: неточність орієнтації в соціальних очікуваннях, нестабільність емоційних переживань, неготовність до змін, дій щодо подолання невдач та досягнення мети, середній рівень особистісної адаптованості.

Надалі розглянемо відмінності, що були встановлені між показниками соціально-психологічної адаптації педагогів з низьким та високим рівнями стресостійкості (табл. 6).

Таблиця 6.

Відмінності між показниками соціально-психологічної адаптації педагогів з низьким та високим рівнями стресостійкості

Показники методик	Середній показник, $\bar{X}$		Значення t-критерію
	Низький рівень	Високий рівень	
Професійна адаптація	67,3710	132,0484	-41,048
Адаптація	23,6977	79,0930	-131,169
Самоприйняття	34,4559	83,8446	-74,017

Прийняття інших	30,3716	83,9028	-84,494
Емоційний комфорт	24,7195	81,4659	-82,280
Інтернальність	25,6408	79,6002	-71,416
Домінування	30,6899	70,9543	-32,744

$p < 0,001$

Як бачимо з даних, наведених в табл. 6, між групами досліджуваних з низьким та високим рівнями стресостійкості встановлено відмінності між всіма показниками соціально-психологічної адаптації на рівні вірогідності $p < 0,001$.

Отже виділені групи досліджуваних відрізняються як за кількісними показниками, так і за якісними ознаками. Так, для педагогів з високим рівнем стресостійкості характерні: прийняття себе, прийняття інших, переживання емоційного комфорту, інтернальний локус контролю, схильність до домінування, високий рівень соціально-психологічної адаптації.

Проаналізуємо відмінності між індивідуально-типологічними особливостями адаптивності педагогів з низьким і високим рівнями стресостійкості (табл. 7).

Таблиця 7.

Відмінності між індивідуально-типологічними особливостями адаптивності педагогів з низьким і високим рівнями стресостійкості

Показники методик	Середній показник, $\bar{X}$		Значення t-критерію
	Низький рівень	Високий рівень	
ШОСС	9,4032	37,5645	-36,607
ЛІСС	9,5161	37,2097	-33,583
ТОСО	9,5161	36,8065	-35,723
ГПН	20,5968	34,0968	-6,049
ГДМ	20,5645	33,9355	-6,108
ПЗЗ	28,1774	25,8710	3,301
ЗПА	16,3571	32,4539	-34,017

$p < 0,001$

Як бачимо з наведених в табл. 7 даних, ці групи досліджуваних також розрізняються як за кількісними показниками, так і за якісними ознаками. Отже, для педагогів з високим рівнем стресостійкості характерні: широта охопту сигналів соціуму, легкість розпізнавання та ієрархізації сигналів соціуму, точність орієнтації в соціальних очікуваннях, готовність до дій для подолання невдач і досягнення успіху, високий рівень загальної адаптованості.

З встановлених при аналізі результатів якісних відмінностей можна дійти висновку, що педагоги з високим рівнем стресостійкості відповідають певному типу

адаптації – адаптивному, що характеризується наступними властивостями: високий рівень стресостійкості, соціально-психологічної адаптації, самоприйняття, прийняття інших, емоційного комфорту, виражена інтернальність, прагнення до домінування, високий рівень адаптивності, добре розвинене абстрактне мислення, емоційна стабільність, розвинена емпатія, прозорливість, упевненість в собі, високий контроль проявів емоцій і поведінки, широта охоплення сигналів соціуму, легкість в їх розпізнаванні і ієрархізації, хороша орієнтація в очікуваннях соціуму, здатність до конструктивних дій, спрямованих на досягнення мети і подолання невдач, готовність змінюватися і стійкість емоційних переживань.

Маємо підкреслити, що найбільш ключовими з точки зору соціально-психологічної адаптації, виступають саме особливості адаптивності особистості (широта охоплення сигналів соціуму, легкість в їх розпізнаванні і ієрархізації, добра орієнтація в очікуваннях соціуму, здатність до конструктивних дій, спрямованих на досягнення мети і подолання невдач, здатність змінюватися і нестійкість емоційних переживань).

Заключення. Встановлено індивідуально-типологічні відмінності педагогів з різними рівнями соціально-психологічної адаптації, що відповідають певним типам адаптації. Так, для педагогів з низьким рівнем соціально-психологічної адаптивності (дезадаптивний тип) характерні наступні відмінності: низький рівень стресостійкості, соціально-психологічної адаптації, самоприйняття, прийняття інших, зовнішній локус контролю, низький рівень адаптивності, висока міра наслідування нормам, тривожність, конформність, занадто висока підозрілість, а також вузькість охоплення сигналів соціуму, складність в їх розпізнаванні і ієрархізації, слабка орієнтація в очікуваннях соціуму, нездатність до конструктивних дій, спрямованих на досягнення мети і подолання невдач, нездатність змінюватися і нестійкість емоційних переживань.

Для педагогів з середнім рівнем соціально-психологічної адаптивності (потенційно адаптивний тип) характерні наступні відмінності: середній рівень стресостійкості, соціально-психологічної адаптації, самоприйняття, прийняття інших, середній рівень адаптивності, напруженість, невміння враховувати думку оточення, високий самоконтроль, широта охоплення сигналів соціуму, легкість в їх розпізнаванні і ієрархізації, хороша орієнтація в очікуваннях соціуму поєднуються з нездатністю до конструктивних дій, спрямованих на досягнення мети і подолання невдач, неготовністю змінюватися і нестійкістю емоційних переживань.

Для педагогів з високим рівнем соціально-психологічної адаптивності (адаптивний тип) характерні наступні відмінності: високий рівень стресостійкості, соціально-психологічної адаптації, самоприйняття, прийняття інших, емоційного комфорту, виражена інтернальність, прагнення до домінування, високий рівень адаптивності, добре розвинене абстрактне мислення, емоційна стабільність,

розвинена емпатія, прозорливість, впевненість в собі, високий контроль проявів емоцій і поведінки, широта охоплення сигналів соціуму, легкість в їх розпізнаванні і ієрархізації, хороша орієнтація в очікуваннях соціуму, здатність до конструктивних дій, спрямованих на досягнення мети і подолання невдач, готовність змінюватися і стійкість емоційних переживань.

Емпірично підтверджено, що найбільш ключовими з точки зору соціально-психологічної адаптації майбутніх педагогів виступають саме індивідуально-типологічні особливості адаптивності особистості: широта чи вузькість охоплення сигналів соціуму, легкість чи складність в їх розпізнаванні і ієрархізації, добра чи слабка орієнтація в очікуваннях соціуму, здатність чи нездатність до конструктивних дій, спрямованих на досягнення мети і подолання невдач, здатність чи нездатність змінюватися і стійкість чи мінливість емоційних переживань.

DOI: 10.51587/9781-7364-13302-2021-003-190-202